

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ 2012
ІМ. І.Ф. КУРАСА 5(61)
НАН УКРАЇНИ

вересень-жовтень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук
(Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний редактор: *Панчук М.І.* – доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

Номер підготовлено відділом національних менишн

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол № 6 від 27 листопада 2012 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

<i>Ніколаєць Ю.О.</i> Міжетнічна взаємодія в Донбасі у другій половині ХХ ст.	4
<i>Перевезій В.О.</i> Особливості конфесійної солідарності у сучасній Україні	27
<i>Калакура О.Я.</i> Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу	44
<i>Пашкова О.Б.</i> Соціально-політичні фактори консолідації українського суспільства	62
<i>Рафальський І.О.</i> Вектори національного самовизначення	71
<i>Рубан А.О.</i> Виховання міжетнічної толерантності в глобалізованому світі	79
<i>Стоянова А.</i> Етнонаціоналізм у Західній Європі: сучасні інтерпретації	88
<i>Гончаров В.І.</i> Національні традиції у формуванні нового вчителя: історичний і сучасний контекст	96
<i>Макаренко Н.Ю.</i> Етнічна диференціація народжуваності на Донбасі (1991–2012)	107
<i>Пергер Т.І.</i> Формування моральної та естетичної культури молоді як засада українського державотворення	121
<i>Березинський В.П.</i> Соціально-політичні аттрактори як центри потенційних шляхів еволюції соціально-політичної системи у фазі її самоорганізації	131
<i>Бушанський В.В.</i> Архаїчні прояви в українській політичній свідомості	140
<i>Гайдай Д.Ю.</i> Вплив західних медіа на перебіг війни в Боснії і Герцеговині (1992–1995)	152
<i>Євсєєв К.В.</i> Основні принципи контент-аналізу політичних текстів	164

Красносільська А.О. Засади градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії	176
Яремчук В.Д. Проблема національної державності та соборності у стратегії української соціал-демократії Східної і Західної України у роки Першої світової війни	188
Ярмоленко М.І. Мови корінних народів та національних меншин в Україні: право-політична база функціонування	203
Ковач Л.Л. Етностатусні характеристики населення Донбасу: політичні виклики і державна політика	216
Хонін В.М. Еволюція фазового простору міжнародних етногенних відносин	239
Чиналиев У.К. 20-летие установления дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Украиной	255
Рябчук М.Ю. Про «слабку» національну ідентичність білорусів: спроба проблематизації	265
Круглашов А.А. Політичне маніпулювання у президентських виборчих кампаніях в Україні (2004, 2010 рр.)	281
Горбань Т.Ю., Коцур В.В. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР	294
Рудич С.Ф. Швейцарія: федералізм, багатомовність, етнічна та культурна різноманітність .	304
Кочан Н.І. Етнополітичні аспекти формування та розвитку ісламу в Донбаському регіоні України	319
Заремба О.В. Періодик «Ратнбїлдунг» як джерело до вивчення офіційного дискурсу доби коренізації (1928 – 1930)	339
Акаїмова А. Теорія комунікації як проблема теоретичної ідентифікації	364
Галагуз І.В. Національно-культурні організації Центрального Полісся як осередки відродження та розвитку етнічності	372
Відомості про авторів	389

Ніколаєць Ю. О.

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ В ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті висвітлено основні прояви міжетнічної взаємодії на території Донбасу у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: Донбас, етнічні групи, державна політика, міжетнічне співробітництво, міжетнічні конфлікти.

Yurii Nikolaiets. Interethnic interaction in Donbas region in the second half of the XX century. In the given article author is analyses the main aspects of ethnic cooperation in the Donbass region during two half of XX century.

Key words: Donbass, ethnic groups, public policy, inter-ethnic cooperation, inter-ethnic conflicts.

У другій половині ХХ ст. міжетнічна взаємодія в Донбасі відбувалася в умовах збільшення кількості населення регіону завдяки припливу працівників для роботи у промисловості і сільському господарстві. На початку 1950-х рр. у зв'язку з успішним пошуком нових вугленосних шарів у вугільній галузі Донбасу залишалася досить гострою проблема кадрового забезпечення виробництва. Вона вирішувалася залученням значної кількості працівників з різних регіонів СРСР, але основна їхня маса прибувала з України. Українці і росіяни працювали переважно у промисловості, хоча певна частина росіян була задіяна також у сфері адміністративного управління. Євреї зосередили у своїх руках значні обсяги торговельних операцій переважно у містах, водночас морська торгівля перебувала у сфері впливу греків.

Депортації населення, праця військовополонених та в'язнів великою мірою втратили своє значення для забезпечення потреби підприємств у робочій силі. Основним засобом поповнення трудових ресурсів залишалися оргнабори. Здешевлення робочої сили досягалося, як і у попередні роки, в тому числі й за рахунок відсутності належних соціально-побутових умов для працівників [42,

с.39]. В таких умовах неминучими видавалися міжетнічні конфлікти та суперечки поряд із необхідністю налагодження взаєморозуміння за спільної праці.

У межах здійснення оргнаборів в 1950 р. до Ворошиловградської (нині Луганської) області прибуло 146307, а до Сталінської (нині Донецької) – 290507 осіб [5, арк.237]. У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160285, а до Сталінської – 326112 осіб. До Сталінської області з областей України прибуло 221115 осіб, або 67,9% від загальної кількості прибулих. З областей Російської Федерації – 89633 особи, або 27,5%, а з 14 інших республік СРСР – 14723 особи, або 4,6%. Із 221115 осіб, що прибули з інших областей України, у межах області перемістилося 94738 осіб, або 42,8%, з них – 74119 у містах області і 18612 із сіл до міст області. 1950 року у Ворошиловградській області механічний приріст населення 47635 осіб, 65,7% з яких прибули з областей України, 33,2% – з Росії, 1,1% – з Білорусії [6, арк.37].

На рубежі 1950-х років до Донбасу продовжували прибувати переселенці з території західноукраїнських областей. З метою їхнього закріплення на території Донбасу здійснювалося перевезення будинків та іншого майна цих громадян. На 1 січня 1950 р. із західноукраїнських областей до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей – загалом 384 особи, а до Сталінської – 633 сім'ї (загалом 2700 чол.) [7, арк.12]. У 1951 р. відбулася остання депортація українського населення із земель Західної України, що відійшли до Польщі. Влітку 1951 р. до Сталінської області було переселено 1962 родини, яких розселили по 50–100 родин у різних селах області [6, арк.326]. Переселенці часто отримували для житла необладнані помешкання без даху та вікон. Багато переселенців не мали змоги використовувати наданого урядом кредиту на купівлю худоби чи будівництво будинків, оскільки бухгалтери колгоспів не розглядали поданих заяв [8, арк.2].

Свого часу засекречені тогочасні матеріали ЦК КП/б/У свідчать, що негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у ставленні жителів Донбасу до всього західноукраїнського

населення, яке стало дедалі більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями і робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України [8, арк.138–142]. Мотивація нападів на західноукраїнських переселенців свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни з Німеччиною. Ці настрої були настільки поширеними, що радянським органам впродовж 1960-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників.

Міжетнічна інтеграція в Донбасі проходила в умовах загострення криміногенної обстановки в регіоні. Причому значна кількість правопорушень, у тому числі й тяжких злочинів, вчинялася молодими людьми, які прибували для роботи на шахтах.

У довідці про стан карної злочинності серед молоді в УРСР за 1949 р. і 1 квартал 1950 р. від 20 червня 1950 р. начальника управління міліції МДБ УРСР К. Руденка вказувалося, що із загальної кількості 46910 чол., притягнених по лінії карного розшуку в 1949 р. до карної відповідальності, 26781 чол., або 57,1% становили молоді люди у віці до 25 років. У першому кварталі 1950 р. з 9175 чол., притягнених до карної відповідальності, 4870 чол., або 53,1% становила молодь. Комсомольців притягнуто до карної відповідальності у 1949 р. 1597 чол., або 5,9%, а у 1 кварталі 1950 р. 447 чол., або 9,2% до загальної кількості молоді, притягнутої до карної відповідальності. У документі підкреслювалося, що найвищим в Україні рівень злочинності залишався саме на території Донбасу: 29,5% (1949 р.) і 38,2% (1-й квартал 1950 р.). Найбільш поширеними злочинами залишалися вбивства (553), грабунки (2075) та крадіжки (13352) [10, арк.160-162]. Причому спостерігалася тенденція до збільшення рівня злочинності у регіоні, оскільки лише протягом року кількість злочинів зроста майже на 10%.

Згідно з довідкою начальника відділу «А» МДБ УРСР Подобедова від 21 червня 1950 р. у 1949 р. до відповідальності притягнуто осіб у віці до 25 років по Сталінській області 1834 чол. (45% до всієї кількості притягнутих до відповідальності), у 1950 р. – 315 (36%), а по Ворошиловградській області у 1949 р. притягнуто до відповідальності 783 чол. (35,7%), у 1950 – 92 (21,7%) [10, арк.157].

Варто підкреслити, що досить поширеними в Донбасі були масові бійки за участі молодих людей. Так, у ніч на 20 червня 1949 р. група молодих робітників Горлівської контори «Союзпромонтаж» у кількості 60 чол., озброївшись камінням та залізними прутами, здійснила хуліганський напад на гуртожиток № 84 Горлівського коксохімічного заводу [10, арк.163]. У грудні 1949 р. було зафіксовано масову бійку за участю працівників міліції, місцевих робітників, стрільців табірної відділення № 1 м. Жданова [13, арк.342]. Під час бійки молодих працівників 12 березня 1950 р. у поселенні Нестерівка Сталінозаводського району м. Сталіно був убитий ножом секретар комсомольської організації контори тресту «Сталінметалургбуд» В. Левченко, який намагався припинити бійку між нетверезими робітниками. Цей випадок, на думку місцевого обкому КП/б/У, свідчив про низький рівень виховної роботи у середовищі молодих робітників, особливо серед прибулих із сільської місцевості, які проживали у гуртожитках [18, арк.29]. 20 вересня 1950 р. у селищі Донська Сторона м. Сталіно сталася бійка між робітниками та солдатами, в якій взяли участь до 50 осіб. Учасники пристали до бійки для захисту «своїх» за етнічною належністю [11, арк.112]. Причому, за даними в.о. міністра внутрішніх справ УРСР Дятлова, найбільш активними у бійці виявили себе вірмени, таджики та узбеки [11, арк.125].

Таким чином, переміщення в Донбас великої кількості молодих працівників, світогляд значної частини яких формувався у складних умовах воєнних та повоєнних років, а також зосередження у регіоні значної кількості військовополонених, в'язнів та осіб, які вже відбули покарання, призводило до загострення криміногенної обстановки в регіоні.

Занепокоєння громадян і представників правоохоронних органів викликало зосередження виправних закладів на території Донбасу та численні факти повернення до регіону рецидивістів після відбуття покарання на території інших регіонів СРСР. Особи, які відбули покарання, часто повторно ставали на шлях скоєння злочинів. У їхньому середовищі формувалися своєрідні норми поведінки, коли «своїми» вважалися лише ті, хто відбував покарання в ув'язненні [13, арк.345]. А щодо інших, то допустимими розглядалися утиски з метою особистого збагачення за рахунок пересічних громадян. Яскравим прикладом цього стала ситуація, що склалася у с. Червоний Понирь. Відповідно до рішення Ради Міністрів ССР з жовтня 1949 р. в Артемівському районі Сталінської області почалося будівництво потужної ДРЕС у с. Червоний Понирь, до якого були залучені 2200 робітників (з сім'ями – до 3000 чол.). На 1951 р. кількість працівників збільшилася у 2,5 раза. Поповнення забезпечувалося за рахунок оргнабору, але серед прибулих робітників було багато карних злочинців, які здійснювали вбивства, крадіжки. Саме з ними пов'язувалися численні факти хуліганства. Для боротьби з цими явищами місцеві керівники просили ЦК КП/б/У хоча б створити відділ міліції з паспортним столом, щоб не допускати прийому на роботу та повернення схильних до правопорушень осіб [12, арк.105].

У доповідній записці про роботу політвідділу ІТЛК МВС Української РСР за 1 квартал 1950 р. пропонувався дещо інший варіант впливу на карних злочинців. Йшлося про збільшення кількості таборів посиленого режиму. Вважалося за доцільне не допускати спілкування особливо небезпечних злочинців з іншими в'язнями, щоб уникнути «тероризації табірної населення» [13, арк.345].

За даними міністра юстиції УРСР Д. Панасюка в 1951 р. найбільше громадян засуджено за розкрадання соціалістичної власності саме у Сталінській (2495 чол., які вкрали на суму 7798302 крб.), Ворошиловградській (1455 чол. – на суму 8756686 крб.) та у Дніпропетровській областях (1337 чол. – на суму 3824909 крб.). Дані свідчать, що в Донбасі діяли організовані угруповання, до яких входило

відносно небагато громадян, але вони мали можливість розкратити державну власність в особливо великих розмірах. Донбас їх приваблював великими обсягами будівництва, де відкривалися можливості для різного роду розтрат та забезпечення продуктами харчування досить значної кількості людей. Крім того, специфіка роботи на шахтах створювала можливості для різного роду махінацій, коли шахтарі іноді навіть не знали норм видобутку та розцінок за відсутності профспілкових організацій або обмеженості їхнього впливу.

У доповідній записці Голови Президії ВР УРСР М. Гречухи про стан і результати розгляду Президією Верховної Ради Української РСР прохань про помилування засуджених за 1950 рік вказувалося, що найбільшою кількістю засуджених за порушення трудової дисципліни залишалася в Донбасі. Так, із 89000 засуджених за три квартали 1950 р. робітників і службовців і понад 20 тисяч колгоспників за невідпрацювання трудовнів в цілому по УРСР особливо багато було притягнуто до карної відповідальності за порушення трудової дисципліни у Сталінській області – 24761 чол., Ворошиловградській – 14226 чол. (для порівняння – третє місце у цьому списку займала Дніпропетровська область, де було засуджено за порушення трудової дисципліни 7387 чол., а останнє – Ізмаїльська – 1197 чол.) [23, арк.59]. Тільки по м. Сталіно за 1949 р. було зареєстровано 393 злочини (це більш як у 1,5 раза, аніж у Дніпропетровську, де було зафіксовано другий за розміром результат), а розкрито лише 282 [13, арк.439].

На початку 50-х років ХХ ст., за матеріалами військових трибуналів, Донбас займав перше місце серед інших регіонів УРСР також за кількістю правопорушень, скоєних військовослужбовцями (далі у цьому списку перебували південні області України та Київська область) [25, арк.104].

Варто підкреслити, що Донбас 1950-х років перебував серед тих регіонів, де зростала кількість злочинів, вчинених працівниками міліції. Найбільша кількість різного роду злочинів і прикладів аморальної поведінки відзначалася у підрозділах міліції Сталінської області [14, арк.8]. Заради справедливості варто вказати, що велика

кількість правопорушень та злочинів була характерною і для міліціонерів західноукраїнських областей. Водночас ситуація у центральних регіонах України була набагато кращою. Можна припустити, що такий стан речей в органах правопорядку був наслідком відповідної кадрової політики. Так, наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. кадри міліції в Україні більш ніж наполовину склалися з молодих працівників зі стажем служби до 3 років (85,7% особового складу) і не мали спеціальної міліцейської підготовки. 55,3% особового складу мали освіту від 2 до 5 класів [15, арк.47]. Але й на цьому фоні працівники органів міліції Донбасу вирізнялися досить великою кількістю правопорушень. У 1949 р. кількість засуджених міліціонерів у Ворошиловградській області зросла з 1,6% до 3,3% від загальної кількості особового складу [12, арк.14]. Найбільш поширеними порушеннями в органах міліції залишалися пияцтво, зловживання службовим становищем, зв'язки із злочинцями, порушення законності, невиконання наказів, розтрата, побутово-моральний розклад, незаконне застосування зброї з пораненням чи вбивством громадян, недбале ставлення до виконання службових обов'язків, втрата особистої зброї.

На території Донбасу згідно з доповідною запискою секретарю ЦК КП/б/У Сердюку про результати перевірки стану партійно-політичної і виховної роботи серед особового складу органів міліції Ворошиловградської області від 6 травня 1950 р. від перевіряючих Герасименко та Симаківа також відзначалася досить велика кількість незаконних затримань громадян [15, арк.224].

Про це також йшлося на 1-й партійній конференції парторганізацій Управління МДБ Ворошиловградської області 23 грудня 1950 р., де зазначалося, що багато працівників міліції «ховалися за кількістю заарештованих, замість того, щоб розкривати злочини» [17, арк.56]. Аналіз характеру злочинів працівників міліції в тому числі й в Донбасі, здійснений 15 серпня 1950 р. на закритому засіданні парторганізації МВС УРСР, показав, що майже 75% їх становили зловживання службовим становищем та розтрата [16, арк.28]. Причому такий характер скоєних

злочинів спостерігався і серед членів компартії в Донбасі. У більшості випадків засуджені були молодими членами партії, прийнятими до її складу під час війни та у перші роки після її завершення. Крадіжки державного майна в основному здійснювалися особами, які мали доступ до матеріальних цінностей [24, арк.3].

Начальник управління міліції МДБ УРСР К. Руденко вказував у своїй доповідній записці від 4 липня 1952 р., що в березні 1952 р. у зв'язку зі зростанням кількості особливо небезпечних карних злочинів у Сталінській і Ворошиловградській областях Управлінням міліції МДБ УРСР було розроблено план агентурно-оперативних заходів для посилення боротьби з карною злочинністю на території Донбасу. У найбільш вражені карною злочинністю Макіївку, Жданів, Горлівку і Дзержинськ Сталінської області та до Кадіївки, Ворошиловська Ворошиловградської області були направлені групи працівників обласних управлінь міліції, які надавали допомогу у розкритті злочинів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, на думку К. Руденка, карна злочинність на території Донбасу залишалася досить поширеною [29, арк.184]. Застосування екстрених заходів, на переконання чиновника, дало б змогу нормалізувати обстановку в регіоні, покращивши умови праці та відпочинку громадян.

У другому півріччі 1953 р. рівень злочинності в Донбасі різко збільшився. Особливо зросла кількість хуліганських проявів серед підлітків у віці 17–18 років, а також кількість крадіжок, вбивств та статевих злочинів. Особливо різке зростання злочинності відзначалося у другому півріччі 1953 р. Якщо у першому півріччі було передано до суду справи на 219 чол., то у другому – на 413 чол. Причому зростання злочинності мало місце внаслідок прибуття в Донбас значної кількості амністованих підлітків із різних районів СРСР. У 1953 р. тільки до м. Сталіно прибуло 173 зареєстрованих неповнолітніх, значна частина яких не припинила своєї злочинної діяльності [30, арк.26]. У Сталінській області за 1953 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 4463 чол. у віці 16–25 років, що становило 61,2% від загальної кількості притягнутих за рік. З них 2350 випадків – за хуліганство. Найбільше

таких випадків зафіксовано у м. Макіївка – 386, 203 випадки – у Горлівці, 168 – у Краматорську, 156 – у Єнакієвому, 153 – у Жданові [30, арк.39].

На заводі покращенню ситуації в Донбасі ставали конфлікти між керівництвом підприємств і робітниками. Нерідко траплялося так, що керівники підбирали собі помічників з представників своєї етнічної групи або родичів чи знайомих, утворюючи тим самим родинно-земляцькі угруповання, що дбали у першу чергу про власні інтереси. Про масштаби конфліктів між працівниками і керівництвом шахт свідчила кількість справ, розпочатих у зв'язку із порушенням трудового законодавства. Так, народними судами Ворошиловградської області у 1948 р. розглянуто 2075 справ, 1949 р. – 2659, за 9 місяців 1950 р. – 2255 справ. З 6989 справ вимоги робітників були задоволені зі 5378 справ (77%). На нараді підкреслювалося, що конфліктні ситуації на шахтах, як правило, призводили до призупинення роботи як окремими працівниками, так і цілими трудовими колективами [9, арк.2-8, 23, 32-35, 40-45, 62, 68-69].

Наприклад, згідно зі звітом комбінату «Сталіншахтовугілля» за 1949 р. штат працівників по трестах протягом року змінився на 103%, при цьому 56 працівників самовільно залишили роботу, а 55 чол. систематично прогулювали її [20, арк.4]. На відновленні шахти імені Сталіна тресту «Ворошиловградшахтовідбудування» працювало 1170 робітників. За 9 місяців 1950 р. було 360 випадків прогулів, 575 робітників залишили будівництво, у тому числі 136 дезертирували [9, арк.73].

На VII партійній конференції парторганізації заводу імені Сталіна м. Сталіно у липні 1950 р. відзначалося про конфлікт, пов'язаний із невиплатою премій, внаслідок чого ситуація на підприємстві різко загострилася. Навіть комуністи висловлювали критичні зауваження на адресу керівництва заводу, погрожуючи припинити роботу. Обурення викликала також недостатня увага спорудженню житла для робітників та відсутність у ряді поселень, де проживали працівники заводу, електричного струму [21, арк.9 (на звороті), 15, 20].

Влітку 1950 р. спалахнув конфлікт на шахті № 1 «Центральна» Червоноармійського району Сталінської області у зв'язку із невиваженим переміщенням працівників начальником підземного транспорту Куліковим. Причому розподільник динаміту Кирилов відзначив, що працівниця Белова, бажаючи переведення на роботу на поверхню шахти, свідомо залишила динаміт у забої задля того, щоб налякати керівництво шахти. Робітники вимагали допомоги для спорудження індивідуальних будинків, відзначаючи, що чекати квартир від тресту – це марна справа. У резолюції зборів партійної організації шахти підкреслювалася необхідність домогтися від вищих інстанцій виділення засобів на спорудження будинків загальною площею 4000 кв. м.[22, арк.4,9,12,21]

У 1951 р. виникла конфліктна ситуація на Сталінському металургійному заводі імені Й. Сталіна, коли директор заводу на звинувачення робітників щодо розподілу квартир у власних інтересах грубо відповів, що працівники, які висловлюють критичні зауваження, йому не потрібні. Цей конфлікт був настільки масштабним, що його вирішували на рівні ЦК КП/б/У [19, арк.289-190]. Робітники Донбасу також залишалися незадоволеними діями окремих працівників торговельної мережі, які обмежували можливості придбати продукти за державними цінами. Масовими залишалися випадки, коли працівники торговельних організацій реалізовували продукти знайомим спекулянтам, які пізніше перепродували їх за завищеними цінами, викликаючи обурення шахтарів [27, арк. 219-220].

Водночас робітники скаржилися на незадовільні умови праці на багатьох шахтах, низький рівень технічної безпеки під час виконання робіт. Так, по шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» за 11 місяців 1951 р. було 14729 випадків виробничого травматизму, у тому числі смертельних – 171 проти 12348 випадків виробничого травматизму за 11 місяців 1950 р., у тому числі смертельних – 173. По шахтах комбінату «Донбасантрацит» за 11 місяців 1951 р. зафіксовано 6367 випадків травматизму, у тому числі 63 смертельних. А у 1950 р. трапилось 5961 випадків, у тому числі смертельних – 95 [26, арк.2].

Масштабні переселення громадян до Донбасу на початку 50-х років ХХ ст. продовжували здійснюватися не лише в інтересах розвитку промисловості, певна частина переселенців, як і раніше, спрямовувалася на роботу до сільського господарства. Протягом 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів південних областей УРСР переселено 77256 сімей, у тому числі у 1952 р. з планових 19450 сімей вже прибуло 13926 сімей (71,6%). З них у 1949–1952 рр. до Ворошиловградської області прибуло 1013 сімей, а до Сталінської – 7743 сім'ї [28, арк.28].

Під час хрущовської «відлиги» депортації та мобілізації населення в СРСР було припинено, але продовжували діяти оргнабори, комсомольсько-молодіжні призови на комсомольсько-молодіжні будови, суспільні призови на будівництво шахт, призови учнів до шкіл ФЗН. Згідно з інформаційними зведеннями Українського республіканського управління трудових резервів упродовж 1951–1955 рр. у Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб [2, арк.6]. Зокрема, впродовж 1955 р. – 132 578 осіб, з них за системою фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл 46 761 осіб, ремісничих та залізничних – 28 026 осіб, технічних – 6821 особа [1, арк.15]. Але умови праці і проживання для багатьох з них залишалися досить складними й у середині 50-х років ХХ ст. Так, у м. Краматорську у гуртожитках № 1 і № 2 «Донмашбуду» у грудні 1953 р. температура у кімнатах була лише 3 градуси тепла. У гуртожитку № 2 тресту «Артемжитлобуд» робітники у приміщеннях змушені були перебувати у теплому одязі, а деякі навіть спали у теплих штанах. Матері-одиначки з гуртожитку № 16 Ворошилівського селища Ільїчівського району м. Жданова не мали теплої води для побутових потреб. У багатьох гуртожитках не встановлювалося чергування, внаслідок чого частина з кімнат перетворювалася на місця для азартних ігор і злочинного кубла. В окремих гуртожитках підприємств і шкіл трудового резерву молоді працівники мешкали у поганих житлово-побутових умовах, що відбивалося на їхній поведінці, сприяло скоєнню аморальних вчинків і карних злочинів [30, арк.20].

Покращення ситуації значна частина радянських чиновників бачила у поліпшенні культурно-побутових умов трудящих. У 1955 р. секретар парторганізації шахтоуправління № 100/77 Кашкар'єв на Голубівській районній партійній конференції Ворошиловградської області звернув увагу, що на шахті, де працювали 3500 працівників, за повоєнні роки не побудовано жодного квадратного метра житлової площі. На Єнакіївській міській партійній конференції директор металургійного заводу Гончаренко просив ЦК КП України і Міністерство чорної металургії УРСР збільшити асигнування на культурно-побутове будівництво [31, арк.21,94]. Але зробити це на той час не вдалося внаслідок використання коштів для освоєння цілинних земель. Саме це гальмувало здійснення благоустрою багатьох шахтарських селищ Донбасу. Крім того, у середині 50-х років ХХ ст. в Донбасі ще залишалася поширеною практика уникнення будівництва житла на «неперспективних шахтах», де запаси вугілля мали бути відносно швидко вичерпані [31, арк.136]. Тому робітники фактично були приречені на зміну місця проживання, що стимулювало велику плинність кадрів. Водночас фіксувалися численні випадки незадоволення працівників Донбасу низьким рівнем забезпечення регіону продуктами харчування та поширенням спекуляції [33, арк.66–67].

У 1955 р. відбулося масштабне переміщення населення у зв'язку з будівництвом каналу «Сіверський Донець – Донбас». На площі земель, що підлягали затопленню і відводу під канал, було розташовано 47 населених пунктів, у тому числі 18 на території Сталінської області. Переселенцям з місць відселення надавалося звільнення на 2 роки з моменту переселення від усіх податків і зборів (крім податків, що стягувалися із заробітної плати) і від обов'язкового постачання державі сільськогосподарської продукції, крім молока. Колгоспи, які переселялися неповністю, і ті колгоспи, що прийняли до свого складу переселенців, звільнялися на 2 роки від усіх податків, зборів і від обов'язкових податків державі сільськогосподарськими продуктами, крім молока, за числом переселених господарств. Переселенцям, які цього потребували, видавалися

довгострокові кредити на будівництво нових будинків у розмірі до 10000 крб на сім'ю строком до 7 років з погашенням, починаючи з четвертого року після отримання кредиту, і на відбудову будинків у розмірі до 5000 крб строком до 5 років з погашенням, починаючи з другого року після отримання кредиту. Сільгоспбанк надавав переселенцям, які цього потребували, кредити для спорудження нових будинків у сільській місцевості у розмірі 6000 на сім'ю і на зведення будинків на новому місці у розмірі до 3000 крб строком до 7 років з погашенням, починаючи з третього року після одержання кредиту [32, арк.19-20]. У зв'язку з тим, що за кредитним планом на 1955 р. Рада Міністрів СРСР виділила УРСР на переселенські заходи кредитів Сільгоспбанку лише на 8000000 крб при потребі 66000000, Рада Міністрів УРСР порушила клопотання про додаткове виділення 58000000 крб. Отримані кредити було розподілено поміж областями [32, арк.39].

Загалом протягом 1955 р. до Сталінської області прибуло 520760 чол., а вибуло 390840 чол. [37, арк.201]

Після XX з'їзду КПРС спостерігалася подальша еволюція державної міграційної політики. Колгоспники почали одержувати паспорти, а це означало скасування фактичного прикріплення селянства до місця проживання. У квітні 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів», відповідно до якого суд зобов'язував керівників радгоспів видавати трудові книжки переселенцям і сплачувати гроші за вимушені прогули.

Керовані зовнішні міграції стали здійснюватися у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що призвело до нових зовнішніх міграцій у 1956–1958 рр., значну роль у цьому відіграли громадські призови в 1956 і 1957 рр. Тільки в 1955–1957 рр. на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. молодих робітників з різних областей України [40, с.14]. Однак умови праці на багатьох шахтах Донбасу, незважаючи на помітні зрушення у справі механізації виробничого процесу, залишалися досить важкими і передбачали масштабне використання ручної праці. Цьому

сприяло небажання частини керівництва брати участь у механізації видобувних робіт. Так, на зборах партактиву 1956 р. у м. Красний Луч відзначалося, що частина начальників шахт не ведуть роботи з використання гірничої техніки, не займаються покращенням умов праці, систематично допускають зриви підготовчих робіт, вимагаючи водночас виконання плану за будь-яку ціну [38, арк.33].

Посилення критики на адресу місцевого керівництва в Донбасі відбулося у зв'язку із обговоренням доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Значна частина комуністів на місцях сприймала критику культу особи як дозвіл критикувати місцеве керівництво за помилки чи прорахунки в роботі. На зборах партійного активу Микитівського району м. Горлівки майстер шахти «Комсомолец» Рижиков відзначив, що шахта не виконувала плану видобутку вугілля внаслідок низького рівня технічного керівництва з боку начальника шахти та головного інженера. Тому робота шахти тільки протягом 1956 р. зупинялася 60 разів. На шахті своєчасно не готувалися робочі місця, внаслідок чого мали місце прогули і залишення робочих місць до закінчення робочого дня. На дільниці № 9 у день відкриття шахти забезпечили рекордний результат у 1000 т видобутого вугілля за рахунок невиконання плану видобутку по всіх інших дільницях. На зборах партійного активу Куйбишевського району м. Сталіно відзначався низький рівень трудової дисципліни на частині шахт [39, арк.95–96]. Внаслідок вивчення результатів обговорення доповіді М. Хрущова про культ особи ЦК КП України прийняв рішення про направлення на більшість проблемних шахт відповідальних працівників для покращення організації роботи.

Але незважаючи на певні покращення у справі організації виробництва та умов праці, поліпшення дозвілля працівників у багатьох випадках залишалося поза увагою місцевого керівництва. Можливо, саме тому кардинально змінити ситуацію в Донбасі у справі боротьби із злочинністю не вдавалося. Злочинні прояви серед робітничої молоді мали місце у зв'язку з неорганізованістю дозвілля, у вільний від роботи час багато молодих робітників пиячили, а тому понад 90% хуліганських вчинків скоєно підлітками і молоддю у нетверезому стані [35, арк.54].

З 32463 зареєстрованих у 1955 р. особливо небезпечних злочинів розкрито 28788 (88,7%). Найбільша кількість нерозкритих злочинів була зафіксована у Сталінській та Ворошиловградській областях [35, арк.52]. Судами республіки за три квартали 1956 р. засуджено за розкрадання державного і громадянського майна 13162 особи проти 12191 чол. за цей період у 1955 р. За дрібні розкрадання засуджено у 1956 р., 9291 особу порівняно з 10113 у 1955 р., з них 4707 осіб за крадіжки в колгоспах. Найбільше засуджено за розкрадання у Сталінській (1422 особи) і Ворошиловградській областях (821 чол.) [34, арк.92].

Загалом на території Сталінської області на початку 1956 р. проживало 3991750 чол., у тому числі міського населення 3346850 чол. Того року до області прибуло 272756 чол., а вибуло 196400. Мали місце численні факти порушення паспортного режиму. Із перевірених у 1956 р. органами міліції 869435 чол. було виявлено 12328 порушників паспортного режиму, з яких 8749 чол. притягнуті до адміністративної, а 106 чол. – до карної відповідальності [37, арк.201].

Серед засуджених по Сталінській та Ворошиловградській областях було багато таких, хто ніде не працював, у минулому судимих, які після звільнення поновили злочинну діяльність. Причому саме вони втягували у злочинну діяльність молодь. Особливо помітним це явище стало після амністії 1953 р.[35, арк.126-127]. Значно збільшилася кількість притягнутих до відповідальності осіб, що вели паразитичний спосіб життя, ніде не працювали, а лише переїздили з місця на місце [36, арк.236]. У 1956 р. у Макіївці працівниками правоохоронних органів виявлено 13273 чол., які ніде не працювали, у Жданові – 898 чол., Горлівці – 467 чол., Єнакієвому – 457 чол., Краматорську – 327 чол., Артемівську – 304 чол.[37,203]

Не пішли у минуле й масові бійки переважно за участі молодих людей. Так, 28 жовтня 1956 р. з метою звільнення ув'язненого було здійснено напад на відділ міліції м. Слов'янська Сталінської області, де брали участь близько 500–600 чол.[36, арк.301]

У 1958 р. розмір оргнабору становив 135 тис. осіб в УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб [4, арк.14]. У 1958 р. в основному були побудовані нові шахти, прийняли в експлуатацію першу чергу каналу «Сіверський Донець – Донбас» та ін. У цей час на роботу в Донбас вирушали після закінчення школи цілими класами [4, арк.2].

Протягом 1952–1959 рр. у регіон прибуло понад 4,6 млн осіб, вибуло майже 2/3 прибулих. Усього за 1944–1959 рр. в Донбас прибуло 7,85 млн осіб, вибуло – 5,32 млн осіб, механічний приріст становив 2,53 млн осіб. Чисельність населення регіону досягла 6,72 млн осіб, тобто порівняно з 1939 р. зросла майже на 37%, а порівняно з 1943 р. – більше ніж на 300%. Працездатне населення становило близько половини чисельності населення регіону, питома вага робітників та їхніх родин становила близько 70%. Руками прибулих було побудовано нові підприємства, зроблено новий крок у зростанні економічного потенціалу регіону. У 1958–1959 рр. на вугільних підприємствах було досягнуто довоєнного рівня продуктивності праці, зростали й інші показники економічного розвитку [40, с.15].

Важливим аспектом діяльності держави щодо подальшого розвитку житлового будівництва в країні було стимулювання індивідуальної забудови, що регулювалось постановою РМ Української РСР № 63 від 19 січня 1959 року «Про план довгострокового кредитування житлового будівництва, господарського облаштування, житлово-комунального господарства УРСР та придбання автоматів для торгівлі по міністерству торгівлі Української РСР на 1959 рік». Згідно з цією постановою сума кредитів для індивідуального житлового будівництва по УРСР становила 494,2 млн крб., загальна сума кредитів складала 559,9 млн крб. Найбільша доля кредитів припадала на Сталінську (156,6 млн крб.), Луганську (69,3 млн крб.) [3, арк.202]. Прискорене будівництво житла для Донбасу означало поступову зміну соціальних стандартів у бік їхнього підвищення. Привабливість регіону для постійного проживання зростала у випадку забезпечення реальної

можливості отримати принаймні кращі житлові умови. Важливе значення мало те, що у структурі зайнятих в Донбасі на початку 60-х років відзначалося певне зменшення кількості працівників, зайнятих у матеріальному виробництві, за рахунок їхнього збільшення у сфері обслуговування, побуту, культури, освіти. Відзначалося також скорочення працівників у сільському господарстві та загальне підвищення освітнього та кваліфікаційного рівня трудящих [49, с.26].

Водночас на перешкоді подальшому покращенню умов проживання у регіоні на початку 60-х років ХХ ст. стало погіршення умов вуглевидобутку внаслідок вичерпання запасів вугілля на відносно невеликій глибині покладів. Це призвело до підвищення собівартості донецького вугілля, зниження ефективності роботи шахт. Відповідно, зменшувалася зацікавленість союзного керівництва у розв'язанні проблем шахтарів. Виразом цього стало поступове зменшення капіталовкладень у вугільну промисловість регіону. Так, у 1957 р. розмір капіталовкладень становив майже 570 млн крб., у 1958 р. – 545 млн крб., у 1962 р. – 412 млн крб., а у 1965 р. – лише 383 млн крб. По суті, радянське керівництво, використавши на повну потужність у попередні роки вугільний потенціал Донбасу, кинуло цю галузь напризволяще. Стали дедалі більш помітними прояви екстенсивного господарювання, звички жити за принципом тимчасового володарювання. Тому поступово спостерігалось погіршення ситуації у паливно-енергетичному комплексі Донбасу [49, с.18].

Логіка модернізації спонукала владні структури до формування своєрідних відносин із пересічними громадянами, які були орієнтовані на патерналізм у популістському суспільстві, пронизаному корупцією. Це сприяло формуванню місцевих еліт, орієнтованих на захист регіональних, кланових та родинно-земляцьких інтересів. Причому велика плинність кадрів в Донбасі не заважала утворенню своєрідних «закритих суспільств», які об'єднували працівників за фахом, інтересами або внаслідок тривалого проживання на одній території. Правила поведінки таких товариств визначалися специфікою роботи чи місцевості,

де вони перебували, а нові працівники були змушені приймати встановлені негласні правила. До речі, певний час велика плинність кадрів у багатьох випадках не давала змоги шахтарям об'єднатися для захисту своїх економічних інтересів на рівні держави. Це вдавалося зробити, коли економічні реформи зачіпали інтереси певної кількості сформованих родинно-земляцьких угруповань або кланів. У такому випадку захист інтересів «своїх» нерідко перевершував інші мотивації, у тому числі державні, регіональні інтереси та потреби. А іноді необхідність такого захисту передбачала виправданість в очах місцевого соціуму порушення діючого законодавства.

Міські жителі в першому поколінні так і не порвали зі своїм сільським минулим, але в умовах промислових міст вони не відтворювали автентичних господарств та побутових традицій сільського життя. До кінця не звикнувши до нового середовища, ці городяни виробили чудернацький симбіоз міської та сільської традицій, своєрідний продукт виживання та адаптації – феномен, який деякі дослідники називають «напівміською» культурою. Саме це явище продовжувало відтворюватися наступними поколіннями, дещо викрививши картину міського життя у її чистому вигляді [41, с.161]. Ці процеси сприяли маргіналізації трудящих верств суспільства цього регіону. В 40 – 60-х роках ХХ ст. більшість промислових робітників Донбасу мала риси маргінальності. А урбанізація сприяла формуванню масової культури та підданської психології.

Характер урбанізації в східних регіонах УРСР призводив до поглиблення асиміляції представників різних етнічних груп. Одним із результатів цього процесу ставала зміна питомої ваги різних етнічних груп у складі населення Донбасу. 1985 року максимальне етнічне різноманіття було помічено саме на території Донбасу. Частково це можна пояснити близьким розташуванням регіону до Кавказу, який відрізнявся строкатим національним складом. Національне різноманіття було не однаковим у різних статей: у чоловіків воно завжди вище, що пояснювалося більш інтенсивною міграцією чоловічого населення у зв'язку з професійною діяльністю, службою в армії [52, с.12].

Однак, попри велике етнічне розмаїття на території Донбасу, протягом другої половини ХХ ст. спостерігалася чітка тенденція посилення процесів асиміляції. До цього часу в регіоні було створено потужне асиміляційне «ядро», яке часто ототожнюють із його проросійською орієнтацією. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру [43, с.27-42]. Справді, контингент зовнішніх мігрантів протягом тривалого часу складали переважно росіяни. Українське суспільство з багато-національного перетворювалося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала поряд із постійно зростаючою російською меншістю [51, с.421].

У період між переписами населення 1959–1989 рр. чисельність жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч чол. Найбільш чисельну групу становили українці. За 30 років їхня кількість зросла, але питома вага серед жителів області знижувалась. Впродовж 1959–1989 рр. кількість українців збільшилася на 325,0 тис. чол., або на 3,5%, а росіян – на 714,8 тис. чол., тобто на 7,1%. У 1959 р. на території Донецької області проживало 2368,1 українців (56,4% від загальної чисельності). А росіян нараховувалося 1601,2 тис. чол. (38,2%). Крім українців та росіян, в області мешкали греки, євреї, татари, казахи. В 60–70-х рр. ХХ століття помітно зросла чисельність узбеків, вірмен. Цих людей привело сюди не просто бажання змінити місце проживання, а стабільніше становище в Донбасі. Найбільше робітників було з росіян, українців та греків. Серед службовців переважну більшість становили росіяни. Сільське населення за національним складом було більш однорідним, переважно українським [46, с.8-14].

У 1989 р. на території Донецької області проживало 5311781 чол., з яких 2693432 були українцями, 2316091 чол. – росіянами, 83691 чол. – греками, 76935 чол. – білорусами, 28135 чол. – євреями, 25495 чол. – татарами. На території Луганської області проживало 2857031 чол., з яких 1482232 – українців, 1279043 – росіян, 33516 – білорусів, 11937 – татар [45, с.80-81].

Найбільш відчутний вплив трудової міграції росіян на формування етнічної структури населення спостерігався саме у Луганській та Донецькій областях. Максимальними показниками частки росіян обидві області характеризувалися у 1989 р., відповідно, 44,8% і 43,6% [50, с.86].

За даними переписів 1970, 1979, 1989 років помітне поступове зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно, 54,8% і 41,7%; 52,8 і 43,8%; 51,9% і 44,8%). Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови з етнічною належністю. Від перепису до перепису зменшувалася відносна кількість українців, що вважали українську мову рідною: 1959 р. – 87,6%, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 – 66,4% [47, с.29]. Подібний стан речей у другій половині ХХ ст. залишався характерним для всіх жителів України. Коли у 1959 році російську як рідну мову назвали 10,3 млн осіб (з них 6,9 млн росіяни, 2 млн українці), то в 1970 році цей показник сягнув 13,4 млн (8,9 млн росіян та 3 млн українців) [48, с.34-40]. Рідною українська мова стала лише для частини поляків. Під час обох переписів 68% поляків своєю рідною назвали українську мову. Решта національностей схилилися до русифікації.

Інтенсивне зростання кількості росіян у Донбасі зумовлювалося не тільки їхньою міграцією з Росії, а також записуванням представників різних етнічних груп росіянами, оскільки в умовах глобальної русифікації, особливо в 60–70-ті рр. ХХ ст., було вигідним записатися у документі росіянином. Тому русифікація як у області, так і по Україні в цілому сприяла переходу до російської національності дітей у змішаних шлюбах. Така ситуація існувала у середовищі найбільш чисельних етнічних груп Донбасу. Однією з основ процесів асиміляції було використання в Донбасі російської мови як засобу міжетнічного спілкування. Відповідне етнічне середовище впливало на побут, мову, погляди, моральний розвиток родини. Отже, етнічна неоднорідність населення Донецької області сприяла створенню міжетнічних шлюбів. Слід додати, що люди, які мігрували в Донецьку область з інших респуб-

лік, більше схильні до утворення міжнаціонального шлюбу, ніж місцеві жителі. Вивчення спілкування в таких сім'ях виявило, що частіше їхні члени користувалися російською мовою [46, с.8]. Це можна певною мірою пояснити тим, що протягом 1960 – 1980-х років серед осіб, що вступали до шлюбу, росіян було 43,3–49,2%. А для Донецька спостерігалася чітка тенденція до зниження ролі національності у виборі шлюбного партнера [52, с.10-14].

Можна відзначити, що протягом 1940-х – першої половини 1980-х років позірنا інтернаціоналізація суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас як про «російськомовний регіон». Водночас уявлення про такий Донбас не варто плутати із оцінкою його як регіону виключно «проросійської» орієнтації. Відсутність її в населення Донбасу може бути підтверджена тим, що абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності [44, с.120-128].

Загалом протягом другої половини ХХ ст. до розпаду СРСР чисельність населення Донбасу стрімко зростала за умов поглиблення процесу урбанізації. За його темпами регіон міцно закріпився на одному з перших місць в республіці. Міжетнічна взаємодія проходила під впливом соціально-економічних перетворень, що здійснювалися радянським урядом і спрямовувалися на покращення умов проживання у регіоні, збільшення видобутку вугілля та зростання металургійної промисловості. У таких умовах ставало помітним поступове домінування представників окремих етнічних груп у певних сферах економічної діяльності. У другій половині ХХ ст., попри фіксацію окремих міжетнічних сутічок, масові заворушення не спостерігалися. Негативно на процеси міжетнічної взаємодії впливала криміногенна обстановка в регіоні, що загострювалася у зв'язку із концентрацією в Донбасі виправно-трудоуних закладів. Цьому сприяло також відносно тривале збереження досить низького рівня культурно-побутового рівня забезпечення населення. Міграційна та національна політика радянського уряду також сприяла маргіналізації населення Донбасу. Культивуація радян-

ським урядом створення міфічної «нової історичної спільності – радянського народу» супроводжувалася посиленням процесу русифікації. Одним із наслідків цього стало масове використання російської мови як засобу спілкування.

1. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2592.
2. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3819.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5315.
4. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561.
5. ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 236.
6. ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 94.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 238.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 384.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 386.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 387.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 395.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 400.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 402.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 462.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 484.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 560.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 561.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 870.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 871.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 874.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1262.
27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1639.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1711.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2089.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797.
31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4045.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4072.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4080.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4296.
35. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4298.

36. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4299.
37. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4300.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4378.
39. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4388.
40. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М.А.Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007.
41. Данилін О.М. До питання про урбанізаційно-модернізаційні процеси в Донбасі у перші повоєнні десятиліття: шахтарі в урбаністичній схемі регіону / О.М.Данилін // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. стат. Вип. 18. – К. – Донецьк, 2001.
42. Ковпак Л.П. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л.П.Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003.
43. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. / В.Кубійович // Український історик. – 1972. – № 1-2.
44. Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки ХХ ст.) / М.Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу: статті. – Кн. 11/ДонДУ; [голов. ред. З.Г.Лихолобова]. – Донецьк, 2001.
45. Национальный состав населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991.
46. Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г.М.Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
47. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н.Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1.
48. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (ХХ – початок ХХІ століття) / В.О.Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.
49. Саржан А.О. Зміни у соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. / А.О.Саржан. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
50. Суботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.) / І.В.Суботіна. – Дис... канд. іст. наук. – Чернігів, 2008.
51. Субтельний О. Україна. Історія / О.Субтельний. – К., 1991.
52. Філіпцова О.В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О.В.Філіпцова. – Автореф. дис... канд. біологіч. наук. – Харків, 1998.

Перевезій В.О.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОЇ СОЛІДАРНОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті досліджуються особливості функціонування солідарних механізмів у межах релігійного поля у контексті інституту суспільної солідарності та на тлі інших соціальних полів. Показано, що в межах релігійного поля на рівні різних конфесійних спільнот функціонують солідарні механізми – як ієрархічно-механічного, так і горизонтально-органічного типів.

Ключові слова: суспільна солідарність, релігійне поле, соціальна група, релігійна громада, соціальний капітал.

***Perevezii Vitalii. Peculiarities of Confessional Solidarity in Modern Ukraine.** The article analyses the peculiarities of solidarity mechanisms functioning within the religious field in the context of the institution of social solidarity and social background of other fields. It is shown that solidarity mechanisms as hierarchical-mechanical and horizontal organic types operate in the religious field at the level of various religious communities.*

***Key words:** social solidarity, religious field, social group, religious community, social capital.*

Солідарні відносини на рівні малих і великих релігійних груп мають власну специфіку, пов'язану в першу чергу з основною характеристикою, що ризнить велику соціальну групу від малої, а саме – відсутність (у першому випадку) та наявність (у другому) персоніфікованих взаємовідносин між членами групи. Адже соціологи визначають малу соціальну групу як нечисельне за складом об'єднання, члени якого займаються спільною соціальною діяльністю і перебувають у безпосередньому особистому контакті, що стає підставою для виникнення емоційних відносин, групових норм і групових процесів. Відносини між членами малої групи, хоча й інституціоналізовані,

однак не знеособлені, як у великій. Прикметно, що наявність у членів малої групи спільного відчуття внутрішньої належності до групи не виключає диференціації між ними за соціальними ролями, переконаннями, поглядами та мірою впливу [1].

Дослідження малих релігійних груп дає змогу екстраполювати отримані дані на більш глобальні системи, якими, безперечно, є складні церковні організми. З одного боку, парафія як мікросистема може в мініатюрі відображати специфіку організації та життєдіяльності єпархії або навіть усієї церкви як макросистеми, з другого – специфіка внутрішньогрупової комунікації у малій групі великою мірою залежить від емоційного стану відносин між її членами. Тому аналізуючи процеси, що відбуваються у малій групі, важливо враховувати як інституційні параметри організації групи, так і індивідуальні, характерні тільки конкретній групі, особливості її функціонування.

Основною сферою функціонування релігійної громади є спільна участь віруючих у комплексі заходів (здебільшого ритуального характеру), спрямованих на встановлення і підтримання зв'язку між ними та Богом або іншою трансцендентною силою, якій вони поклоняються. Однак, окрім взаємовідносин, пов'язаних з виконанням основної функції релігійної громади, її члени взаємодіють й у багатьох інших сферах: господарсько-виробничій (забезпечення функціонування матеріальної бази громади), навчально-виховній (виховання дітей згідно з релігійними та морально-етичними традиціями певної церкви чи релігійної організації та навернення неофітів), сімейній та дружній (у більшості релігійних груп культивуються переконання щодо бажаності підтримання сімейних та дружніх зв'язків у межах групи). Сфера комунікації між членами релігійної групи іноді стає настільки всеосяжною, що її члени можуть обходитися без контактів з людьми, що до неї не належать, а подекуди й навмисно самоізолюватися. Причому, чим менш чисельною, а відповідно, й більш загроженою є група, тим сильніше спрацьовують механізми самозахисту. У багатьох неопротестантських релігійних організаціях, що діють в Україні (Свідки Єгови, Посоль-

ство Боже і т. п.), адепти не тільки мають змогу одружуватися лише за благословенням пастора, а й у міру їхньої інтеграції в релігійну громаду змушені розривати зв'язки з друзями і навіть родичами, котрі не поділяють їхніх релігійних переконань. Максимально обмежується можливість контактів з «грішним світом» через заборону слухати світську музику, дивитися телевізор, користуватися інтернет-ресурсами тощо. Альтернативою їм стають «свої» музика, інтернет-сайти, теле- та радіопроеграми. Щоправда, використання «церковних» засобів масової інформації – стратегія характерна для великих релігійних груп з їхнім знеособленим характером комунікації. У малій релігійній групі основною формою інтеракцій є персональне спілкування між членами групи.

Стратегію ізоляції від секуляризованого світу воліли б обрати й радикальні кола традиційних для України православних та католицьких церков. Однак ізолюватися від соціуму, який майже поголовно вважає себе православним у переважній більшості регіонів України та греко-католицьким у Галичині, православній та греко-католицькій церквам не до снаги. Тому чернечі ідеали мінімізації контактів із грішним світом втілюють у життя, окрім самих монахів, одиниці глибоко віруючих людей.

За чисельними показниками релігійна громада як мала соціальна група може нараховувати від 20 (так звані «двадцятки» були прописані ще в радянському законодавстві) до кількох десятків чоловік. Необхідно зазначити, що кількість членів релігійних громад у різних релігійних організаціях і в різних місцевостях не пропорційна. Скажімо, приход Української православної церкви може охоплювати як кілька сотень або й навіть десятків постійних або спорадичних членів у невеликому селищі, так і тисячі або й десятки тисяч у великому місті. У першому випадку майже усі жителі селища, які вважають себе належними до УПЦ, будуть членами громади як малої соціальної групи. Між ними існують тісні індивідуальні зв'язки. Надзвичайно важливим регулятором відносин у такій групі є неформальні інститути: звичаї, традиції, правила виконання яких забезпечуються механізмами громадського

стимулювання або обструкції. Під їхнім впливом член групи, скажімо, не дозволить собі працювати у свято, не піти в неділю до церкви, з'явитися непристойно вбраним у церкві або іншому публічному місці. Особливо сильно спрацьовують ці інститути у невеликих населених пунктах Західної України. Структура місцевих територіально-релігійних громад вибудована таким чином, що «чужинцю» навіть із сусіднього села буває надзвичайно складно в неї інтегруватися.

Як правило, переважна більшість протестантських громад побудована за принципом малої соціальної групи, що зумовило виникнення в Україні величезної кількості (непропорційної кількості віруючих) протестантських громад. Незначна чисельність членів громади дає змогу зберегти принцип індивідуального спілкування в її межах. Щоправда, особливістю структури протестантських церков є те, що, зважаючи на меншу поселенську щільність представників різних протестантських деномінацій, громади мають слабку територіальну прив'язку до місця проживання віруючих. Почасти віруючим доводиться їхати в інше селище або інший район міста, щоб зустрітися з одновірцями і взяти участь у богослужінні.

Чисельні показники кількості релігійних громад більш традиційних для України православних та католицьких церков набагато скромніші у перерахунку на кількість декларованих віруючих. Зокрема, мережа релігійних громад усіх православних церков в Україні (18116) становить 55,7% релігійної інфраструктури при тому, що близько 80% громадян України, що назвалися віруючими, ідентифікують себе православними. На близько 10% українських католиків (східного і західного обрядів) припадає 14,2% релігійних громад. Водночас українські протестанти та євангелісти, що становить лише 2% від тих, хто декларує себе віруючим, об'єднані у мережу громад, що становить 27% від їхньої загальної кількості в країні. В абсолютних цифрах у середньому на одну протестантську громаду припадає близько 70 віруючих, католицьку – близько 700, православну – понад 2000. Ця статистика стає ще більш промовистою, якщо врахувати, що в Україні, окрім 8949

зареєстрованих, діє 1061 незареєстрована протестантська громада (православних таких – 137, а католицьких – усього 6), зокрема, із 1096 громад Свідків Єгови 442 – незареєстровані.

Принцип малої соціальної групи у протестантській громаді підтримується також завдяки наявності достатньої кількості священнослужителів і, як наслідок, тісним комунікаційним зв'язкам між ними та членами громади. Майже в усіх протестантських деномінаціях, окрім лютеранських церков, кількість священнослужителів перевищує чисельність громад, а у найбільших протестантських церквах України ця диспропорція має значні показники: у ВСО ЄХБ на 2574 громад припадає 3002 священнослужителі, Всеукраїнському союзу Християн віри євангельської (п'ятидесятників) на 1666 громад – 2352 священнослужителі, Свідків Єгови на 1096 громад – 1902 священнослужителі. Унікальна ситуація в Церкві Ісуса Христа святих останніх днів (мормонів), де на 50 громад (з них 16 – незареєстрованих) нараховується 362 священнослужителі (з них 119 – іноземці). Всього в Україні, за даними на 1 січня 2012 р., здійснювало діяльність 12539 протестантських священнослужителів.

Нині душпастирську діяльність серед близько 25 мільйонів самоідентифікованих українських православних здійснює 13831 священник. Ця ситуація могла б здатися катастрофічною, однак насправді більшість православних храмів ледь заповнюються навіть у свята. Причини цього явища криються у колосальній диспропорції між кількістю декларованих і практикуючих віруючих. Соціологи, час від часу намагаючись вирахувати рівень реальної релігійності українського населення, згодні з тим, що він у десятки разів нижчий декларованого. А отже, десятки мільйонів декларованих віруючих (переважно православних) не є членами релігійних громад і практично не задіяні у внутрішньоцерковному житті. Децизи ж активних членів православних громад цілком співмірна з кількістю протестантів, і саме вони, за параметрами нашого дослідження, вважатимуться членами релігійних громад.

Вніспи певну ясність у кількісні параметри виміру релігійної громади як малої соціальної групи, перейдемо до дослідження особливостей їхньої організаційної структури.

Малі групи за особливістю організаційної структури поділяються за способом організації на самоорганізовані та організовані ззовні; за тривалістю існування – на довгочасні і короткотривалі; за внутрішньогруповою атмосферою – на дружні, демократичні, авторитарні та стихійні.

Релігійні громади різних конфесій за цією структурою можуть займати будь-яку конфігурацію. Причому ці ознаки можуть бути як притаманними усій конфесії, наприклад, авторитарні методи управління в усіх громадах тоталітарної секти, так і специфічними для кожної окремої громади. Так, наприклад, громади УГКЦ можуть бути самоорганізовані за ініціативи місцевих жителів, але й можуть бути організовані внаслідок стратегії розширення впливу церкви на нетрадиційних для неї територіях. Специфічною для кожної громади ознакою, незалежно від юрисдикційної належності, є тривалість її існування. Кожна з цих характеристик впливає на характер інтеракцій у середовищі громади, солідарні механізми, що функціонують у ній, та на міру належного їй соціального капіталу.

Пам'ятаючи про важливість врахування специфічних характеристик окремих громад, зосередимо свою увагу на тих спільних для громад певних конфесій ознаках, що мають важливе значення для функціонування в їхніх межах солідарних інститутів.

Найважливішою з цього ракурсу характеристикою є характер взаємовідносин між членами громади, який, за великим рахунком, має дві варіації: це можуть бути, як зазначав Р. Пантем, взаємовідносини, вибудовані або на ієрархічних, або на солідарних засадах.

В ієрархічних структурах більш важливу роль відіграє не стільки *соціальний капітал* у його загальному розумінні, скільки похідний від нього *символічний капітал*.

Як зазначає П. Бурдьє у роботі «Форми капіталу», символічний капітал – це здатність суб'єкта до продукування думок. В інкорпорованому стані він означає

наявність легітимної компетенції – визнаного права інтерпретувати смисл того, що відбувається; говорити, «що є насправді». Це також здатність нав'язувати певне розуміння іншим агентам. В інституціоналізованому стані він втілюється в структурі авторитетів, які володіють правом номінації (найменування).

Символічним капіталом володіють формальні чи неформальні лідери, представники еліти, чие слово цінується членами групи. Власники символічного капіталу визначають порядок денний у життєдіяльності групи, акцентують увагу на проблемах, які вона має розв'язувати і яким способом, та ігнорують, на їхній погляд, не варті уваги завдання.

Символічний капітал має надвисоку ціну в ієрархічних системах, в яких часто гіпертрофовано роль лідера: тоталітарних та авторитарних політичних режимах, лідерських політичних партіях, організаціях (у тому числі економічних) з вертикальною структурою відносин, багатьох церквах та релігійних організаціях тощо. Такі системи, як правило, мають чітку управлінську вертикаль, характеризуються централізованою системою прийняття рішень та контролем за ресурсами, низові структурні підрозділи копіюють структуру вищих і володіють компетенцією на своєму рівні. Правила гри (чим, власне, і є інститути) у цих системах викристалізуються під ієрархічну організаційну модель.

І Католицька, і Православна церкви є не лише одними з найбільш ієрархізованих, а й водночас надзвичайно інституційно формалізованими структурами. Інститути, що забезпечують функціонування церковної ієрархічної системи, творилися протягом багатьох століть і мають не тільки формальний, а й, можливо, що більш ефективно, неформальний характер.

Таким чином, якщо, припустимо, Папа Римський, володіючи найвищим рівнем символічного капіталу у Католицькій церкві, виступає спікером від її імені з найглобальніших проблем її компетенції (включаючи догматику), і при цьому його авторитет інституційно закріплений догматом про негірховність і безпомилковість

понтифіка, то єпископи володіють такою самою компетенцією у межах єпархії, а священники – в межах парафії.

Ще масштабнішим є символічний капітал папи, єпископа чи священника у тому разі, коли він, окрім формальної інституційної легітимації, спирається на неформальну, що виражається, у першу чергу, в популярності серед пастви. В історії Католицької церкви були дуже і не дуже популярні понтифіки, паства могла любити або недолюблювати свого папу, єпископа або священника, однак фактично ніколи не відмовляла у покорі їм і лише у окремих випадках вступала із ними у конфлікт, розв'язання якого було можливе лише за участі вищої церковної інстанції, яка, у свою чергу, лише у рідкісних випадках за умови доведення вагомої провини представника Церкви йшла на задоволення вимог мирян. Аналогічна структура взаємовідносин між кліром і мирянами встановлена й у Православній церкві.

Внутрішня ж структура Православної церкви на вселенському рівні не настільки централізована, як у католиків. Інститут помісних православних церков спричинив ситуацію, коли, як зазначає О. Саган, починаючи з XIV–XV століть православ'я розвивалося не як вселенське явище, а скоріше як федерація православних церков, що перебували у конкурентних, а то й антагоністичних відносинах між собою [2]. Не будучи чітко централізованою структурою на вселенському рівні, на помісному рівні православні церкви продовжують залишатися суворо ієрархічними інститутами.

Ієрархічність церковної структури Католицької і Православної церков, яку вони зміцнюють та розвивають, закладена у самій їхній природі: кожен чоловік після прийняття Таїнства священства через єпископів, які його рукопокладають, встановлює невидимий зв'язок з Богом, внаслідок чого сам отримує здатність здійснювати Таїнства. Духовенство перетворюється на тісно пов'язану між собою, замкнену та відмежовану від решти людей групу, що володіє особливою компетенцією доступу до «продукції спасіння». Колапс ієрархічної системи настає внаслідок кризових явищ у середовищі ієрархії, тому доти, поки це

можливо, «внутрішня кухня» – «terra incognita» для непосвячених мирян. Таким чином, інститут священства – один із найдієвіших і найдревніших в усій людській історії механізмів володарювання.

Яскравий приклад «узурпації», формального привласнення «права найменування» (тобто символічного капіталу) у Православній та Католицькій церквах – обмеження права вірян на власний розсуд трактувати тексти святого письма. Ним володіє лише вищий церковний клір, а в особливо складних випадках питання віровчення трактувалися найвизначнішими релігійними філософами (отцями церкви) і склали зміст Священного Передання, що цінується на рівні з самим Писанням. Така система стала одним з наріжних каменів у фундаменті ієрархічної системи Католицької та Православної церков, виступивши запобіжником від появи дедалі нових і нових ересіархів та ересей.

У суворо ієрархічній структурі, яка не передбачає можливості неформального лідерства, практично вся діяльність групи «зав'язана» на принципі одноосібного прийняття рішень формальним лідером (в релігійній громаді – священником). Усі більш-менш значущі дії виконуються з благословення священника або єпископа. За такої системи організації усі солідарні механізми працюють або за безпосередньої організації їх кліром, або під його суворим контролем. Ініціатива мирян спрямовується на виконання організованих або схвалених церквою проектів.

При цьому слід зауважити, що історія та сьогодення українських церков засвідчують приклади створення під їхньою егідою проектів, що сприяли зростанню солідарності серед мирян.

Останнім часом значно активізувала свою діяльність з концептуалізації проблеми суспільного служіння Руська православна церква, вперше у своїй історії прийнявши «соціальну концепцію» під час Помісного Собору 2000 р. «Соціальна концепція» надала поштовху для появи нових концептуальних документів. Зокрема, Відділ із взаємодії Церкви та суспільства (оригінальна абревіатура ОВЦО) РПЦ підготував проект документа за назвою «Вічні цінності – основа російської ідентичності», де було викладено

точку зору Церкви на проблему суспільної солідарності. У документі «солідарність» визначається, в першу чергу, як «здатність розділити з іншим тягар його турбот, труднощів, хвороб та скорботи». Загальнонаціональною солідарністю автори документа називають «силу, що пов'язує народ, забезпечує єдність нації, її цілісність та життєздатність» [3]. Російський дослідник М. Жеребят'єв, здійснивши аналіз соціальних програм та інших документів РПЦ, доходить висновку, що у них чітко простежується наголос на пріоритеті корпоративних прав над правами особистості і концептуалізація явища солідарності не передбачає створення механізмів суспільної самоорганізації [4].

Отже, в ієрархічних структурах солідарні інститути перебувають під повним або частковим контролем керівництва, лідерів або ієрархії і, по суті, подекуди виконуючи певну позитивну функцію, не є за своєю природою «справжніми» солідарними інститутами (за Пантемом) або (за Дюркгеймом) є такими, але механічного рівня.

Іншою є природа протестантських церков. Лейтмотивом виникнення протестантського руху була реформа Католицької церкви саме в площині її деієрархізації.

Цей процес полягав, по-перше, у перекладах Біблії з малозрозумілої для більшості населення Європи латини національними мовами. Віруючим не тільки дозволили читати і вникати у зміст Святого Письма, а й спонукали їх до цього. Біблія, як Слово Боже, проголошувалася єдиним авторитетним джерелом, а Священне Передання втрачало свою силу. Тим самим було порушено монополію Церкви на «право номінації», священник позбавився того символічного капіталу, яким володів уже тільки тому, що був священником. По-друге, протестанти здійснили повну нівеляцію інституту священства: у більшості протестантських церков рекрутизація духовенства почала здійснюватися не через інститут Таїнства, а звичайними виборами членів громади. Священник, тим самим, перетворювався з людини наділеної Божою благодаттю здійснювати Таїнства на кращого, але в цілому такого самого, як усі інші, члена громади, що його за певних обставин без особливих

складнощів можна було замінити. По-третє, протестантизм мінімізував посередницьку роль церкви між Богом і віруючим. Відповідальність за персональне спасіння відтепер основною мірою лягала на саму особу, сприяючи плеканню у ній відчуття самодостатності і самозначущості. Звідси зростають корені ліберального індивідуалізму, ідей прерогативи особистих прав над правами корпоративними. Протестантизм стає єднанням різностей, а не єднанням схожостей, причому це стосується не лише протестантських громад, але й усього протестантського руху, який від самих своїх початків був своєрідною конфедерацією різноманітних релігійних конфесій та груп. Навіть у рамках однієї деномінації поширеною формою організації стала федерація общин. Уже у самих назвах протестантських релігійних організації, що діють в Україні (Всеукраїнський союз об'єднань Євангельських християн-баптистів, Релігійні організації євангельських християн, Всеукраїнський союз Християн віри євангельської (п'ятидесятників), Союз вільних церков християн євангельської віри, Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня), закладено принцип федеративного об'єднання релігійних громад.

Таким чином, якщо для католицької та православної церков та низки неопротестантських харизматичних та тоталітарних організацій характерна вертикально-ієрархічна система організації, що пронизує усю структуру від верху до низу, то більшості традиційних протестантських церков, а також юдейських релігійних організацій притаманна горизонтальна організаційна система. Як зазначалося вище, в ієрархічних та горизонтальних структурах інститут солідарності має різну природу.

З іншого боку, солідарна система організації релігійної громади є однією з найбільш важливих складових у стратегії залучення нових віруючих. Для них створюється образ церкви як великої дружньої добре організованої сім'ї, в якій за кожним закріплено певні функції і в якій кожен відчуває, з одного боку, свою значимість та потрібність, а з другого – захищеність та підтримку. Особливо ефективно такі стратегії спрацьовують у протестантських

малих групах-громадах. Неофіти, якими часто стають непевнені у собі, морально травмовані, самотні люди, алко- чи наркозалежні, стаючи членом громади, у першу чергу відчують полегшення своїх страждань (часто саме це стає мотивом їхнього приходу до церкви), а вже потім вникають у суть тих ідей, навколо яких вона вибудована. Не секрет, що багатьох наших співвітчизників у протестантських церквах приваблює можливість отримання гуманітарної допомоги або перспектива еміграції за кордон.

Прикладом горизонтальної релігійної організації може бути найбільша протестантська церква України – Всеукраїнський союз об'єднань Євангельських християн-баптистів. За своєю структурою Союз є своєрідною федерацією баптистських громад (помісних церков), об'єднаних в обласні союзи, які єднаються у Всеукраїнський союз, що є членом Євразійського та Всесвітнього союзів баптистів (ВСБ). На відміну від таких ієрархічних організацій, як католицька та православна церкви, де процес заміщення посад відбувається за принципом «згори донизу», структура баптистської церкви формується «знизу догори»: члени громади обирають пастора, пастори та представники громад у межах області – обласного пресвітера, конгрес представників громад усієї країни – старшого пресвітера, а Всесвітній конгрес баптистів – президента, 12 віце-президентів та генерального секретаря. Термін повноважень президента становить 5 років (чинний президент ВСБ Джон Аптон був обраний на посаду під час XX конгресу ВСБ, що відбувся у серпні 2010 р.) За такої організаційної структури визначальну роль відіграють інститути, а не особистості. В особистих розмовах автора з членами баптистської громади ніхто, навіть пастор, не зміг назвати ім'я чинного президента ВСБ і взагалі не знав нічого конкретного про існування такої структури. Система працює злагоджено не завдяки певним особистостям, які є лише її елементами, а завдяки функціональності її інститутів.

Баптистська громада, як правило, – мала соціальна група, що налічує кілька десятків членів (близько 140 тис українських баптистів, належних до ВСО ЄХБ, організовані у 2574 громади). Всі члени такої групи особисто знайо-

мі, а ті, хто приєднується до неї під час богослужінь або інших заходів, стають об'єктом загальної уваги та опіки, що засвідчує інтерес церкви до кожного потенційного неофіта.

Мета існування групи – досягнення власного спасіння і поширення вістки про спасіння серед інших через служіння Богу оплч зі своїми ідейними побратимами. Богослужіння відбуваються у формі проповідей, які здійснює не лише пастор, але й старійшини громади, під час яких увага акцентується на важливих морально-етичних проблемах, вирішення яких пропонується через наслідування прикладу Ісуса Христа та його апостолів. Під час проповіді членам громади пропонується взяти участь в обговоренні проблеми, підтвердити власні слова цитатами Священного Писання. Важливий елемент зібрання – пісенний спів, який славить Бога і виконується усіма членами громади. Така форма богослужіння підкреслює значимість кожного вірянина і його особистих роздумів та думок з приводу проблеми, що обговорюється. Хоча, з другого боку, зрозуміло, що сценарій богослужіння підготовлено не проповідником, а певним методичним центром, а його слова віруючі підтверджують віршами Біблії, визначеними у цьому-таки сценарії.

Члени громади сплачують церковну десятину на потреби церкви та здійснюють інші добровільні пожертви під конкретні проекти (протестантська громада, про яку згадувалося вище і яка нараховує близько 40 віруючих, фінансово підтримує своїх членів, один з яких перебуває з місією у Папуа-Новій Гвінеї, інший – займається масштабним проектом з духовної та моральної підтримки в'язнів у пенітенціарних закладах України). В межах громади діють інститути взаємодопомоги: поширеним явищем є збір коштів на лікування, придбання житла малозабезпеченим або багатодітним родинам. За певних обставин громада може надавати допомогу тим, хто її потребує, які не є членами громади, однак у першу чергу піклування спрямоване на одновірців. Така поведінка обґрунтовується словами Нового Заповіту: «... усім робімо добро, а найбільш одновірним» (Гал.6:10)

Баптистські пастори (окрім представників керівних органів Союзу, які працюють на своїх посадах на постійній основі) не отримують платні за свою діяльність і займаються не пов'язаною з церковним служінням професійною діяльністю. Громади тісно взаємодіють між собою в рамках проектів, що є непосильними для реалізації однією громадою, наприклад, влаштовуються дитячі та молодіжні табори, до яких часто приєднуються небаптистські діти та молодь.

Отже, у християнському полі України є дві моделі соціальної солідарності віруючих. Перша – солідарність горизонтально-органічного типу – властива більшості протестантських деномінацій та юдейським громадам. Друга, домінуюча – релігійна солідарність ієрархічно-механічного типу, притаманна Православній, Католицькій церквам та харизматичним і тоталітарним релігійним рухам.

Формування та функціонування різних солідарних систем з одного боку було спричинене домінуванням певних інституційних моделей, з другого ж – цементувало їх.

Солідарність горизонтально-органічного типу стала базою розбудови сучасних демократичних суспільств з їхньою системою взаємозв'язків та взаємозалежностей.

Наслідком ієрархічності католицької та православної культурно-цивілізаційних інституційних моделей стало формування суспільств, а ще далі – й політичних систем патерналістського типу, характерними рисами яких є розмивання індивідуальної свідомості колективною, формування усвідомлення власної слабкості та неспроможності впливати не тільки на суспільні процеси, а й на власне становище у суспільстві, очікування благ від патрона (у наших умовах здебільшого держави), а звідси безініціативність, пасивність, тотальне прагнення до виконавських ролей, а не творчо-авантюрних. У такій системі пасивні агенти вступають у конкурентну боротьбу за «теплі місця» з гарантованими стабільністю та прибутком, а не прагнуть до постійного творчого пошуку із шансом на «джек-пот». Чужий успіх сприймається крізь призму власного неуспіху. За таких умов безперспективно вести мову про

творення механізмів суспільної самоорганізації, а разом з ними й інститутів громадянського суспільства. Усе це є свідченням низького рівня соціального капіталу, яким володіє суспільство і основним вираженням якого є взаємна довіра між його членами.

Суспільства, що будуються на системі механічної солідарності, можуть бути ефективними в цілому, або, скоріше за все, у певних напрямках своєї життєдіяльності за умови наявності певного інтеграційного стрижня, що нівелює наявні суспільно-диференціюючі розломи. Однак навіть наявність певної національної ідеї, на думку академіка В. Гейця, не гарантує успіх процесам суспільної інтеграції. За його словами: «Ліберальними методами тут багато не досягнеш, необхідні серйозні адміністративні дії, одночасно й прозорі, й ефективні» [5]. Таким чином, ефективність таких суспільств забезпечується, по-перше, домінуванням колективістської свідомості і, по-друге, адміністративним спрямуванням різних форм цієї свідомості у необхідне русло.

Ситуація в Україні, за словами академіка, характеризується тим, що населення індивідуально роз'єднане, високий рівень міжособистісної довіри закінчується близькими родичами, знайомими та частково колегами; народ індивідуалізував свою діяльність, маючи безліч власних інтересів, тощо. [5]

На такому тлі інтеграційним фактором могли б стати ціннісні орієнтації населення, однак і у цій царині панує повна дезінтеграція, посилена прагненням політичних агентів сегментувати суспільно-політичний простір з метою формування власної соціальної бази. Внаслідок цього сучасні політичні ідентичності в Україні формуються скоріше за все на питаннях релігії, мови, культури, історії, спорту, ніж на проблемах соціально-економічного характеру, що, у свою чергу, призводить до політизації і як її наслідку – до нарощування конфліктогенності цих сфер суспільного буття. Накладання політичних ідентичностей на релігійні, етнічні, мовні, уболівальницькі тощо витворює «пекельну суміш», що розколює суспільство по всіх можливих лініях дотику. Механізми солідарності у

такому, позбавленому ціннісного стрижня, суспільстві у кращому разі працюють у межах великих, а здебільшого – малих соціальних груп (у релігійному полі – релігійних громад).

Релігійне поле України – одне з небагатьох, в якому ефективно працюють механізми суспільної солідарності, причому як механічного, так і органічного типів. У першу чергу це зумовлено його чіткою інституціоналізацією та структуруванням: віруючі організовані в громади, громади – в церковні структури. Таким чином, у полі присутні елементи як міжособистісної, так і міжгрупової (між громадами в межах конфесії) солідарності. Церковні організації – потужні агенти, що володіють значним матеріальним, культурним та соціальним капіталами, а отже, значними можливостями, щоб відстоювати інтереси власної соціально-релігійної групи під час боротьби за вигідні позиції у соціальному просторі. Це призводить до трьох форм взаємодії між агентами релігійного поля: по-перше, відкритих конфліктів з метою фізичного або символічного знищення агента-конкурента чи завдання йому якомога більших втрат, що мало б позначитися на погіршенні його позиції у полі; по-друге, ігнорування опонента і, по-третє, пошуку моделей співіснування з ним. Еволюція релігійного поля сучасної України призводить до дедалі частішого застосування третьої із зазначених форм взаємодії. Можна стверджувати про формування паростків міжцерковної солідарності, що, зокрема, відображається у діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, реалізації міжконфесійних гуманітарних та культурно-просвітницьких проєктів.

Релігійне поле України, що під час власного конститування пройшло етапи структурування інтересів, формування структур із захисту інтересів, зіткнення інтересів, формування системи компромісів (неформальної інституалізації) та формальної інституціоналізації, може стати взірцевою моделлю побудови солідарної системи суспільних відносин в інших соціальних полях і у соціальному просторі загалом.

Еволюціонуюча інституціоналізація релігійного поля на засадах солідаризації відносин між його агентами має стабільно позитивні тенденції у разі невтручання у цей процес зовнішніх чинників, особливо політичних агентів, тому оптимальна модель державної релігійної політики, на нашу думку, мала б включати такі елементи:

1. Формальну інституціоналізацію відносин у релігійному полі. Вироблення оптимальної для України моделі взаємовідносин між державою й релігійними організаціями, суспільством й релігійними організаціями та між релігійними організаціями. Як нами зазначалося в інших публікаціях, таку інституційну модель можна створювати як на принципі паритетності прав усіх релігійних організацій, так і на пріоритетності відносин держави з найбільш «заслуженими» церквами. На нашу думку, діюча сьогодні в Україні модель державно-суспільно-церковних відносин, заснована на принципі паритетності прав, є цілком адекватною українським реаліям і здатна ефективно виконувати свою регулюючу функцію. Однак існують й інші підходи. Тому, врешті-решт, необхідно остаточно визначитися з «правилами гри» і або одномоментно змінити їх, або «законсервувати», не дестабілізуючи поле релігії постійними, триваючими рік у рік, розмовами про прийняття нової редакції Закону «Про свободу совісті та релігійні організації».

2. Максимальне обмеження можливостей політичних агентів використовувати соціальні капітали релігійних організацій з метою політичної мобілізації. Це досягається:

а) суворим дотриманням встановлених «правил гри», створенням умов, за яких усім агентам релігійного поля буде зрозуміло, що «вирішити питання» поза рамками Закону, використовуючи можливості політичних чи бізнесових покровителів, неможливо;

б) заборонаю будь-яких неформальних відносин між представниками державної влади і релігійних організацій;

в) суворим дотриманням законодавства України у частині, що передбачає кримінальну відповідальність за розпалювання міжрелігійної ворожнечі.

Автор цілком усвідомлює нормативістський характер висловлених рекомендацій і міру їхньої віддаленості від сучасних українських політичних та релігійних реалій.

1. Новикова С.С. Малые группы //Социология: история, основы, институционализация в России. – Режим доступу http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Novik/18.php

2. Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: Історіософський аналіз : автореф. дис. ... докт. філософ. наук. – Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ, 2004. – 35 с.

3. Вечные ценности – основа российской идентичности. – Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/sistema-cennostej-infografika/>

4. Жеребятеев М. Социальная модернизация и общественная солидарность: позиция Русской православной церкви и представления «православной периферии». – Режим доступу <http://www.religiopolis.org/documents/2189-sotsialnaja-modernizatsija-i-obshchestvennaja-solidarnost-pozitsija-russkoj-proavostavnoj-tserkvi-i-predstavlenija-pravoslavnoj-periferii.html>

5. Геець В.М. І двох термінів Януковичу не вистачить для реформ. – Економічна правда. – 22 жовтня 2012 р. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/10/22/340493/>

Калакура О.Я.

МОВНІ ПРАКТИКИ Й ЕТНІЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ

У статті аналізується етномовна структура населення Донецької та Луганської областей, з'ясовано протиріччя між мовною практикою та етнічною самоідентифікацією мешканців Донбасу. Визначено особливості етномовного складу обласних центрів та міст регіону, встановлено відмінності від етномовної самоідентифікації сільського населення. Розкрито наслідки русифікації регіону та перспективи інтегративних процесів

Ключові слова: Донбас, українці, росіяни, чисельність, українська мова, мовні практики, мовне зросійщення, етнічна самоідентифікація

Oleg Kalakura. Language practices and ethnic identity of the population of Donbass. The paper analyzes the ethnolinguistic structure of Donetsk and Lugansk regions, found contradictions between linguistic practices and ethnic self-identification residents of Donbass. The features of ethnolinguistic regional centers and cities in the region, found differences of ethnolinguistic identity of the rural population. Reveals the effects of Russification of the region and the prospects of integrative processes.

Keywords: *Donbass, Ukrainian, Russian, number, Ukrainian language, linguistic practice, linguistic Russification, ethnic identity*

Становлення національної (громадянської) ідентичності українців відбувається за складних політико-соціальних та економічних умов. Державотворчий потенціал українства, реалізований у відродженні України як соборної, самостійної, демократичної держави, був підтриманий представниками усіх етнічних груп країни. Водночас етнічний ренесанс, який охопив у середині 1980-х років титульний етнос та етнічні меншини, ускладнений ідеологічною та освітньо-культурною спадщиною радянського режиму, призвів до низки протиріч між центром та регіонами. Надмірна політизація питань етнокультурного розвитку, модернізації української національної ідеї, невизначеність геополітичних пріоритетів, частково зумовлені етнонаціональною структурою України, певними етнокультурними традиціями її складових. Метою цієї статті є аналіз етномовної структури населення Донецької та Луганської областей, вивчення протиріч між мовною практикою та етнічною ідентичністю мешканців Донбасу, які становлять 15% людності країни.

Найбільш істотні відмінності етномовної структури населення за поселенською мережею як наслідок радянської доби української історії, на думку В. Скляра [1], залишаються в південних та східних областях. Саме тут найбільш яскраво проявляються особливості етнічного складу і мовної структури урбаністичного середовища та сільського населення. Виходячи з пріоритетів культурної,

економічної, зовнішньоекономічної і партійної сфер, О. Кривицька у сучасній Україні виокремлює два типи ідеологічної орієнтації населення: «український» (галицький) і «радянський» (донецький) [2]. Громадські та політичні об'єднання, які опікуються російською культурою («Союз граждан Украины», «Славянское единство», «Русская община», «Донбасс молодой», «Донбасская Русь», «Русский Блок»), відстоюють і базують свою діяльність на декількох постулатах: «православие», «русская культура от докиевской Руси по сей день», «русский язык как язык общения и культурной жизни», «Донбасс – навсегда русский!» [3]. Ми не будемо дискутувати стосовно етнічної належності мешканців Українського Степу в часи до та після виникнення й падіння держави відомої як Київська Русь та аналізувати етноконфесійну площину розвитку регіону. Зупинимось на можливості використання російської мови як мови спілкування і культурного життя Донбасу, формуванні передумов такої ситуації, так званій проблемі дискримінації російської мови та вірогідності включення регіону до всеукраїнського річища культурного поступу.

Противники цього поступу вважають, що Донбас, так само як Крим, був включений в склад УРСР винятково з адміністративних, а жодним чином не історичних і культурних міркувань. Н. Пашина наголошує: економіко-територіальна особливість Донбасу полягає в тому, що він оформився як регіон у період формування вугільно-промислового комплексу і протягом півтора сторіччя був зосередженням великих індустріальних центрів із сильними технократичними традиціями. Спад промислового виробництва в 1990-х роках, ліквідація частини підприємств вугільної промисловості через їхню нерентабельність особливо гостро позначилися на соціально-економічній і політичній обстановці в регіоні. Ця ситуація, у поєднанні з етнокультурною своєрідністю і так званим мовним питанням, є головними складовими регіональної ідентичності в сучасному Донбасі. Особливу роль у регіональній ідентичності відіграють етнокультурні розходження. Групову національно-культурну самосвідомість Луганщини і

Донеччини, на думку дослідниці, не можна пояснити тільки поточними економічними і політичними процесами – вона має глибші корені [4]. Ми не маємо змоги описувати історію формування етнокультурної специфіки Донбасу, а вивчимо результати русифікації та радянізації краю.

За даними переписів 1970 [5], 1979 [6], 1989 [7] років простежувалося відносне зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно, 54,8% і 41,7%, 52,8% і 43,8%; 51,9% і 44,8%) та Донецької області (відповідно, 53,1% і 40,6%, 50,9% і 43,2%; 50,7% і 43,6%). Своєрідний розворот у цьому процесі зафіксував Перший всеукраїнський перепис населення 5 грудня 2001 року, відтак частка українців зросла до 58,0%, а частка росіян зменшилася до 39,0% у Луганській області та, відповідно, до 56,9% і 38,2% у Донецькій. Кількість росіян у Донецькій області, порівняно з переписом населення 1989 року, зменшилася на 20,4%, у Луганській – на 22,5%. Стосовно ж до росіян у загальній чисельності населення України росіяни Донецької області становлять 22% росіян української держави, Луганської області – 12%. Абсолютна більшість росіян у містах Півдня та Сходу України є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками у першому поколінні.

Насправді в роки незалежності відбулося лише часткове покращення ситуації для відновлення етнічної ідентичності українців Донбасу. У повоєнний період переважала тенденція розбіжності рідної мови мешканців краю з їхньою етнічною належністю. Від перепису до перепису зменшувалася відносна кількість українців – мешканців Луганської області, що вважали українську мову рідною: 1959 [8] – 87,5%, 1970 – 78,3%, 1979 – 71,6%, 1989 – 66,4%, 2001 – 50,4% і, відповідно, у Донецькій області: 1959 – 79%, 1970 – 78,3%, 1979 – 71,6%, 1989 – 59,6%, 2001 – 41,2%. У 2001 році серед усіх мешканців Луганської області рідною мовою вважали українську мову 30,01%, російську 68,84% мешканців [9], у Донецькій, відповідно, 24,10% і 74,92% [10]. Отже, можемо зробити висновок про швидші темпи русифікації населення

Донецької області, порівняно з населенням Луганщини. Це лише частково пояснюється відносною пропорцією в Луганській області сільського і міського населення: 14% і 86%, порівняно з Донеччиною: 10% і 90% за даними 2001 року. Тенденція до скорочення сільського населення і відповідного зростання міського продовжувалася й у наступне десятиліття. Так, 2011 року в Донецькій області міське населення становило 90,5%, сільське 9,5% [11], у Луганській – відповідно, 86,7% і 13,3% [12].

Частка українців в обласних центрах Донбасу, як і в Криму (в Луганську – 49,55%, Донецьку – 46,55%, Сімферополі – 20,75%), найменша серед обласних центрів Півдня та Сходу України (в Херсоні – 75,70% містян етнічні українці, Миколаєві – 72,68%, Дніпропетровську – 72,32% та Запоріжжі – 70,64%, в Одесі – 61,66% та Харкові – 60,99%). На відміну від обласних центрів, сільське населення переважної більшості південних та східних областей характеризується абсолютною перевагою українців за чисельністю. Так, їхня частка серед сільського населення Дніпропетровщини становила 90,43%, Миколаївщини – 89,14%, Херсонщини – 87,24% та Харківщини – 81,35%, а дещо нижчою була – в Донецькій, Луганській, Запорізькій та Одеській областях: в Донецькій – 73,45%, а в Луганській – 72,70%. Лише серед сільського населення Криму частка українців становила 27,36% [13].

У більшості міст обласного підпорядкування Донецької області (крім трьох) і у всіх районах області найбільшою етнічною групою є українці. Три міста Донецької області мають переважно російське етнічне населення: Донецьк (48,2% росіян і 46,7% українців), Єнакієве (51,4% росіян і 45,3% українців), Макіївка (50,8% росіян і 45,0% українців) [14]. Росіяни Донеччини більш компактно проживають також у містах: Горлівка, Краматорськ, Маріуполь, Слов'янськ, Торез, Харцизьк, у районах: Амвросіївському, Волноваському, Мар'їнському, Новоазовському, Старобешівському. Водночас мовна асиміляція (зросійщення) українців як наслідок інерційного впливу етномовних процесів радянської доби набула звичного поширення в урбаністичному середовищі Донбасу. Саме тут найвищий

ступінь мовного зросійщення українців: у Донецьку – 76,87%, Луганську – 73,33%.

Серед сільських українців Донбасу рівень частки російськомовних залишається значно меншим, ніж в обласних центрах, однак досить значним порівняно з іншими регіонами: в Донецькій області 21,44%, Луганській, відповідно, 14,24%. Рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців в обласних центрах істотно перевищував рівень зросійщення сільських українців, найбільше в Луганській – на 59,09% та Донецькій – на 55,43% [15].

Статистичні показники Донбасу практично протилежні загальноукраїнським показникам. Українську мову вважають рідною 67,5% населення України, для 29,6% рідною є російська, для 2,5% – інші мови. В сільській місцевості питома вага населення, яке вважає рідною мовою українську, досягає 85,8%, російську – 9,5%, у міських поселеннях україномовне населення становить 58,5%, російськомовне, відповідно, 39,5%. Уперше після Другої світової війни в Україні між 1989 і 2001 роками відбулося зростання питомої ваги як українців (від 72,7% до 77,8% від загалу), так і осіб, для яких українська мова є рідною (від 64,7% до 67,5% від загалу). В Україні відбувся перелом тенденції русифікації населення, що панувала у радянські часи. Подолання радянського минулого, згортання процесів зросійщення українців має вагомий позитивні результати у центральних і західних областях країни, досягнуті зусиллями широких верств суспільства, без застосування найменшого адміністративного примусу.

Привабливість російської мови та непрестижність української мови, як і взагалі – зверхність Росії над Україною, як зазначає О.Чирков [16], тримаються переважно на світоглядних і комунікативних звичках (стереотипах) політично провідних суспільних верств українства, з якими на даному етапі міцно злучені заможні підприємці та верхівка державного апарату. Важливими (пов'язаними з багатьма чинниками суспільного розвитку) безпосередніми причинами подальшого зростання питомої ваги українців, що не вважають українську мову своєю рідною мовою, дослідник називає: по-перше, масове повернення

зросійщених різною мірою українців до української етнічної самосвідомості й самоназви без повернення до вживання або до переважного вживання української мови, без усвідомлення її як своєї рідної; по-друге, масове формування у дітей та молоді української етнічної самосвідомості засобами російської мови на ґрунті «російськомовного» українознавства (історії, географії України, краєзнавства тощо), минулої і сучасної професійної культури Росії та «російськомовної» культури поглинених у різні часи російщенням українців. Частка етнічних українців у населенні України збільшилась. Трохи більше половини всього приросту частки українців у населенні становлять українці з російською рідною мовою. На Донбасі таких переважна більшість.

В результаті свого дослідження В. Скляр дійшов висновку, що у мовній структурі урбаністичного середовища зберігається інерційний вплив етномовних процесів радянської доби, який характеризувався не лише масовою міграцією росіян, але й перетворенням їх на домінуючу меншину, а українців – на масовий етнос (підпорядковану більшість). Тому у мовному середовищі українців, хоча й вони домінували за чисельністю, розгорнулися асиміляційні процеси, а росіяни в містах не зазнавали мовної асиміляції, хоча й були в меншості. Серед дисперсно розселених у містах представників етнічних меншинних груп переважало мовне зросійщення, а не українізація. Абсолютна більшість сільських мешканців південних та східних областей складалася з етнічних українців та україномовного населення, за винятком АР Крим. Однак за чисельністю сільське населення південних і східних областей, за винятком АР Крим та Херсонщини, поступалося населенню відповідних обласних центрів. Враховуючи перевагу за чисельністю, а також те, що обласні міста є комунікаційними центрами, етномовна ситуація в них безпосередньо впливає на етномовні процеси на Півдні та Сході України в цілому [17].

За переписом населення України 2001 р. у Донецькій області за національною (етнічною) належністю, окрім українців та росіян, досить компактно мешкають 77,5 тис.

греків (1,6% населення області), розпорошено 44,5 тис. білорусів (0,9%), 19,2 тис. татар (0,4%), 15,7 тис. вірмен (0,3%), 8,8 тис. євреїв (0,2%), 8,1 тис. азербайджанців (0,2%), 7,2 тис. грузинів (0,1%), 7,2 тис. молдован, 4,8 тис. болгар, 4,6 тис. німців, 4,3 тис. поляків, 4,1 тис. ромів (циган), представників інших національностей – 0,6%. У Луганській області мешкають 20,6 тис. білорусів (0,8% населення області), 8,5 тис. татар (0,3%), 6,6 тис. вірмен (0,3%), 3,3 тис. молдован (0,1%), 3,1 тис. азербайджанців, 2,6 тис. євреїв, 2,3 тис. ромів (циган), 2,1 тис. поляків, 2,1 тис. грузинів, 1,6 тис. болгар, 1,6 тис. німців, представників інших національностей – 0,6% [18].

Греки Приазов'я об'єднуються в дві етнічні групи: румеї-еллінофони, мова яких має п'ять діалектів, що належать до грецької групи індоєвропейської мовної сім'ї, та урумитюркофони, які спілкуються чотирма діалектами тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Представники обох груп і нині йменують себе греками, але протягом історичного розвитку кожна група відокремлювала себе і майже не підтримувала зв'язків з іншою до початку ХХ ст. Православ'я як спільна релігія румеїв та урумів є одним із основних критеріїв їхньої належності до греків Приазов'я [19]. Місця компактного розселення греків Донецької області зосереджені у Великоновосілківському, Володарському, Першотравневому, Старобешівському, Тельманівському районах та в містах Маріуполі, Донецьку, Дзержинську. У Донецькій області проживає 84,7% від загальної кількості грецького етносу в Україні. Саме на Донеччині розташовані загальноукраїнські національно-культурні товариства греків – Федерація грецьких товариств України з осідком у Маріуполі, Спілка греків України з центром у Донецьку.

Білоруси компактно мешкають у містах Донецьк, Горлівка, Єнакієве, Краматорськ, Макіївка, Шахтарськ, Маріуполь, Торез, Харцизьк., татари – у містах Донецьк, Горлівка, Макіївка, Торез, вірмени – у Донецьку, Горлівці, Костянтинівці, Краматорську та Маріуполі, євреї – у Донецьку та Маріуполі, азербайджанці – у Старобешівському районі, грузини зосереджені здебільшого у містах Донецьк та Харцизьк, молдовани – у містах Горлівка та

Докучаєвськ. Болгари мешкають у Мар'їнському районі, німці – у місті Селідове, районах Новоазовський, Старобешівський, Тельманівський, поляки – у містах Донецьк та Горлівка, цигани – в містах Артемівськ, Дебальцеве, Дзержинськ, Слов'янськ. Турки компактно мешкають у Слов'янську, Артемівському, Великоновосілківському районах. Етнічні меншини краю, як і більшість його населення, досить урбанізовані. За умов іноетнічного оточення значна частина населення Донбасу продовжує зберігати національну самосвідомість. Водночас в середовищі етнічних меншин найбільш поширені процеси русифікації: визнають російську мову рідною більшість євреїв (95,8%), білорусів (85,5%), греків (91,3%), татар (73,9%).

Донбас сьогодні малоінтегрований в загальноукраїнські процеси, розмовляє переважно російською мовою, слухає і дивиться переважно російські та місцеві канали, читає російські та місцеві газети, має своїх місцевих лідерів і впливових представників у центрі, шанує російських і радянських героїв та авторитетів і не демонструє потреби міняти такий стан речей. Регіональний патріотизм мешканців Донбасу переважно позбавлений українського етнічного змісту. Місцева влада у боротьбі за «київський престол» не могла підтримати україноцентричне бачення розвитку регіону. Навпаки, вона консервувала культурно-духовну та освітньо-культурну ситуацію, пропагувала федералізацію та статус другої державної мови для російської мови.

Розглянемо можливість реалізації етномовних потреб мешканців Донбасу в інформаційній та культурно-освітній сферах. Станом на 01.01.2005 в області було зареєстровано 990 періодичних видань, з яких тільки 18 видавалися виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета «Донеччина» з накладом у 20–25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видавалися українською та російською, а решта 666 – виключно російською. В інформаційному просторі Донецької області працюють 136 телерадіоорганізацій, з них – 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 – телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 – радіоорганізації дровового мовлення, що мають ліцензії Національної Ради Укра-

їни з питань телебачення і радіомовлення. Теле-радіостанції регіону використовують у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% – російської, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка веде програми у такому співвідношенні мов: українською – 65% і російською – 35% [20]. З часом ситуація не зазнала кардинальних змін, навпаки, загострилося мовне питання.

18 травня 2006 Донецька обласна рада ухвалила спеціальне рішення щодо регіонального статусу російської мови «Про створення умов для розвитку російської мови в Донецькій області», яке лише у 2010 р. було скасовано судами. 27 травня 2011 року Луганська обласна рада, посиляючись на те, що ніби для 91% населення області російська мова є рідною і що вони вільно нею володіють, «визнаючи російську мову як засіб вираження культурного надбання і спілкування більшості населення області», вирішила «інформувати громадськість, сільські, селищні, міські, районні ради на території Луганської області про те, що: згідно з рішенням Конституційного Суду України від 14.12.1999 № 10-рп/99 поряд з українською державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин ... громадянин має право звертатися до державних органів, підприємств, установ і організацій українською, російською мовою, або мовою, прийнятою для сторін» [21]. Ухвалений документ був оприлюднений на сайті обласної ради лише російською мовою. Водночас Рада не звернула належної уваги на великий відсоток українців і мешканців області, які вільно володіють українською мовою, на те, як їхні конституційні права забезпечуються на території Луганщини.

Ухвалення 3 липня 2012 р. Закону «Про основи державної мовної політики», який передбачає встановлення офіційного використання регіональних мов у роботі місцевих органів державної влади при проживанні мінімум 10% носіїв на територіях, на яких поширена ця мова, знову розколело країну. Законом передбачається, що в контексті Європейської хартії регіональних мов або мов меншин

заходи, спрямовані на використання таких в Україні, застосовуються до 18 мов. У серпні статус регіональної російській мові надали обласні Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Херсонська, Харківська, а також міські Ізмаїльська, Одеська, Севастопольська, Харківська, Миколаївська та Херсонська ради. У вересні статусу регіональної російській мові надали Запорізька і Луганська міськради, а також Миколаївська обласна рада. Підтримала регіональний статус російської мови і міськрада Донецька, яка своїм рішенням доручила управлінню освіти, культури і туризму внести на розгляд сесії проект програми розвитку російської мови і російської культури в Донецьку на 2013–2017 роки. Відтак Маріупольська федерація грецьких товариств України підготувала звернення до Міносвіти і науки, молоді і спорту про надання новогрецькій мові статусу першої іноземної та вивчення її в школах поряд з англійською, французькою, німецькою мовами.

За даними, що наводить начальник управління освіти і науки Луганської облдержадміністрації І. Цимбал [22], в області склалося три типи загальноосвітніх шкіл: школи з українською мовою навчання, школи з російською мовою навчання і школи, в яких є класи з навчанням українською та російською мовами. Так, у 2004/05 навчальному році з 729 шкіл області 201 працювала як школа з українською мовою навчання, 174 працювали як школи з російською мовою навчання, 354 школи – з двома мовами навчання, в 2009/10 навчальному році, відповідно – 286, 152 і 291 школа. На кінець 2009/10 навчального року з 181170 учнів області 54,2% учнів шкіл навчалися російською мовою. Найбільше учнів, які навчаються російською мовою, у містах Луганську (87%), Брянці (67,2%), Алчевську (72%), Лисичанську (56%), Рубіжному (58%), а також Лутугинському (73%), Перевальському (77,3%), Станично-Луганському районах (68%). Педагогічний процес у школах області здійснюють 439 вчителів російської мови і літератури (зарубіжної). У 1–4-х класах понад 280 вчителів викладають російську мову, в 5–9-х класах – понад 1000 вчителів, у 10–11-х – понад 500 вчителів

викладають російську мову, літературу, спецкурси і факультативи з російської філології.

За офіційними даними, у 2004/05 навчальному році статус україномовного на Донеччині мали: 661 заклад дошкільного виховання (що становило 56,7%); 612 шкіл, що становило 53,4% (у 1991 україномовними були 100 малих сільських шкіл). Державною мовою навчалися 26%, тобто 113750 учнів (у 1991 р. всього 3%); 13 професійно-технічних училищ (11% усіх ПТУ Донеччини). Державною мовою навчалися 2,5% учнів системи професійно-технічної підготовки. За інформацією управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації та громадських організацій етнічних спільнот [23] в області функціонують дошкільні, шкільні та вищі навчальні заклади, що задовольняють культурно-освітні потреби етнічних меншин, сприяють утвердженню української мови як державної в різних сферах суспільного життя. Так, в області діють 1147 дошкільних навчальних закладів, у яких виховується 123317 дітей. Статус україномовних мають 1044, що від загальної кількості закладів становить 91,0%, де виховується 92318 (74,9%) дітей від їхньої загальної кількості. Відповідно, кількість російськомовних дошкільних навчальних закладів – 103, кількість груп – 1375, кількість дітей – 30999. Мережа україномовних загальноосвітніх закладів області складає 750 шкіл і дорівнює 68,2% від загальної кількості відповідних закладів (1080), у яких навчаються державною мовою 46,7% від їхньої загальної кількості (323407). Порівняно з попереднім 2009/10 н. р. відсоток дітей, які виховуються українською мовою у дошкільних навчальних закладах, зріс на 2,1 пункта (72,8%), школярів – на 3,4 пункта (43,3% від їхньої загальної кількості учнів). Отже, відсоток дошкільнят, які навчаються і виховуються українською мовою, значно більший, ніж відсоток школярів.

У закладах освіти вживають деяких заходів щодо створення умов для учнів, які вивчають українську мову понад державний стандарт шляхом збільшення факультативів, курсів за вибором («Народознавство», «Ділове українське мовлення», «Літературне краєзнавство»,

«Фольклор і етнографія» тощо), в т.ч. ними у 2010 році було охоплено близько 29 тис. школярів. Профільне навчання («Українська філологія») сьогодні отримують 5,1 тис. учнів 10–11-х класів, 3,4 тис. учнів 1–11-х класів вивчають українську мову та літературу поглиблено.

Шкіл з російською мовою навчання в Донецькій області налічується 182, у яких навчається 54401 учень, шкіл з українською мовою навчання з російськими класами – 358, у яких російською мовою навчаються 64084 учні, шкіл з російською мовою навчання з українськими класами – 148, у яких російською мовою навчаються 53936 учнів. Як предмет мови етнічних меншин вивчають в 73 навчальних закладах області 5868 учнів, у тому числі: новогрецьку мову в 30 навчальних закладах – 2946 учнів, іврит у 2 навчальних закладах – 215 учнів, китайську мову в 1 навчальному закладі – 15 учнів, німецьку мову у 38 навчальних закладах – 2839 учнів, польську мову у 3 навчальних закладах – 212 учнів. Факультативно мови етнічних меншин вивчають у 59 навчальних закладах 2446 учнів: новогрецьку мову в 50 навчальних закладах – 2102 учні, німецьку мову в 1 навчальному закладі – 19 учнів, польську мову в 8 навчальних закладах – 325 учнів. У Донецькій області працює 17 недільних шкіл (595 слухачів): 1 вірменська (15 слухачів), 1 єврейська (60 слухачів), 2 німецькі (90 слухачів), 7 новогрецьких (268 слухачів), 4 польські (102 слухачі), 2 татарські (60 слухачів). Фінансування недільних шкіл здійснюється на громадських засадах, з бюджетних, спонсорських коштів та коштів національно-культурних товариств. Після закінчення недільних шкіл слухачам видаються свідоцтва.

Мови етнічних меншин вивчаються у 17 вищих навчальних закладах області (понад 2500 студентів). Це Вища духовна семінарія – 15 студентів вивчають іврит як предмет, Донецький національний технічний університет – 584 студенти вивчають німецьку мову як предмет, 120 студентів вивчають польську мову факультативно, Донецький національний університет – 47 студентів вивчають німецьку мову як предмет, 42 студенти вивчають польську мову як предмет, Донецький університет інформатики та

штучного інтелекту – 78 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Донецька державна машинобудівна академія – 51 студент вивчає німецьку мову як предмет, Донецький національний університет економіки та торгівлі ім. М. Туган-Барановського – 195 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Донецький інститут залізничного транспорту – 70 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Донецький інститут соціальної освіти – 17 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Донецький інститут ринку та соціальної політики – 171 студент вивчає німецьку мову як предмет, ПВНЗ «Донецький університет економіки та права» – 31 студент вивчає німецьку мову як предмет, Донецький національний медичний університет ім. М. Горького – 43 студенти вивчають німецьку мову як предмет, Горлівський державний університет іноземних мов – 130 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Приазовський державний технічний університет – 126 студентів вивчають німецьку мову як предмет, 86 студентів вивчають новогрецьку мову як предмет, 130 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Маріупольський гуманітарний університет – 55 студентів вивчають німецьку мову як предмет, 124 студенти вивчають новогрецьку мову як предмет, Слов'янський державний педагогічний університет – 278 студентів вивчають німецьку мову як предмет, Донецький державний університет управління – 40 студентів вивчають польську мову як предмет, Краматорський економіко-гуманітарний інститут – 100 студентів вивчають китайську мову як предмет. Вивчення новогрецької мови в школах та вишах України певною мірою суперечить традиційно властивим українським грекам урумській та румейській мовам. З метою подолання труднощів, які пов'язані з використанням і розумінням спеціальної термінології під час здійснення навчального процесу, виникає потреба в адаптації російськомовних студентів до умов навчання в українськомовних групах. Для полегшення адаптації студентів технічних ВНЗ викладачами підготовлені термінологічні словники як окремі, так і занесені до посібників, у тому числі й електронних.

Наведені дані переконливо свідчать, що попри те, що переважаючим населенням регіону є українці, вони не мають достатніх умов для свого освітньо-культурного розвитку. Обмеженими є і можливості представників етнічних меншин зберігати, здобувають освіту рідною мовою. Водночас зберігається стійка тенденція до оволодіння державною мовою переважною більшістю школярів та студентської молоді. У 2011/12 роках у зв'язку з так званою оптимізацією шкільної мережі, браком фінансування та неукомплектованістю відповідних шкіл учнями органи місцевої влади закрили декілька українських шкіл в Луганській та Донецькій областях. Це позбавило школярів права навчатися державною мовою і викликало протест громадськості. Під «скорочення» потрапили, зокрема, українські школи № 77 та № 44 у Макіївці, № 19 – в селищі міського типу Горняк, № 3 – у Лисичанську, № 15 – у Красному Лучі, № 111 та Українського гуманітарного колегіуму – в Донецьку. За даними начальника управління освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації Ю. Соловійова у 2012/13 навчальному році російською мовою будуть навчатися 51,7% учнів, українською, відповідно, 47,3%. У школах з російською мовою навчання кількість годин української мови та літератури відповідає школам з українською мовою навчання [24].

Аналіз мовного змісту бібліотечних фондів свідчить про те, що частка україномовних видань відносно стабільна. Якщо у 2004 році у фондах бібліотек Донеччини налічувалося 569733 примірники (27,8%) видань українською мовою, то у 2005 році – 609763 примірники (29,1%). Важливими є дані мовного аспекту спілкування користувачів послуг бібліотек. Одержані дані свідчать про те, що основною мовою спілкування читачів є російська. Так, в сім'ї розмовляють російською мовою 67,3% опитаних, як російською, так і українською – 16,4% і лише 15,3% опитаних спілкуються вдома українською мовою. 2,4% читачів розмовляють в сім'ї іншою мовою: грецькою, білоруською, татарською, вірменською, польською. Подібна ситуація склалася і в професійному спілкуванні: 32,1% опитаних розмовляє на роботі російською мовою,

9,8% – як російською, так і українською, 9,5% – українською, це викладачі української мови та літератури ЗОШ, інших навчальних закладів, спеціалісти сільського господарства. У спілкуванні за місцем навчання перше місце посідає також російська мова – 35,3%, 11,5% респондентів однаково послуговуються як російською, так і українською і лише 7,4% спілкуються українською мовою. Незважаючи на це, труднощі під час читання літератури українською мовою відчувають 26,7% опитаних. Для 53,3% читачів мова видання не має значення, 44,0% від усієї кількості респондентів стверджують, що мова видання для них має значення [25]. Ці цифри загалом корелюються зі статистичними даними переписів стовно рідної мови та володіння українською мовою. Суттєво розширити сферу вживання української мови, порівняно з сьогоденним станом речей, може досягнення фактичної реальної двомовності в регіоні.

Освітня галузь є фундаментом процесів щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та збереження культур етнічних меншин, становлення толерантної моделі поведінки молодого покоління. Виховання почуття національної ідентичності є пріоритетним завданням навчально-виховного процесу старших класів шкіл Донбасу. Прикладом молоді можуть слугувати видатні постаті, творчий доробок яких має загальнонаціональне або й вселюдське значення і які пов'язані з Донбасом. Зокрема, це письменник, громадський і політичний діяч, академік НАН України Іван Дзюба (Ясинувата), видатний просвітитель, педагог Микита Шаповал (с. Сріблянка Артемівського району), видатний артист світової слави, хореограф, педагог Вадим Писарев (Донецьк), великий майстер фотографії, фотолітописець Другої світової війни Євген Халдей (Донецьк), видатний актор і режисер Леонід Биков (с. Знаменське Слов'янського району), золотий голос української опери Анатолій Солов'яненко (Донецьк), геніальні поети В. Сосюра (Дебальцеве), В. Стус (виріс у Донецьку), письменник, філософ, засновник Української Гельсінської групи М. Руденко (селище Юр'ївці тепер Лутугинського

району Луганської області). Без сумніву популяризація їхньої творчості, висвітлення громадянської позиції, ставлення до загальнонаціональних цінностей сприяє і сприятиме державотворчому процесу, інтегративним процесам.

Таким чином, проведений аналіз статистичних даних, матеріалів переписів та науково-публіцистичного дискурсу засвідчив дві протилежні тенденції, властиві населенню Донбасу. Перша – це зростання осіб, які відносять себе до титульного етносу, що частково підтверджує прагнення долучитися і до громадянської української нації. Друга пов'язана з продовженням домінування російської мови в регіоні, ігноруванням інтеграційних можливостей української мови. Певні успіхи українства в освітній сфері не переросли у якісні зміни внаслідок відсутності мовного оточення, відсутності продуманої, чіткої державної мовної політики, волі керівників держави та адміністрацій на місцях. На думку І. Дзюби, Донеччина в найгострішому вигляді акумулює успадковані з минулого мовні проблеми, характерні для всього Сходу і Півдня України, і тому саме вона б могла стати своєрідною лабораторією їхнього продуктивного розв'язання [26]. Важливо, що Програма Всеукраїнського перепису населення [27], в основу котрої покладено положення ст. 5 Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення» та Рекомендації Конференції Європейських статистиків щодо проведення переписів населення та житлового фонду 2010 року, який декілька років вже переносився, зберегла положення про етнічне походження (національність) та рідну мову респондента, а також і володіння українською мовою. Наголосимо, що в період між останнім радянським і першим всеукраїнським переписами населення рівень володіння українською мовою в Донбасі зріс в 1,3 раза. Можливо, результати перепису дещо знімуть напругу навколо етномовних практик, етнічної та громадянської самоідентифікація населення Донбасу.

*. Скляр В. Відмінності в етномовній структурі населення обласних центрів та сільського населення Півдня та Сходу України // Українознавчий альманах. – К., 2011. – Вип. 5. – С.37–42

2. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – №6 (18). – С. 14 – 16.

3. Патриотам Донбасса. Портал Донецкой областной общественной организации Донбасская Русь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donbassrus.dn.ua/about.php>

4. Пашина Н. Етнововий чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С.24-34.

5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Т. 4. – М., 1973.

6. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – М., –1984.

7. Національний склад населення України, ч. 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. – 1991.

8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963;

9. Всеукраїнський перепис населення 5 грудня 2001 року. Мовний склад населення Луганської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/lugansk/>

10. Всеукраїнський перепис населення 5 грудня 2001 року. Мовний склад населення Донецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>

*1. Демографічний паспорт – Донецька область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/14/14_02_01.htm

*2. Демографічний паспорт – Луганська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm?44

*3. Скляр В. Названа праця. – С. 38, 40.

*4. Скільки народів живе в Донецькій області? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kramtp.info/news/14/full/id=17159>

*5. Скляр В. Названа праця. – С. 38, 41.

*6. Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас. (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними). – Українознавство. – 2005. – С. 226.

*7. Скляр В. Названа праця. – С. 42.

*8. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О.Г.Осаулєнка. – К., 2003. – С. 130, 137.

*9. Пономарьова І. С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури. : Дис... д-ра істор. наук: 07.00.05 – К., 2007.– С.3.

20. Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=10955&print=Y

2*. Решение № 5/25 от 27.05.2011 г. О реализации конституционных гарантий на свободное использование русского языка, других языков национальных меньшинств в Луганской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oblrada.lg.ua/print/7154>

22. Цимбал И. Выбор языка обучения в учебных заведениях области – требования и реалии времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/guon/news/2010/08/18/news_17317

23. Інформаційно-аналітична довідка про стан міжетнічної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10982.htm>; Інформаційно-аналітична довідка про стан мовної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області станом на 01.01.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10984.htm>

24. Лехан Н., Кирдода Д. В новом учебном году... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://lifedon.com.ua/home/5832-v-povom-uchebnom-godu.html>

25. Башун О., Супрунець Н. Змістовно-мовні потреби читачів Донецької області (результати соціологічного дослідження) // Що читають і що друкують на Донеччині? ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://do.gendocs.ru/docs/index-370703.html>

26. Дзюба І.М. Донбас — край українського слова // Уроки правди і добра: поезія і проза // Упорядник та автор біографічних нарисів В.Оліфіренко. Передмова І.Дзюби — Д.: Донбас, 2001 С. 37.

27. Програма Всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/laws/2012/program.pdf>

Пашкова О.Б.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У публікації розглядаються історико-культурні та політико-економічні фактори деконсолідації й консолідації українського соціуму та обґрунтовано необхідність створення загальноприйнятої методологічної моделі, яка б узагальнювала та інтегрувала теоретичні напрацюван-

ня українських учених стосовно національної ідеї та проблемності соціально-політичної консолідації.

Ключові слова: національна ідея, ідентифікація, інтеграція, диференціація, соціально-політична консолідація, консолідація-адаптація, консолідація-ідентифікація, консолідація-трансформація.

Pashkova Oksana. Socio-political factors of Ukrainian society consolidation. This publication deals with the historical-cultural and politico-economic factors of deconsolidation and consolidation of the Ukrainian society and was proven the necessity to create a common methodological model, which would conclude and integrate theoretical achievements of Ukrainian scientists regarding to the national idea and problems of social and political consolidation.

Keywords: national idea, identification, integration, differentiation, social and political consolidation, consolidation-adaptation, consolidation-identification, consolidation-transformation.

Актуальність теми дослідження

Досвід понад двадцяти років незалежності України засвідчив, що подальша розбудова української держави не є можливою без належного рівня єдності. В суспільстві, де різні політичні сили та прошарки населення керуються досить полярними ціннісними настановами, неминуче виникають суспільно-політичні проблеми. На жаль, характерними особливостями сучасного українського суспільства є домінування деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними та розбалансованість ціннісно-нормативної системи. Адже, з одного боку, транзитна модель соціальної поведінки вийшла за межі традиційного конформізму, з другого – вона ще не відповідає потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору та прагматизм, а факт відсутності сформульованої національної ідеї як масово шанованих в суспільстві цінностей, норм та пріоритетів поглиблює цей процес.

Український соціум ще не визначився в головному: наскільки покладатися в організації життя на державу, бо не справдилися очікування. Настала зневіра, розгубле-

ність, страх людей перед прийдешнім. Курс реформ не привів до бажаних результатів, бо проводився безсистемно, суперечливо і необґрунтовано через відсутність чіткого уявлення про цілі, методи, напрями та засоби здійснення реформ. Ще кілька років тому ми сподівалися на стабільність, взаємоузгодженість усіх соціальних процесів, але досі маємо невизначену перспективу.

Щоб не допустити деструктивних тенденцій, зберегти політичні здобутки та спрогнозувати майбутнє, необхідна, на нашу думку, свідома робота щодо соціально-політичної консолідації і на рівні держави, і на рівні суспільства, і на рівні науковців – перш за все філософів та політологів.

Ступінь розробки проблеми

Проблема національної, соціально-економічної, політичної консолідації українського народу є предметом уваги багатьох дослідників у контексті дослідження тих чи інших болючих питань сучасного українського державотворення. Зокрема, етнополітичні і державознавчі процеси, спрямовані на консолідацію українського суспільства, ґрунтовно аналізуються у працях В. Бабкіна, К. Вітман, В. Євтуха, Ф. Канака, О. Картунова, І. Кресіної, І. Кураса, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, В. Ребкала, Ю. Римаренка, М. Розумного, Л. Шкляра, М. Шульги та ін.

Дискусія довкола цих проблем ще не завершена, оскільки досі не запропоновані переконливі шляхи їхнього вирішення.

На наш погляд, можна вийти на розв'язання цих проблем або перевести їх з проблемної площини в констатуючу, якщо розглядати їх у тісній взаємозалежності та взаємозв'язку з процесом усвідомлення та практичного втілення національної ідеї, визнаючи при цьому її потенційну здатність певною мірою нівелювати соціокультурну біполярність в українському суспільстві.

Основним завданням цієї статі є визначення соціально-політичних факторів процесу консолідації в сучасному українському суспільстві.

Дослідження проблеми соціально-політичної консолідації українського суспільства та впливових чинників щодо її

розв'язання вимагає, по-перше, вирішення питання адекватного наповнення української національної ідеї, по-друге, з'ясування особливостей сучасного стану соціально-політичної консолідації, об'єктивних і суб'єктивних перешкод в цьому процесі; по-третє, з'ясування їхнього впливу на соціально-політичну консолідацію за умов включеності національної ідеї в цей процес. Особливу увагу слід звернути на те, що процес соціально-політичної консолідації пов'язаний з трансформаціями в усіх галузях суспільного життя.

У період переростання нації етнічної в націю політичну виникає комплекс ідей стосовно розбудови держави, який називають «національною ідеєю», хоча він фактично є суспільною ідеологією і відображає багатопланові інтереси усіх національностей, що творять політичну націю і адекватну їй державу. Ця консолідуюча суспільна ідеологія спирається на цінності, що забезпечують соціально-політичну консолідацію суспільства. Таким чином, національна ідея постає сукупністю уявлень та поглядів щодо консолідації нації навколо спільної мети – здобуття політичної незалежності, побудови громадянського суспільства, а також процесом політичного самопізнання та самореалізації. З одного боку, національна ідея віддзеркалює право нації на самовизначення, а з другого – визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, передбачає утвердження в суспільстві загальнолюдських цінностей. Тому національна ідея – це, по-перше, своєрідний національний ідеал, сукупність народних прагнень до кращої організації життя; по-друге, ставлення людини до цього ідеалу; по-третє, орієнтація на досягнення консолідації суспільства.

Що ж до консолідації, то вона сьогодні розглядається головним чином у літературі, присвяченій демократичному транзиту, де консолідація неодмінно пов'язується із процесом демократизації суспільств і домінуючими є два підходи до її вивчення: вона розглядається як певний етап у процесі демократизації перехідних суспільств і як тенденція, що протистоїть тенденції кількісного зростання групи формальних демократичних держав, що полягає в посиленні демократичних інститутів і демократичної практики в кожній із країн, а також у зміцненні міждержавних зв'язків у співтоваристві демократичних націй.

Політична консолідація (від лат. *consolidatio* – зміцнення, згуртування) – форма політичних відносин, що виражає об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин. Політична консолідація як форма політичних відносин між суб'єктами політики виникає на основі розвинених політичних потреб подолання вузькості існуючих і розвитку нових зв'язків, виникнення нових політичних організацій, що потребують входження у політичну систему і розгортання політичної діяльності, формування нових політичних завдань, захисту від реакційних, деструктивних сил, при втраті контролю за політичною ситуацією і необхідності налагодження політичного функціонування з метою встановлення стабільності в суспільстві та ін. [3, с. 67].

Досить поширеним у сучасній політичній науці є підхід Ф. Шміттєра, що визначає суть процесу консолідації як вибір, що веде до формування сукупності правил політичної гри, у найкращому випадку домовленостей, які є результатом взаємної згоди [7].

Ключовою дилемою консолідації в цьому контексті є питання про той набір інструментів, методів, засобів, з якими політики можуть погодитися, а громадяни побажають підтримати. Інакше кажучи, йдеться про певну згоду щодо певного набору правил політичної поведінки, діяльності, з використанням яких розв'язалися б і соціально-політичні конфлікти, що виникають, і, взагалі, був би заповнений первинний концептуальний вакуум. Цей підхід є актуальним і важливим тому, що українське суспільство є як конфліктним, так і суспільством з високим рівнем невизначеності в соціально-політичній і духовній сфері, отже, національна ідея як духовний чинник може позитивно вплинути на процес згуртування українського народу завдяки своєму консолідаційному потенціалу.

Також, на нашу думку, продуктивним є підхід, коли консолідацію розглядають у протиставленні деградації, і в цьому контексті (у теорії систем) під консолідацією розуміють зміцнення, згуртування суспільства [6].

Соціально-політична консолідація, на нашу думку, має свої якісні стани. Йдеться про визначення етапів

соціально-політичної консолідації суспільства на основі національної ідеї як одного з її консолідуючих чинників.

Перший етап визначаємо як консолідацію-адаптацію, коли інтеграція й диференціація в зміні свого співвідношення сприяють організації та пристосуванню до нових умов або до умов, що змінилися. «Адаптація – одна з висунутих Парсонсом функціональних передумов існування суспільства – визначає способи, яким індивіди пристосовуються до навколишнього середовища й видозмінюють це середовище відповідно до власних цілей» [5, с. 12]. Це такий рівень взаємодії системи й середовища, коли й та, і інша змінюються в малих масштабах, причому кожна з них зберігає свою якісну визначеність. Адаптація не викликає принципових змін у системі. Система реагує в цьому випадку певною перебудовою своїх елементів у зв'язку з так званою стратегією адаптації, тобто кодом поведінки й реагування на середовище, характерним для системи.

Щодо проблеми, пов'язаної із впливом національної ідеї на розбудову українського суспільства, політичних і соціальних інститутів, їхня взаємодія на початковій своїй стадії реалізується як адаптація через інтеграцію-диференціацію. Нові засади національної ідеї сприймаються кожним політичним інститутом або соціальною спільністю диференційовано, залежно від характеру групового, інституціонального інтересу.

Загалом, адаптація нових або раніше невідомих ідеологічних стереотипів до суб'єктів відтворює процес інтеграції-диференціації. Національна ідея як певна ціннісна система, що адаптується, одночасно неначе розмивається, коли її елементи й сюжети інтегруються в інші групові й інституціональні стереотипи. Разом з тим вона набуває й внутрішньої цілісності, стикнувшись із досвідом великої кількості суб'єктів і інститутів. Це вже цілісність, виведена не чисто логічним шляхом, а шляхом емпіричним, соціально диференційованим.

Коли інтеграція-диференціація формують певний подібний стан організації або системи, характерний для інших організацій і систем у межах їхньої безлічі, ми виділяємо другий етап – консолідацію-ідентифікацію. Через іденти-

фікацію відтворюється взаємозв'язок політико-ідеологічного й політико-інституціонального процесів.

Ідентифікація як взаємодія національної ідеї з політичними та соціальними інститутами й соціальними суб'єктами політичного процесу є подальшим розвитком адаптації.

У межах адаптації відбувається свого роду «прищеплювання» нового наповнення національної ідеї політичним і соціальним суб'єктам. Утворюється збіг тенденцій еволюції суб'єктів, інститутів й ідеологічних сюжетів, коли ідейно-світоглядні орієнтації в початковій своїй стадії відповідають соціально-політичній природі носіїв цього світогляду. На стадії ідентифікації національна ідея й ментальні стереотипи освоюються політичними суб'єктами, стають повністю «своїми», доповнюючи соціально-політичну природу суб'єктів.

Третій етап ми визначаємо як консолідацію-трансформацію, коли інтеграція-диференціація докорінно змінюють систему і досить істотно трансформують її природу. Це завершальний етап взаємодії через інтеграцію-диференціацію соціально-політичних інститутів і національної ідеї, коли докорінно внаслідок даної взаємодії змінюється й те, і інше. Трансформація – це взаємно стимулюючі моделі національної ідеї як загальної національно-суспільної мети та зміни соціальної дії громадян держави, з одного боку, і модель функціонування політичних та соціальних інститутів, що характеризується їхнім об'єднанням для досягнення цієї спільної мети (національної ідеї) на основі спільних принципів взаємовідносин – з іншого.

Національна ідея, отже, настільки модифікує соціально-політичні інститути, що вони починають реалізовувати принципово інші функції. У цьому випадку національна ідея може розглядатися не тільки як суто ідейний вплив, але й як політична дія, ідейно вмотивована. Однак трансформуватися з різних причин може й сама національна ідея. Вона може реалізуватися і як факт, і як певна інтелектуально-світоглядна тенденція. Національна ідея – це вже трансформація.

Сьогодні можна говорити про досягнення в українському соціумі консолідації-адаптації, яка пов'язана з масовим усвідомленням неможливості реставрації колишньої політичної системи. На думку автора, таку адаптацію-консоліда-

цію можна визначити як більш-менш нейтрально-негативно-позитивну. Позитивно те, що більшість громадян розуміє: політичному курсу (на демократизацію, побудову правової держави та громадянського суспільства тощо) і в глобальному плані, і з погляду психологічного стану суспільства немає альтернативи. Відбувся глобальний психологічний злам у суспільній свідомості на користь ринкових та інформаційних соціальних технологій.

Негативним ми визнаємо той факт, що нова соціальна й економічна політика в Україні супроводжується погіршенням матеріального становища її населення. Соціально-політична консолідація українського суспільства накладається на соціальну структуру перехідного, трансформаційного типу. Вектор суспільного розвитку достатньою мірою не визначився, не визначилися політичні інструменти й інститути консолідації. У зв'язку із цим особливо актуалізується питання про створення теоретичної моделі соціально-політичної консолідації. Дану модель необхідно теоретично вписати в ті соціально-політичні параметри, які характерні для сучасного етапу розвитку українського суспільства.

Отже, дотримуючись логіки нашого дослідження, вкрай необхідним, на нашу думку, є аналіз співвідношення категорій «політична консолідація», «організація», «інтеграція», «диференціація». В найзагальнішому вигляді, на нашу думку, воно є таким: у своїй сукупності вони становлять певну єдність, певне проблемне поле. «Інтеграція» і «диференціація» фіксують певні процеси, зміни й тенденції; «організація» – той або інший момент рівноваги між ними; стан взаємодії й залежності. «Політична консолідація» є радше приватний варіант інтеграції, диференціації й організації, що втілюється в усвідомлених, політично мотивованих і організованих діях. Інакше кажучи, політична консолідація, на відміну від інтеграції, протікає на рівні свідомості.

Консолідація, будучи однією з характеристик взаємодії різних соціальних суб'єктів і політичних акторів, є одним зі шляхів досягнення соціальної згоди в суспільстві, що особливо важливо для суспільства трансформаційного, яким є сьогодні Україна. А своєрідну точку відліку в цьому процесі має покласти концепція національної ідеї, сприй-

нята більшістю громадян України. Але саме тут виникає проблема: адже до цього часу жоден із запропонованих проектів національної ідеї не знайшов громадського визнання. Саме тому сьогодні є вкрай актуальним проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні причини та перешкоди, які не дали змоги національній ідеї якісно вплинути на процес політичної консолідації.

Свого часу В. Липинський вказував на одну із причин невдач української революції: «необуздане хамство і цей раз розвалило українську державу» [4, с. 63]. Ця теза стосувалася партійного і світоглядного українського егоцентризму – небажання поступитися своїми вузькопартійними інтересами заради загальнонаціональних і, як наслідок, – невміння йти на компроміс. В умовах ідеологічної невизначеності надто повільно відбувається соціально-політична консолідація українського народу, усвідомлення українцями свого державного статусу, своєї національної ідеї, серцевину якої складає політично сформульована етнічна українська ідея, бо ж національне корениться в етнічному, виростає з нього. Аби самоорганізуватися в авторитетну, сильну державу, нам і сьогодні вкрай потрібна українська національна ідея.

Водночас, ми вважаємо, що ціннісно-нормативна система як сукупність найважливіших цінностей і норм поведінки громадян є одією з основних складових консолідації суспільства. У стабільному соціумі їй відведена роль регулятора поведінкових особливостей як напряму через рольові інтеграції людей з різними соціальними статусами, так і шляхом опосередкованого формування ціннісних орієнтацій, установок, життєвих планів, які уможливають осмислену підготовку виконання обраних ролей.

Висновки

Враховуючи все зазначене, автор доходить висновку, що вироблення консолідованого розуміння спільної для суспільства системи цінностей, мети у формі національної ідеї з урахуванням особливостей української соціально-політичної консолідації постає необхідною умовою прогресивного розвитку української держави та суспільства.

Водночас, відсутність загальноприйнятої методологічної моделі, яка б узагальнювала та інтегрувала теоретичні напрацювання українських учених стосовно національної ідеї та проблемності соціально-політичної консолідації, позбавляє Україну визначеної мети суспільного розвитку та державотворення. Відсутність ціннісних орієнтацій у суспільстві та конфлікт інтересів еліти і народу – все це вимагає напрацювання теоретико-методологічних засад щодо соціально-політичної консолідації суспільства, враховуючи при цьому об'єднанчі можливості української національної ідеї.

1. Гельман В. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории / В. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15–27.

2. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституалізація й особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 17–26.

3. Дзюбко І. С. Політологія / І. С. Дзюбко, В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1993. – 271 с.

4. Липинський В. Хам і Яфет / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 61–67.

5. Лоусон Т. Социология. А–Я : словарь-справочник / Т. Лоусон, Дж. Гэррод. – М. : Прогресс, 2000. – 326 с.

6. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия / М. Н. Руткевич // Социс. – 2001. – № 1. – С. 18–24.

7. Шмиттер Ф. Размышление о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.

Рафальський І.О.

ВЕКТОРИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються питання різновекторності національного самовизначення, з одного боку, імперативом виокремлення національного цілого та забезпечення його самостійного і самоврядного існування, а з другого – імперативом включення в регіональну, цивілізаційну і світову

систему міжнародних відносин для легітимізації свого статусу та повнішого задоволення національних інтересів.

Ключові слова: національне самовизначення, ідентичність, самоідентифікація.

Ihor Rafalsky. Vectors of national self-determination. *The article provides an analysis of vectors of national self-determination. On the one hand, the separation of imperative national whole and ensuring an independent and self-governing existence, and the other – an imperative inclusion in regional, civilization and the global system of international relations in order to legitimize their status and more fully meet the national interests.*

Key words: self-determination, identity, self-identification.

Національне самовизначення є феноменом соціального, політичного, правового та культурного життя, сукупністю суспільних відносин з приводу реалізації особистістю своїх життєво важливих інтересів у сфері збереження, відтворення та розвитку етнічної та національної ідентичності. У всій сукупності процесу національного самовизначення в правовій державі саме право є основним фактором його здійснення як найбільш ефективний регулятор суспільних відносин. Змістовний бік права націй на самовизначення є результатом концептуалізації оцінок, цінностей, значень феномену національних відносин, культивованих суспільною свідомістю, які рефлексуються як ідея національного самовизначення. Маючи філософсько-правовий зміст, ця ідея може виступати як правовий принцип і спосіб реалізації норм права націй на самовизначення.

Соціальна самоідентифікація особистості є важливою умовою інтеграції суспільства і його стабільності. Це також відіграє роль у стабільному функціонуванні інститутів держави, в ефективному захисті інтересів громадян. Однак суспільна свідомість і філософсько-правовий дискурс сучасної України культивують різні образи і поняття ідентичності, серед яких основними є громадянська та етнічна ідентичності. Громадянська ідентичність зводиться до ототожнення особистості з державою, визначеним

юридичним статусом належності до неї як громадянина. Етнічна ідентичність являє собою ототожнення особистості з відповідними культурними, ментальними, мовними та іншими характеристиками, за допомогою яких вона зарховує себе до етносу, нації, народності.

Національне самовизначення не закінчується проголошенням незалежності чи набуттям автономного статусу, а є тривалим історичним процесом, що має складну природу і містить формування національної свідомості, становлення і розвиток національної культури, громадський і політичний рух за незалежність. Після створення власної держави нація опиняється перед новими викликами самовизначення, що мають як внутрішні витоки, так і зовнішні.

До внутрішніх завдань належить необхідність політичного самовизначення, що включає в себе формування політичної системи, органів влади в центрі і на місцях, представницьких органів, судів, виборчої системи, а також утвердження власних форм політичної культури, самосвідомості громадян, традицій урядування тощо [1].

Особливе місце серед внутрішніх проблем самовизначення, яке здійснюється за національним принципом, посідають завдання врегулювання міжнаціональних відносин у новоствореній державі. Розгляд цих питань є предметом цілої галузі політичної науки – етнополітології, що має значні традиції і напрацювання у вітчизняній науці. Різні аспекти регулювання міжнаціональних відносин вивчають культурологи, антропологи, юристи [2].

Вагомими чинниками національного самовизначення на перших етапах є елементи національної самосвідомості та відповідним чином інтерпретовані культурні феномени, що складають основу національної ідентичності, які відіграють ключову роль у відокремленні нації як специфічної соціально-комунікативної спільноти. Пізніше ця спільнота розвивається вбік повнішої самостійності та самоврядності у всіх вимірах суспільного життя – культурного, економічного та політичного. На цьому етапі національного самовизначення вирішального значення набувають інституційні чинники, серед яких ключова роль відводиться національній державі.

Оформлення державного статусу національної спільноти висуває перед нею нові проблеми і завдання, зокрема, в етнополітичній площині. Національне самовизначення в цьому випадку вже полягає не в тому, щоб виокремитися серед інших націй чи сформувати цілісну внутрішню структуру, а в тому, щоб сформувати сприятливе середовище (лояльні норми, цінності, дискурси) для етнічних груп та інших меншин, які не повністю поділяють національну мобілізуючу доктрину. На цьому наголошує, наприклад, К. Армстронг, підкреслюючи, що: «Загалом, національне самовизначення дає змогу національним спільнотам направити себе згідно з загальним набором цінностей та ідей. Це важливо, оскільки ці цінності та ідеї мають значні зв'язки з індивідуальністю і, отже, з індивідуальним благополуччям» [3. р.316].

Зовнішні виклики національному самовизначенню впливають з тієї обставини, що виокремлення національної держави чи її створення шляхом злиття територій проживання одного етносу, по-перше, відбувається в контексті актуальних на той час міжнародних проблем, а по-друге, ставить на порядок денний необхідність включення нової політичної спільноти у систему відносин, які склалися у відповідному регіоні, на континенті чи в світі загалом. Виникає необхідність самовизначитися щодо багатьох об'єктивних явищ і процесів міжнародного життя, починаючи від встановлення державних кордонів і закінчуючи входженням у міждержавні союзи, блоки, співдружності та інші наднаціональні утворення [4].

Процес національного самовизначення спрямовується двома різновекторними, але на практиці доповнюючими одне одного імперативами – з одного боку, імперативом виокремлення національного цілого та забезпечення його самостійного і самоврядного існування, а з другого – імперативом включення в регіональну, цивілізаційну і світову систему міжнародних відносин з метою легітимізації свого статусу та повнішого задоволення національних інтересів.

Український проект євроінтеграції не набув результативного завершення в тому вигляді, як він розглядався полі-

тичною елітою і суспільством впродовж останніх десяти років. Ця невдача закономірно призвела до кризи всього проекту національного самовизначення, з яким євроінтеграційна перспектива була тісно пов'язана. Разом з втратою надій на повноцінну реалізацію «європейського вибору» у суспільстві поширилася зневіра, апатія, на тлі чого стало відчутним зростання соціальної напруги, політичні процеси перейшли у відверто конфронтаційне річище, набувають дедалі більшої конфліктності питання ідентичності – національної, регіональної та цивілізаційної [5].

Вихід із цієї кризи національної самоідентифікації та самопроекування можливий а) на шляху переосмислення євроінтеграційного проекту в напрямі його наближення до реалій сучасної міжнародної політики та критичної оцінки стану справ в Україні чи б) шляхом пошуку (чи створення) альтернативного проекту набуття Україною повноцінної зовнішньополітичної суб'єктності та значущості української державності для міжнародної спільноти та власних громадян.

Здобуття Україною незалежності відбувалося у вирі геополітичних трансформацій, пов'язаних із крахом комунізму та руйнуванням двополюсної міжнародної системи. Статус незалежної держави висунув перед національною самосвідомістю нові завдання у вимірах як внутрішньої, так і зовнішньої ідентифікації.

Про певні суперечності й непослідовності в усвідомленні нових реалій та завдань національного самовизначення свідчать, зокрема, установчі документи новостворюваної української держави – Декларація про державний суверенітет 1990 р. [6] та Акт проголошення незалежності 1991 р. [7] Вони є відображенням ідеологічної і політичної боротьби, що точилася в момент їхнього прийняття між прибічниками різних концепцій та моделей українського самовизначення. Наявність у цих документах відмінних підходів до питань визначення суб'єкта національного самовизначення (українського народу чи населення колишньої УРСР) є результатом компромісу між їхніми представниками в залі парламенту та в політичному просторі країни в цілому. Відтворення цих компромісів у наступ-

них законодавчих актах, включно з Конституцією, призвело до того, що процес самовизначення був пролонгованим у часі, а його учасники змушені впродовж усього періоду незалежності повертатися до елементів невизначеності, успадкованих від минулого.

Змістовні аспекти національного самовизначення реалізуються у вигляді різних проектів або ж ідей суспільного розвитку. Одним з таких проектів, що супроводжує формування української нації і держави, зокрема, в ХХ ст., є проект включення в європейський культурний і політичний простір. У своїх первісних формах – публіцистичних закликах, деклараціях намірів, політичних гаслах – цей напрям інтеграції може бути визначений як «європейський вибір». В умовах постановня Об'єднаної Європи вже не лише як цивілізаційної, але й політичної цілості цей вибір набув більш конкретного змісту і став одним з важливих факторів українського самовизначення.

Ідея включення в європейський культурний і політичний простір спиралася на сукупність історико-культурних передумов. Ці передумови полягали в тому, що Україна традиційно перебувала в колі європейських суспільних уявлень, мала спільні з рештою Європи суспільні ідеї, норми і цінності. З цього випливає суто європейський характер українського національного самовизначення.

Інтеграція в європейський простір була визначена як пріоритет національної стратегії самовизначення вже в період бездержавності цілою низкою ідеологів українського проекту, починаючи від М. Хвильового, В. Липинського і закінчуючи діями української еміграції післявоєнного періоду. Тому визначення європейського вектора як головного орієнтуру національного розвитку та емансипації в колі державних націй стало закономірним наслідком проголошення незалежності України.

Первісно проект європейської інтеграції мав культурницький і дещо абстрактний зміст. Критики цього підходу звертали увагу на необхідність врахування тих норм європейського співжиття, які мала б засвоїти українська інтелектуальна та політична еліта, а разом з нею і все суспільство для того, щоб адекватним чином взаємодіяти з

європейськими партнерами та бути ними належно сприйнятими і оціненими.

Європейський проект України конче передбачав її адаптацію до принципово нової системи відносин між націями, соціальними групами та індивідами. Європейська інтеграція України вимагала набуття політичною елітою та громадянським суспільством країни певних знань, умінь і навичок раціонально мислити, аргументовано говорити з партнерами, послідовно й ефективно діяти для досягнення поставлених цілей.

Незбіг взаємних очікувань та відмінності в «порядку денному» двох проектів – українського національного самовизначення в його класичних романтичних формах, з одного боку, та прагматичного європейського об'єднання навколо спільних економічних інтересів, з другого – призвели до своєрідного заморожування євроінтеграційного проекту. І тільки початок розширення ЄС на схід шляхом приєднання до інституційованого Євросоюзу країн колишнього соціалістичного табору спонукало Україну розглянути перспективи членства в цій організації більш предметно і зацікавлено.

Ідея включення в процес європейського об'єднання від самого початку сприймалася вітчизняними інтелектуалами і політиками в контексті інших інтеграційних альтернатив – як протиположна цілком неприйнятній інтеграції з Росією та в поєднанні з більш прийнятною, але менш значущою перспективою залучення України до політичного і культурного виміру Східної Європи. [8]

Більш предметна й цілеспрямована політика «європейського вибору» України стала закономірною реакцією на загрозу маргіналізації, втрати цивілізаційної ідентичності та перетворення на «сіру зону» перманентного конфлікту між Росією і Заходом. Головна роль у цій політиці відводилася потенційному впливу США на своїх європейських партнерів для їхньої більшої поступливості щодо українських прагнень. Такий вплив ставав можливим у разі прискореної інтеграції України з НАТО. На перешкоді реалізації цього плану ставала ціла низка чинників – внутрішня нестабільність орієнтацій на Захід в самій

Україні, протидія Росії, неготовність до нового розширення ЄС та втрата регіоном Центрально-Східної Європи стратегічного значення в політиці Вашингтону.

В українському євроінтеграційному дискурсі усі ці колізії спричинили суперечливі явища та призвели до появи нових концепцій. Це були, зокрема, 1) наростання антизахідних настроїв у російськомовних регіонах держави, що зазнали в цей період потужного пропагандистського впливу з боку Росії; 2) зростання взаємної недовіри учасників європейсько-українського діалогу на тлі обопільної неготовності до практичних інтеграційних кроків; 3) поява нових концепцій міжнародної, геополітичної і навіть цивілізаційної суб'єктності України, що дали б змогу зняти суперечності євроінтеграційного курсу з порядку денного національного самовизначення на більш пізній період.

Подальший розвиток подій фактично перекреслив сподівання на можливість реалізації Україною євроінтеграційного проекту у вигляді набуття членства в ЄС у скільки-небудь визначеній перспективі. До цього призвели як внутрішні, так і зовнішні чинники. Влада виявилася неспроможною подолати інерцію корумпованої та мало-професійної моделі управління державою, а також не зуміла зняти в суспільстві політичну напругу і конфлікт ідентичностей.

1. Задохин А. Самоопределение народов и территориальная целостность государств: категории, проблемы, перспективы в контексте человеческой безопасности. // Обозреватель. – 2011. – № 5.

2. Див.: Frost, Catherine, National Self-determination and Justice in Multinational states. *Journal of Multilingual & Multicultural Development*; 2012, Vol. 33 Issue 5, p.513–515, 3p; Dahbour, Omar. *Self-determination without Nationalism : a Theory of Postnational Sovereignty*. Philadelphia, Pa., Temple University Press, 2012; *Self-determination and National unity : a Challenge for Divided Nations*. ed. by Francis M. Deng; Trenton, NJ : Africa World Press, c. 2009.

3. Armstrong C., National Self-Determination, Global Equality and Moral Arbitrariness., *The Journal of Political Philosophy: Volume 18, Number 3, 2010*, pp. 313–331.

4. Право на самоопределение в современном международном праве./ 3 комментария., 8.02.2010.

5. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011.

6. Декларація про державний суверенітет України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

7. Акт проголошення незалежності України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>

8. Шамборовський Г. Формування системи цінностей українців в умовах інтеграційно-цивілізаційних процесів // Агора. – 2012. – №11

Рубан А.О.

ВИХОВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

У статті розглядаються питання важливості виховання міжетнічної толерантності в поліетнічному суспільстві. Визначено, що, долаючи суспільні конфлікти і суперечки, українська нація вийде на більш якісний рівень політики толерантності, зміцнивши і об'єднавши націю навколо національної ідеї.

Ключові слова: міжетнічна толерантність, етнос, нація, держава, виховання міжетнічної толерантності, етнонаціональна свідомість, самосвідомість.

Ruban A.O. Inter-ethnic tolerance in a globalized world. *The article deals the question of important of education the interethnic tolerance in polyethnical society. It was outlined of the social conflicts and arguments, Ukrainian nation will mount on the greater qualitative level of politics tolerance, it consolidating and uniting the nation around Ukrainian idea.*

Key words: interethnic tolerance, ethos, nation, state, upbringing of interethnic tolerant, ethnonational consciousness, selfconsciousness.

Загострення етнічних проблем, а тому і проблем міжетнічної толерантності в сучасному світі, зумовлено змінами, що відбуваються в суспільстві. Піднесення самоусві-

домлення представників різних етносів має не лише позитивний, але й, на жаль, негативний бік, який виявляється у взаємовідносинах емігрантів та основного населення. Не випадково проблема міжетнічних, міжнаціональних відносин є актуальною в сучасному світі.

Головним завданням української держави у сфері етнополітики є збереження злагоди в суспільстві, взаємної толерантності між людьми різних національностей, мов та релігій. Толерантність до іншого способу життя, ідей, вірувань, почуттів, до іншої мови, історії не слід замикати на локальних чи побутових вирішеннях. Якщо виходити з етнополітичної ситуації, гармонійне поєднання політики і права, політичного і правового виховання є для України надзвичайно актуальним. Що більше суспільство набуває демократичних ознак, то адекватно більше залучаються у сферу етнополітичної діяльності суспільно-громадські, політичні, освітньо-наукові, культурологічні організації. Але належна правова база, добре налагоджені щодо національної політики дії державно-суспільних структур не зможуть гарантувати успіх у цій надзвичайно складній сфері, допоки загальна й політична культура громадян буде низькою.

Незважаючи на те, що в Україні багато чого зроблено у сфері національно-культурного розвитку, культури міжнаціональних взаємин, світ не став терпимішим. Потрібна системна науково обґрунтована і політично забезпечена діяльність державних органів, громадських інституцій, щоб нетерпимість, хай навіть незначної частини населення країни, до людей іншої національності, віри, культурних традицій не ставала фактором повсякденного життя.

В навчальних закладах різних країн засвідчила свою ефективність концепція полікультурного виховання. Ця ідея набула свого обґрунтування такими вченими, як Г. Верма, Дж. Скіннер, Дж. Вурзел, К. Беннет та ін.

Серед вітчизняних політологів, у працях яких ґрунтовно висвітлюються проблеми феномену етнічності, етнокультурних та етнонаціональних чинників державотворення, переосмислення традиційного уявлення щодо ролі етнічності у політиці, осмислення загальнотеоретичних, етнонаціональ-

них та етнополітичних проблем, можна назвати О. Анто-нюка, О. Картунова, І. Кураса, О. Майбороду, М. Обушно-го, В. Ребкала, Ю. Римаренка та ін.

Філософсько-освітній контекст, який може бути прий-нятий у вигляді нової парадигми розвитку педагогіки толерантності, розробляється останнім часом такими видатними вченими і науковцями, як В. Андрущенко, В. Бех, Л. Губерський, С. Клепко, В. Лутай, М. Михаль-ченко, І. Надольний, М. Култаєва, І. Предборська, І. Радіонова, І. Степаненко та ін.

Сучасними українськими політологами, етнополітоло-гами та істориками започаткована низка наукових напря-мків, що генерують теоретичні й концептуальні розробки в етнонаціональній сфері та етнокультурознавстві. Цей ком-плекс проблем активно розробляється у працях І. Кресіної, С. Коч, В. Котигоренка, В. Панібудьласки, С. Мітряєвої, Л. Рябошапки, О. Рафальського, В. Євтуха та ін.

Незважаючи на те, що сьогодні проблема міжетнічної толерантності привертає увагу багатьох сучасних дослід-ників, замало спеціальних розвідок щодо виховання міжет-нічної толерантності в глобалізованому і змінному світі.

Метою цієї статті є визначення необхідності вихо-вувати сучасну людину в дусі міжетнічної толерантності.

В умовах багатонаціонального суспільства важливого значення набуває проблема формування продуктивної взаємодії між його членами. Світова напруга в міжнаціо-нальних відносинах в наші дні, на жаль, набуває склад-ності і гостроти.

В основі полікультурної освіти лежить усвідомлення особистістю своєї культурної належності і глибоке засвоєння своєї культури. Тільки добре знаючи свою влас-ну культуру, людина може зрозуміти культуру інших.

Поняття толерантність (tolerance – терпимість до чужої думки) означає визнання цінності іншої людини, інших цінностей. Це визнання права людини бути несхо-жим, іншим, ніж Я, сприйняття його таким, який він є. Толерантність визначає не стільки пасивно терпиме ставлення до інших, але й активну взаємодію з ними. Вона є необхідною умовою конструктивного діалогу та кон-структивної вирішення конфліктної ситуації.

Виховання толерантної свідомості означає формування у кожної людини поняття універсальних людських якостей і моделей поведінки, які допоможуть їй жити у взаєморозумінні з самим собою, з іншими, природою і суспільством.

У методології розуміння терміна «міжетнічна толерантність» й у процесі концептуальності самого поняття важливо брати до уваги той факт, що, з одного боку, толерантність взагалі й міжетнічна толерантність, зокрема, є соціолінгвокультурологічною категорією, а з другого – комунікативною категорією. У першому випадку йдеться про різне її осмислення в різних мовах; кожна із мов вносить у її сприйняття національні, історичні й культурні особливості реалізації феномену «міжетнічна толерантність». У другому підкреслюється той факт, що вона реалізується під час міжетнічної взаємодії. До того ж, стає очевидним, що толерантність є у великому сенсі запорукою успішної комунікації.

Виникнувши як засіб примирення та взаємовизнання ворогуючих конфесій, толерантність з плином часу перетворилася на один із провідних політико-юридичних та моральних принципів. Народи не поділяються на «кращі» та «гірші», вони мають рівний «природний» статус, їхня гідність забезпечена рівністю природи, тому будь-яка дискримінація, ґрунтована на нетерпимості, порушує повеління цієї природи. Як зауважує О. Хома, «міцна» толерантність може ґрунтуватися не на простому терпінні, а лише на всебічному визнанні [7, с. 80].

Обґрунтовуючи методологію толерантності, Є. Бистрицький зазначає, що тема толерантності не належить лише до сфери теоретичних описів. Усі її сьгоднішні формулювання та розв'язання – це обов'язково ще й практичний припис, який передбачає вироблення свого «знаю як», знання того, якими засобами та шляхами досягається ситуація толерантності [1, с. 108].

Поняття «толерантність» є близьким стосовно до терпимості, але останнє більше вживається в значенні «покірність», «пасивність», тоді як толерантність дістала нове навантаження і пропонує активний характер став-

лення особистості до дійсності, активне відстоювання ідеалів громадянського суспільства.

Нині мета національного виховання конкретизується через утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, толерантності, працелюбності та інших добродійностей. Українці мають бути позначені висококультурною нацією.

В основі історичного розвитку людства лежить насамперед спільна історична та культурна спадщина, збагачена міжкультурним розмаїттям, яке може містити конфліктні, а іноді й драматичні аспекти. Через це виховання толерантності до носіїв інших культур запобігатиме виникненню упереджень, культурних стереотипів, проявів націоналізму, ксенофобії, расизму, антисемітизму, релігійної нетерпимості. Це для нас дуже важливо, тому що усі нації і народності, які проживають у багатонаціональній державі Україна, складають народ України. Наше суспільство поліетнічне (від слів «полі» – багато та «етнос» – народ), усі вони розмовляють своїми мовами, мають свою культуру, звичаї, традиції, релігійні вірування тощо. На території України мешкають представники понад 130 національностей та етнічних груп.

Поняття «виховання толерантності» означає повагу, сприйняття й розуміння багатого розмаїття культур поліетнічного суспільства, форм самовиявлення людської особистості. Це активна позиція, яка формується на основі визнання універсальних прав людини та основних її свобод, усвідомлення того, що люди за своєю природою відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність, а тому погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Кожен може дотримуватися своїх переконань і повинен визнавати таке право за іншим. Людина заслуговує на те, щоби бути почутою, зрозумілою й прийнятною іншими, як і тоді, коли її погляди, інтереси, спосіб життя відрізняються від традиційних. Вияв співчуття, милосердя – риси толерантної особистості – важлива цінність толерантного суспільства.

Почуття совісті, честі, обов'язку, власної гідності, спроможності робити вибір між добром і злом, оцінювати,

виходячи з гуманістичних критеріїв, свою поведінку є, згідно з сутністю гуманістичної етики, внутрішніми моральними регуляторами вчинків особистості як суб'єкта поліетнічного громадянського суспільства.

Відповідно до Декларації принципів толерантності, прийнятої ЮНЕСКО в 1995 р., толерантність визначається як цінність і норма громадянського суспільства, що проявляється у праві всіх членів громадянського суспільства бути різними; у забезпеченні гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами; у повазі до багатоманітності різних світових культур, цивілізацій і народів; у готовності до розуміння і співпраці з людьми, що відрізняються зовнішністю, мовою, судженнями, вірою [2, с. 345].

В. Огнев'юк зауважує, що світові релігії зробили неоціненний внесок у формування аксіологічного мислення та культивування толерантності. Вольтеру належить широко відома фраза: «Ваша думка для мене надто ворожа, але за Ваше право її висловлювати я готовий віддати своє життя». У цьому контексті квінтесенція толерантності – поважати іншість [5, с. 8].

Логіка цивілізаційного розвитку привела сучасну цивілізацію до значного технологічного прориву, до нових технологій, можливості яких не могли передбачити найбільш креативні фантасти. Глобальний світ став глобальним селом, у якому ми усі стали близькими сусідами, незважаючи на відстані, що нас розділяють, хоча й вони долаються миттєво [5, с. 8].

Складні суспільні трансформації, що відбувалися й продовжують відбуватися в Україні упродовж останніх десятиліть, неминуче створили значні й тривалі незручності для багатьох людей. Більшість населення, якщо не з розумінням, то терпляче зносить випробування змінами. Проте останні соціологічні дослідження свідчать про наростання соціальної напруги у суспільстві [5, с. 9]. Отже, соціальні аспекти толерантності набувають винятково важливого значення. На цьому, зокрема, наголошувалося в Декларації толерантності: «Толерантність особливо важлива в сучасному світі, який характеризується

глобалізацією економіки і зростаючою мобільністю, швидким розвитком комунікації, інтеграції та взаємозалежності, великомасштабними міграційними процесами і переміщенням населення, урбанізацією і трансформуванням соціальних моделей. Оскільки кожна частина світу характеризується різноманіттям, екскалація нетерпимості та розбрату потенційно загрожує всім регіонам. Від такої загрози неможливо відмежуватися національними кордонами, тому що вона має глобальний характер [2, с. 345]».

Неабиякий вплив на виховання толерантності у громадян сучасного суспільства мають політичне становище у країні, освітнє та культурне середовище, розвиток інноваційних технологій.

Толерантність характеризує одну з найважливіших цілей розбудови громадянського суспільства, формування гуманістичного світогляду, моралі, культури та уособлює інструмент запобігання різноманітним конфліктам і подолання їх: соціальних, міжособистісних, етнонаціональних, міжконфесійних тощо. На думку українського науковця Ю. Терещенка, найціннішим у толерантності є налаштованість проти упередженості, тенденційності, необ'єктивності, а зрештою – озлобленості, що підштовхує та руйнує людські спільноти, унеможливорює пропорційність в їхньому розвитку [6, с. 6].

Як зазначає російський дослідник-методист А. Кінкулькін, толерантність як гуманістична та демократична цінність є нетерпимою до поглядів і вчинків, що ґрунтуються на ідеології та практиці расизму, шовінізму, фашизму, релігійного фанатизму, вона не терпить зневаги до історичної пам'яті народів [4, с. 27].

Поняття «міжетнічна толерантність» досить нове для української соціогуманітаристики, як і для всього пострадянського простору. Його поява й функціонування пов'язані з поліетнічним, полікультурним довіллям, структуризація якого визначається наявністю різноманітних етнокультурних спільнот та політикою владних органів щодо цього феномену.

У виданому 1985 року глосарії «Етнічність» під керівництвом професора Департаменту політичних наук штату Гавайї (США) вперше була здійснена спроба концеп-

туалізувати термін «міжетнічна толерантність», звертаючись до цілої низки термінів, пов'язаних з етнічністю: «міжетнічна інтеграція», «міжетнічна напруга», «міжетнічний конфлікт», «етнічне насильство» тощо [8].

Чітке визначення терміна міститься в глосарії В. Євтуха: «Міжетнічна толерантність (від латин. *tolerare* – терпіти) – терпиме ставлення представників однієї етнічної спільноти до представників іншої, до відмінних культурницьких традицій, готовність до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей [3, с. 100]».

Констатуючи наявність сприятливих умов в Україні для підтримання високого ступеня толерантності у міжетнічній взаємодії з метою її збереження, варто передбачити і втілити низку заходів. Зокрема, закріпити законодавчо і через відповідні механізми впровадити можливості участі представників етнічних меншин у прийнятті рішень, які стосуються етнонаціонального розвитку; поширення (через радіо, телебачення, пресу, спеціальні курси у вищих навчальних закладах та викладання у школах предметів з історії та культури етнічних меншин України) інформацію про різні етноси; проводити заходи (фестивалі, конгреси, конференції), особливо на всеукраїнському рівні з залученням широкого кола вихідців з титульної нації, різних меншин; створити на всеукраїнському радіо та телебаченні постійні спеціальні програми, які б відтворювали сутність вітчизняного багатокультурного суспільства та пропагували б толерантність у міжетнічних стосунках як визначальну цінність у формуванні інтегративного типу розвитку поліетнічного суспільства.

Отже, враховуючи те, що у світі є чимало масштабних етнічних і расових проблем, які можуть поширитися і на Україну, головним стратегічним завданням держави у сфері етнополітики слід вважати збереження і зміцнення нинішніх стабільних міжетнічних взаємин в Україні, забезпечення умов для вільного розвитку культур і мов всіх етнічних груп, що населяють нашу країну. Чинна політико-правова база повинна стати основним знаряддям для усунення етнічних конфліктів і протистоянь на глобальному просторі цивілізації.

Становлення толерантності починається з прищеплення людям знань про їхні права і свободи з метою забезпечення їхньої реалізації та зміцнення прагнення кожного до захисту прав інших. Сьогодні умовою нормального існування глобалізованого світу та його консолідації має стати здатність іти на діалог, вміння толерантно сприймати культуру і традиції, що становлять серцевину того чи іншого етносу, виховання міжетнічної толерантності, розуміння інших народів, відмова від насилля. Формування у молоді під час освітньої діяльності міжетнічної толерантності, довіри і поваги до усіх національностей, перетворення її на активний суб'єкт етнополітичної дії.

Подальші дослідження у цій сфері можуть бути спрямовані на розробку програми виховання толерантності на основі демократичних принципів, стосунків відкритого типу та співпраці, оскільки нині виховання культури міжетнічних відносин особистості набуває дедалі більшого загострення.

1. Бистрицький Є. Конфлікт культур і методологія толерантності / Є. Бистрицький // Філософська думка. – К., 2011. – № 4. – С.102–118.

2. Декларація принципів толерантності // Політологічний словник: навч. посіб. / [за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К., 2005. – 345–347.

3. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій / В.Б.Євтух. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 170 с.

4. Кинкулькин А. О толерантности в курсе обществоведения / А. Кинкулькин // История и обществознание в школе. – 2002. – № 8. – С. 21–27.

5. Огнев'юк В. Відповідальність інтелектуалів / В. Огнев'юк // Людські цінності і толерантність у сучасному світі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів: матер. міжнарод. наук. практ. конф., 16 листопада 2011р., Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ, ун-т ім. Б. Грінченка. – Київ, 2011. – С. 7–10

6. Терещенко Ю. Толерантність: єдність у різноманітті / Ю. Терещенко // Освіта України. – 2002. – № 91. – С. 6–10.

7. Хома О. Філософські культури: терпимість, толерантність і визнання / О. Хома // Філософська думка. – К.: Академперіодика, 2011. – № 4. – С.76–89.

8. Ethnicity. snterCocta Glossary. Concepts and Terms Used in Ethnicity Reserch (Pilot Edition) / Edited by Fred W. Riggs. – Hawaii, 1985. – 342 p.

Стоянова А.

ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті аналізуються сучасні наукові теорії феноменів націоналізму та етнонаціоналізму у західноєвропейських країнах.

Ключові слова: нація, етнос, націоналізм, етнонаціоналізм, етнічна ідентифікація.

Alisa Stoyanova. Ethnic nationalism in Western Europe: modern interpretations. The article analyzes modern scientific theories of nationalism and ethnic nationalism in the countries of Western Europe.

Key words: nation, ethnos, nationalism, ethnic nationalism, ethnic identification.

Загострення національно-мовних відносин знову стало нагальним для політичного життя багатьох європейських держав. Кінець епохи націоналізму, який так довго пророкували, ще дуже далеко, тому що «бути нацією – це по суті, найуніверсальніша легітимна цінність у політичному житті нашого часу», – вважає знаменитий англійський соціолог Бенедикт Андерсон. «Старі нації», які прийнято вважати консолідованими, опиняються перед лицем виклику, який їм кидають «дочірні» націоналізми в їхніх межах – «націоналізмами, які, звичайне діло, тільки й мріють про те, щоб одного чудового дня позбутися цього «дочірнього» статусу» [1, с. 27].

Незаперечним є факт, що до стану держав, що протистоять процесам дезінтеграції своєї нації, останнім часом потрапили багато європейських країн: Великобританія, Італія, Бельгія, Іспанія [2, с. 86].

Ернест Ренан стверджував, що не слід ставити інтернаціональну політику в залежність від етнографії [3, с. 99]. Такої ж думки, судячи з усього, дотримувалися політики, розділяючи етнічну територію басків між Іспанією та Францією, приєднуючи частину Ірландії до

Великобританії, Корсику – до Франції. Європейські «старі нації» переважно були створені штучно, шляхом насильницької асиміляції, що не могло не позначитися на етнічному «ренесансі» у Західній Європі [2, с. 86].

Очевидною стає необхідність всебічного вивчення і подальшої адаптації наукової спадщини: «феномени етнічності, націоналізму потребують дедалі більшого дослідження» [4]. Під час дискусій щодо етнічності та націоналізму вимальовуються нові перспективи для наукового дослідження.

Метою цієї статті є аналіз теоретичних інтерпретацій феномена етнічного націоналізму в Західній Європі. Для цього розглянемо передумови виникнення і сутність таких явищ, як нація, націоналізм, етнічна ідентифікація.

Історія націоналізму налічує вже як мінімум два століття, впродовж яких цей феномен «відіграв грандіозну роль» у світовій політиці. На думку Бенедикта Андерсона, це цілком достатній термін для того, щоб можна було ретельно і всебічно осмислити феномен націоналізму, проте важко уявити собі будь-яке інше політичне явище, яке досі залишалося б настільки загадковим і приводило б до більших розбіжностей серед дослідників. «У нього немає повсюдно прийнятих визначень. Ніхто не спромігся навести вирішальних доказів його актуальності або архаїчності. Розбіжності з приводу його витоків поєднуються з неясністю щодо майбутнього. У його глобальному поширенні вбачають то похмуру метафору метастазу, то добрі ознаки набуття ідентичності та звільнення; але де ж беруть початок ці процеси – в Новому світі чи в Старому?... Як примирити його універсальність з немисливими конкретними особливостями?» [5, с. 7].

Націоналізм і процеси етніфікації в сучасному світі є однією з найбільш серйозних небезпек. У ХХ столітті людство стало свідком усіляких проявів етнічних «чищень», геноцидів, расизму. Транснаціоналізм і глобалізація зовсім не запобігають можливості раптового сплеску міжнаціональних конфліктів; навпаки, протягом останнього десятиліття різко загострилися процеси сутічок між представниками різних національних й етнічних груп. Частково

етнонаціональні конфлікти є проявами протистояння світовим тенденціям уніфікації і «знеособлення» культури, що йдуть услід за економічною і політичною глобалізацією.

Актуалізація національних проблем стимулювала безпрецедентне зростання кількості дослідницьких робіт, які аналізують досліджуваний феномен. Незважаючи на таку виняткову дослідницьку активність, більш або менш системна та цілісна теорія націоналізму, в тому числі й етнічного, відсутня. Втім, це зовсім не виключає наявності теорій і концепцій, які намагаються пояснити виникнення націоналізму: теорія друкованого капіталізму Бенедикта Андерсона [1], теорія державної доктрини Джона Брої [6], теорія ідей і переконань Елі Кедурі, теорія агрописемних та індустріальних культур Ернеста Геллнера [7], теорія національних рухів Мирослава Хроха [8]. Однак кожна з них стосується якогось окремого аспекту націоналізму і зовсім не пояснює інші форми його прояву та існування, при цьому соціокультурні феномени практично завжди залишаються на периферії розгляду.

У 1882 році Ернест Ренан, читаючи лекцію в Сорбонні, дав визначення нації в термінах таких об'єктивних характеристик, як раса, мова та релігія [9]. Націоналізм – це об'єктивне явище, певний стан духовної, колективної екзистенції спільноти як колективного переживання її соціального буття і оцінка йому може бути дана тільки в конкретній історичній ситуації [4]. Сьогодні націоналізм активно досліджують Бенедикт Андерсон, Ернест Геллнер, Мирослав Хрох, Джон Брої, Ентоні Д. Сміт, Гопал Балакрішнан, Парта Чаттерджі, Юрген Хабермас, Кетрін Вердері, Майкл Манн, Сільвія Уолбі, Ерік Хобсбаум, Том Нейрн.

Визначний представник англійської соціології Ернест Геллнер розглядав націю як конструкт індустріальної культури, а формування національної картини світу вважав результатом переходу від «низької» культури агрописемного суспільства до «високої» культури суспільства індустріального, яке характеризується загальною освітою, а також високим рівнем грамотності та громадянської самосвідомості

переважної більшості його представників. Згодом освічена інтелігенція перетворила етнічні конфлікти і протистояння на націоналістичні ідеології, тобто нації не створюють націоналізм. «Націоналізм – це не пробудження національної самосвідомості: він винаходить нації там, де вони не існують, але потребує раніше існуючих відмітних ознак» [7], – стверджує Ернест Геллнер.

Мирослав Хрох, критикуючи погляди Ернеста Геллнера на культуру, яка постає залежною тільки від способу виробництва, спробував збудувати теорію комунікації націоналістичних еліт з народними масами, а також запропонувати періодизацію та класифікацію більшості європейських націоналізмів. Він простежив хронологічну послідовність поступового включення інтелігенції, а потім і широких мас до націоналістичної мобілізації.

За Мирославом Хрохом, «нація» є не вічною категорією, а продуктом довгого і складного процесу історичного розвитку в Європі. Він визначає націю як велику соціальну групу, яка цементується не одним, а цілою комбінацією декількох видів об'єктивних відносин (економічних, політичних, мовних, культурних, релігійних, географічних, історичних) та їхнім суб'єктивним відображенням у колективній свідомості. Мирослав Хрох підкреслює, що багато з цих зв'язків могли взаємно обмінюватися ролями, відіграючи вирішальну роль в одному процесі національного будівництва і другорядну – в іншому. Втім, серед цих елементів є незамінні: «пам'ять» про спільне минуле, яке тлумачиться як «доля» групи чи хоча б її ключових елементів, і щільність та інтенсивність мовних чи культурних зв'язків, які забезпечують більш високий рівень соціальної комунікації в рамках групи, ніж за її межами [8, с. 15].

Джон Брої, на противагу й Ернесту Геллнеру і Мирославу Хроху, вважає, що саме вже існуючі нації можуть породити і породжують націоналістичні рухи і теорії. Тому він безкомпромісно датує появу націоналізму епохою Нового часу, в основному ХІХ століттям [6, с. 222]. Розуміння націоналізму у Джона Брої дещо одностороннє: він розглядає тільки політичні принципи, не беручи до уваги ідеології, теорії і багато інших форм прояву націоналізму [10, с. 63].

Тенденція об'єднувати націю і державу призвела до плутанини між етнічною (національною) свідомістю/лояльністю і громадянською (державною) свідомістю/лояльністю. Тривалий час політологи уникали використання слова «націоналізм» для характеристики сепаратистських або автономістських рухів, які розвиваються за межами або всупереч існуючим державам. Тому націоналізм націй, що не мають державності, називали «субнаціоналізмом», «мікронаціоналізмом», «етнічним націоналізмом», «етнізмом», «етнорегіоналізмом», «регіоналізмом» або «лінгвістичним нативізмом». Державний націоналізм навпаки розглядався як даність, тоді як щоденні практики «банального націоналізму» грубо ігнорувалися. Найчастіше державний націоналізм вважався, по суті, «громадянським», особливо коли протистояв націоналізму націй, що не мають державності, який вважався квінтесенцією «етнічності», а отже, «первісності». Американський дослідник Уокер Коннор розвінчав і засудив цей помилковий погляд і присвятив роз'ясненню цієї термінологічної головоломки свою працю «Ethnonationalism: The Quest for Understanding» [11], де він увів термін «етнонаціоналізм» у політологічний дискурс.

Уокер Коннор тлумачить націю як етнічну групу, що самостійно диференціюється. Це визначення має два основні слідства. По-перше, воно постулює нерозривність між етнічним і національним аспектами. По-друге, емпізіс на самоосмисленні означає акцентування сприйняття і, таким чином, психологічної сфери [12, с. 42].

Він зазначає, що вчені зазвичай недооцінюють важливість етнонаціоналізму і неправильно інтерпретують його «національні» елементи. Серед причин цього Уокер Коннор виділяє той факт, що корені націоналізму є глибоко психологічними [12, с. 93], але сприймається він переважно через свої раціональні культурні вирази. Це, в свою чергу, веде до того, що націоналізм починають трактувати як відносно раціональне явище, що піддається управлінню, [12, с. 42-46]. Уокер Коннор підкреслює, що, оскільки націоналізм однаково ставиться до націй, що мають і не мають державність, розмежування між цими двома формами націо-

налізму є розмитим: емоційна прив'язка до роду, походження і безперервної цілісності розділяється і тими, у кого є влада, і тими, хто її позбавлений [11]. Цікавим є й інше його спостереження, яке полягає в тому, що національні прояви важливі тільки до тієї міри, коли вони формують відчуття унікальності [13].

Проблемам етнонаціоналізму присвятили свої праці також: Монтсеррат Гіберно, Деніел Конверсі, Джон Хатчінсон. Дефініція «нації без держави», за Монтсеррат Гіберно, складається з декількох типологічних елементів. Її перший постулат полягає в тому, що представники нації, яка не має держави, розглядають державу, де вони перебувають, як чужорідну. Цей елемент включає не тільки відносини між спільнотами як між іноземними, але також ворожнечу і конфлікт. Далі її визначення вимагає, щоб народ, який належить до нації без держави, поділяв почуття національної ідентичності, засноване на загальній культурі та історії. Ці два фактори передбачають, що культура та історія «гомогенно розділяються» всіма членами спільноти. Крім того, Монтсеррат Гіберно наполягає на тому, що народ повинен розділяти прихильність до певної території і явне бажання досягти самоврядування, яке вона визначає як незалежність, що включає суверенні органи оборони, зовнішньої та економічної політики, а також інститути, які регулюють конституційні питання [14]. Імпліцитним у цьому елементі, звичайно, є припущення, що представники нації, яка не має держави, обов'язково хочуть створити окрему державу, незалежну від свого «господаря».

У контексті бажання нації домогтися державності, яке постулюється Монтсеррат Гіберно, цікавим є праця Джона Хатчінсона, ще одного представника сучасного етносимволізму, який стверджує, що націям для виживання потрібна етнічна основа, і зупиняється на дослідженні шляхів мобілізації етнічної прихильності для досягнення конкретних політичних цілей [15].

Відомий німецький психолог Ерік Еріксон, визнаючи наявність величезної кількості різних типів ідентичностей, показав, що етнічна і національна ідентифікації

в сучасному світі набувають рис найбільш важливих і значних, «принципових» аффіліаційних тенденцій [16, с. 227]. Етнос і нація, відповідно, є необхідно обмеженими співтовариствами, як зазначає Бенедикт Андерсон [1, с. 30-32].

Належність до класових, расових, релігійних та інших спільнот збуджувала розуми значно сильніше протягом всієї історії розвитку людського суспільства, і тільки XVIII століття ознаменувало собою радикальний зсув системи цінностей у бік національних принципів. Етнічна/національна ідентифікація «вийшла на центральне місце з периферії соціального приписування» [10, с. 60].

Норвезький етнолог Фредерік Барт вважає, що національна ідентифікація настільки важлива в житті навіть окремого індивіда, що цілком може вважатися однією з головних соціальних категорій. «Категоріальне приписування – це етнічне приписування, коли воно класифікує людину, виходячи з його основоположної, найбільш загальної ідентичності, ймовірно зумовленої її походженням та оточенням» [17, с. 13].

Підводячи підсумок, сформулюємо твердження, які є характерними для сучасної наукової інтерпретації націоналізму:

- Етнічна та національна ідентифікації у сучасному світі стають найбільш важливими.
- Бути нацією – найуніверсальніша легітимна цінність у політичному житті нашого часу.
- Етнос є необхідно обмеженим співтовариством.
- Уніфікація і «знеособлення» культур як наслідки глобалізації стають конфліктогенним чинником.
- Націоналізм – це явище ірраціональне, що робить простим механізм мобілізації народних мас за ознакою етнічної ідентифікації для досягнення конкретних політичних цілей.

У визначенні, історичній класифікації націоналізму, в його вивченні існують великі розбіжності. Це, однак, не заважає усвідомленню того, що націоналізм є однією з найефективніших інтеграційних ідеологій, за допомогою

якої мобілізуються народні маси. Націоналізм є найпотужнішою політичною силою.

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон; [пер. с англ. В. Николаев]. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 288 с.

2. Кудрявцев И. Е. «Национальное Я» и политический национализм / Илья Евгеньевич Кудрявцев // Полис. – 1997. – №2 (38). – С. 78–93.

3. Ренан Э. Что такое нация? [Электронный ресурс] / Эрнест Ренан // Собрание сочинений в 12-ти томах. – Т. 6 [пер. с франц. В.Н.Михайловский]. – Киев, 1902. С.87–101. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/statii/2006/renan_naci.html

4. Кокшаров Н.В. Дискурс национализма [Электронный ресурс] / Н.В. Кокшаров. – Credo New: теоретический журнал. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/588/31/>

5. Андерсон Б. Введение / Бенедикт Андерсон // Нации и национализм / [Бенедикт Андерсон, Отто Бауэр, Мирослав Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцева, М.С. Панин, М.Б. Гнедовский]. – М.: Практикс, 2002. – С. 7–25.

6. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма / Джон Бройи // Нации и национализм / [Бенедикт Андерсон, Отто Бауэр, Мирослав Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцева, М.С. Панин, М.Б. Гнедовский]. – М.: Практикс, 2002. – С. 201–235.

7. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.

8. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Мирослав Хрох // Нации и национализм / [Бенедикт Андерсон, Отто Бауэр, Мирослав Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцева, М.С. Панин, М.Б. Гнедовский]. – М.: Практикс, 2002. – С. 7–25.

9. Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? [Электронный ресурс] / Ernest Renan. – <http://archives.vigile.net> – Режим доступа: <http://archives.vigile.net/04-1/renan.pdf>

10. Шаров К.С. Конструктивистская парадигма в изучении национализма и национальных вопросов / К.С. Шаров // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 2006. – №1. – С. 59–72.

11. Conversi D. Conceptualizing nationalism [Электронный ресурс] / Daniele Conversi // Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism / [Ed. Daniele Conversi]. – London: Routledge, 2004. – 302 pp. Режим доступа: <http://easyweb.easynet.co.uk/conversi/Conceptualizing.pdf>

12. Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding [Електронний ресурс] / Walker Connor. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. – 234 pp. – Режим доступу: http://www.amazon.com/Ethnonationalism-Quest-Understanding-Walker-Connor/dp/0691087849#reader_0691087849
13. Прокопович М. Walker Connor. Ethnonationalism: The Quest for Understanding [Електронний ресурс] / Маркіян Прокопович. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Retsenziji/5-prokopovych%20Markiyah.htm>
14. Tice B. A Commentary to Montserrat Guibernau Nations Without States: Political Communities In The Global Age [Електронний ресурс] / Beatrice Tice, Jason Nelson // Michigan Journal of International Law. – 2004. – № 25. – Режим доступу: <http://students.law.umich.edu/mjil/article-pdfs/v25n4-tice-nelson.pdf>
15. Guibernau M. Understanding Nationalism [Електронний ресурс] / Montserrat Guibernau, John Hutchinson // Canadian Journal of Sociology Online. – 2001. – № 12 (December). – Режим доступу: <http://www.cjsonline.ca/reviews/nationalism.html>
16. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб: Питер, 1999. – 608 с.
17. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries [Електронний ресурс] / Frederik Barth. – Boston, 1969. – Режим доступу: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic228815.files/Week_2/Barth%20Introduction%20Ethnic%20Groups%20and%20Boundaries%20.pdf

Гончаров В. І.

НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ НОВОГО ВЧИТЕЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Формування нового вчителя розглядається в контексті та на основі національних традицій української освіти та культури.

Ключові слова: національна традиція, вчитель, освіта.

V. Goncharov. Informatization of education development management. Training of a new teacher was reviewed given the informatization of education development management.

Key words: education, informatization, management.

Як визначають сучасні науковці та освітяни, проблема вчителя – його професіоналізму, світоглядної культури, духовно-морального обличчя – одна з найактуальніших у педагогіці й філософії освіти. Адже саме від вчителя, його особистісних характеристик залежить реалізація навчальних планів, якість освітніх послуг, виховання учнів як у процесі навчання, так і в позанавчальний час [1, с. 58]. Саме тому в Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, в Державній програмі «Вчитель» окремо наголошується на необхідності формувати особистість вчителя відповідно до потреб сучасної практики, динамічних змін, що відбуваються в країні і світі. Про вплив етнічних особливостей і релігії на виникнення та розвиток педагогіки того чи іншого народу писали просвітяни багатьох країн та народів. У різний час розвитку суспільства народні традиції виховання були близькими багатьом відомим педагогам. Зокрема, вони знайшли своє відображення в педагогічній спадщині Я. Каменського, Й. Песталоцці. Народні педагогічні теорії українського народу глибоко розкрито в педагогічній спадщині Г. Сковороди, О. Духновича, К. Ушинського. Фундаментальне значення для дослідження проблем національної духовної культури має етнопедагогічна спадщина педагогів, етнографів, письменників: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Воропая, М. Драгоманова, Г. Ващенко та ін. Теоретичним і практичним внеском в народно-педагогічну теорію нашого часу є праці та діяльність В. Сухомлинського. Основою сучасних досліджень проблем етнопедагогіки стали праці українського етнопедагога М. Стельмаховича та дослідника чуваської педагогіки Г. Волкова [7, с. 17].

Таким чином, національні традиції у формуванні вчителя, їхній історичний та сучасний контекст є дуже важливими для формування вчителя сучасного. В умовах гуманізації та гуманітаризації освіти на демократичних принципах посилюється роль духовної складової педагогічних працівників. У зв'язку з цим важливим завданням є розвиток у майбутніх учителів здібностей до відтворення національних традицій та культури, високих моральних

якостей, формування індивідуального стилю педагогічного спілкування на основі взаєморозуміння та взаємоповаги, психологічної проникливості в стосунках з дітьми. Це вимагає від українського педагога високого рівня національної самосвідомості, ґрунтовного знання історії України та української психолого-педагогічної думки, наслідування національних традицій і усвідомлення культурної самобутності народної педагогіки, підвищення мовленнєвої культури щодо своїх рідномовних обов'язків і утвердження в освітньому просторі української мови як державної [11, с. 104].

Активне обговорення питань щодо доцільності формування нових принципів єдності нації і створення у свідомості людей впорядкованого гармонійного світу, посилення виховних функцій держави, її піклування про суспільну мораль чи не насамперед стосуються освіти, гуманізації її змісту, перегляду навчально-виховного процесу. Отже, проблеми формування моральних і духовних цінностей, світогляду людини, запровадження у загальноосвітніх школах релігійних дисциплін жваво дискутуються в наукових, освітянських, державно-владних колах, а також серед представників духовенства [8, с. 56]. Та для впровадження духовного національно-культурного компонента в освіту необхідне формування нового вчителя на засадах опанування знань щодо культурного середовища, національних традицій та духовного розвитку особистості.

Одним з найважливіших компонентів формування нового вчителя є, безумовно, такий компонент національної культури, як народна педагогіка. Народна педагогіка передбачає передачу соціального досвіду, забезпечення етнічної соціалізації наступної генерації, залучення її до загальнонаціональних та загальнолюдських цінностей. Особливе значення в спадкоємності елементів та форм у самому механізмі передачі досвіду культурної спадщини від однієї генерації до наступної належить традиціям та звичаям. Звичай і традиції як соціальне явище в історично-виховному сенсі сприяють розвитку ціннісних орієнтацій дітей, їхньої вихованості, вони відіграють роль могутнього засобу стабілізації суспільних відносин, закріплюють події

особливого історичного періоду, зберігають та передають наступним генераціям досягнення матеріальної та духовної культури за різноманітних умов життя людей, сприяють розвитку самосвідомості, національної гідності.

Сучасний педагог повинен мати фундаментальну базу знань, які дають змогу чітко визначати призначення і місце педагогіки серед інших суспільно-значущих видів діяльності. Для цього замало загальної ерудиції, інформаційної освіченості у системі соціальних знань. На перше місце виступає ціннісна зрілість фахівця, вміння обирати пріоритети у своїй фаховій діяльності. Це завдання для вчителя є на порядок вищим, порівняно з іншими професіями, адже йдеться про формування майбутніх громадян, людини як члена суспільства, самодостатньої особистості, здатної жити, творити, перемагати [3, с. 195].

Важливою умовою формування національної культури є спадкоємність. Річ у тім, що кожне покоління входить у життя через соціалізацію та виховання насамперед на національних основах. Саме національно-культурні звичаї та традиції спрямовані на розвиток духовності людини, представника конкретного етносу, на засвоєння культурних цінностей, ідей і розширення знань, що перетворюють їхні творчі здібності, відродження досягнень духовності минулих століть. Досвід засвідчує, що у формуванні самосвідомості етносу велику роль відіграє культура як специфічна форма життєдіяльності людського суспільства, що включає в себе і педагогічну культуру [7, с. 11]. Національна складова педагогічної діяльності має в українського етносі глибокі коріння. Із давніх-давен наші предки усвідомлювали важливу соціальну функцію вчителя. Київські князі зверталися до Константинополя зі словами: «Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолковував святі книги. Не розуміємо ми ні грецької, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші — інак, тому-то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть» [11, с. 106]. Кирило і Мефодій були одними з тих, хто започаткував освітньо-учительські традиції в Україні, які ґрунтуються

на жадобі до знань, усвідомленні важливості освіти й просвітництва для суспільного й індивідуального буття.

Упродовж століть в Україні розвивалися гуманістичні ідеї навчання і виховання. Виховання високих моральних якостей, духовності, етичного ставлення до сім'ї, роду, держави вважали вищою метою освіти, науки ще Митрополит Іларіон («Слово про закон і благодать»), літописець Нестор («Повість временних літ»), Володимир Мономах («Повчання дітям»), Никон, літописці Київської Русі. Гуманістичні ідеї виховання зустрічаються і в спадщині Г. Сковороди, який вважав, що основа світу і справжньої людини – духовна, що всі люди народжуються талановитими, але кожен талановитий своїм звичаєм, що завданням освіти та виховання є допомогти кожному пізнати себе, бо тільки так можна дійти щастя, найефективніше служити людям, Вітчизні. В цьому було відтворення філософії освіти Платона з його «Кожному своє», однак Сковорода зумів знайти власне українські корені цієї воістину універсальної гуманістичної ідеї [3, с. 196].

Як за всіх часів, так і сьогодні бути вчителем – не тільки велика честь, а й висока відповідальність за долю нації. Все розпочинається зі школи, а в школі все починається з учителя. Сучасний вчитель повинен прагнути втілити в собі якості ідеального педагога, постійно працювати над самовдосконаленням, спрямовувати навчально-виховну діяльність в річище інтелектуального посилення нації, формувати нову генерацію свідомих громадян України [1, с. 66]. У зв'язку з цим досить актуально звучить заклик В'ячеслава Липинського про необхідність об'єднання на ґрунті пробудження почуття солідарності та єдності між усіма постійними мешканцями української землі, попри відмінності їхнього етнічного походження, соціальної належності, віросповідання тощо. Він вважав, що національно-політична ідентичність визначається не етнічним, расовим чи релігійним походженням, а територією, на якій людина живе і працює [2, с. 66]. Українцем є кожен, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією, щоб із різних її племен, рас і вір постали один народ і держава. Він закликав різні соціальні групи,

національності, вірних різних церков до єдності в ім'я творення такої держави. Патріотизм в його розумінні є любов'ю до своєї землі та усіх її мешканців, попри різниці в їхній національній чи релігійній належності. На його думку, брак такого патріотизму завжди відігравав (і, зазначимо – відіграє) деструктивну роль у творенні української державності.

Тому в педагогічних університетах – основних осередках підготовки вчительських кадрів – значна увага має приділятися різноманітним формам становлення, виховання і самовиховання світоглядної культури майбутнього вчителя. Останнє досягається розвитком наукової та науково-методичної діяльності професорсько-викладацького складу, ефективно організованою виховною роботою, шляхом стимулювання соціально-творчої та організаційної активності студентів. Однак системність і цілеспрямованість світоглядного впливу на студентів – майбутніх педагогів – поза всяким сумнівом забезпечує, насамперед, навчальний процес. Відбір оптимального змісту навчання, його трансформація відповідно до викликів епохи, новітніх здобутків сучасної науки, культури і соціальної практики є, отже, першим і головним завданням підвищення ефективності процесу формування світоглядної культури майбутнього вчителя [3, с. 197].

Треба зазначити, що підвалини соціалізації особистості майбутнього вчителя закладаються задовго до стадії професійного самовизначення й періоду становлення його як фахівця. З ранніх літ своєрідний ментальний стиль родини, її інтимно-моральна атмосфера сприяють трансформації в глибинне підсвідоме дитини певної системи морально-духовних надбань і персоніфікованих батьками оцінних еталонів. При цьому закладається духовна основа життя: любов до людей, довіра до навколишнього світу, оптимізм щодо себе й інших, почуття обов'язку й відповідальності. Все це зазвичай складає гуманістичну складову структури особистості вчителя.

Отож становлення особистості студента — майбутнього вчителя — слід розглядати як багатоаспектне явище, детерміноване низкою культурологічних і соціально-психо-

логічних чинників, змістом і організацією навчального процесу в педагогічному навчальному закладі [11, с. 110].

Актуальним напрямком є розвиток полікультурної освіти в Україні, а не відрив від інших культур і народів. Питому вагу в процесах реформування національної освіти становлять проблеми національної культури, самосвідомості. Освітній рівень української молоді суттєво впливає на рівень культурних інтересів і потреб, тобто необхідним є постійний взаємозв'язок процесів освіти і культури. Із здобуттям освітньої підготовки молодь підвищує свій культурний рівень, тому значення полікультурного компонента в змісті освіти зростає, спостерігається зсув культурних уподобань у бік таких, задоволення яких вимагає певних вольових та інтелектуальних зусиль, відхід від спрощених видів культурної діяльності, характерних для молоді з низьким рівнем освіти [3, с. 198].

У підготовці нового вчителя важлива також роль національної ідеї як засобу консолідації нації та своєрідної мети, суспільного ідеалу, досягнення якого в майбутньому прагне нація. Національна ідея має бути фактором, що об'єднує в суспільстві і різні прошарки населення, і різні покоління. Система освіти у загальному вигляді має за мету, перш за все, передачу соціального досвіду здобування знань, а не тільки самі знання. Тому становлення української державності, утвердження національної ідеї, набуття особою етнічної ідентичності невіддільне від розвитку, освітньої системи. Освіта, як визначено Національною доктриною розвитку освіти в Україні, повинна мати гуманістичний характер і ґрунтуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Важливою умовою досягнення цієї мети є підготовка нової генерації педагогічних та науково-педагогічних кадрів, яким буде притаманний дух нашого народу, його самобутній менталітет. Національній школі потрібні фахівці високоосвічені й високодуховні, соціально активні й національно свідомі, здатні виплекати з кожної дитини індивідуально самобутню особистість на основі цінностей вітчизняної і світової культур [11, с. 113].

Українська нація продовжує переживати докорінні революційні трансформації. Історія свідчить – будь-яка країна здатна піднятися з руїни тільки якщо вона спирається на власну національну ідею, а її народ є самодостатнім у духовному плані, що і забезпечує поступальний внутрішньополітичний розвиток та надійний захист від зовнішньої експансії [6, с. 165]. Національна ідея як інтегративний фактор створює підґрунтя для розвитку національної свідомості, але її формулювання та впровадження неможливо без створення в суспільній свідомості такого компонента, як патріотизм.

Вимоги до вчителя, які висувають держава і суспільство, полягають також у тому, щоб педагог своєю творчою діяльністю у процесі навчально-виховної роботи вмів проектувати розвиток особистості, чітко уявляв, яким повинен стати його вихованець як громадянин незалежної України. Для досягнення найважливішої мети національного виховання – формування свідомого громадянина-патріота – вчитель має створювати умови для всебічного та гармонійного розвитку особистості, сформувати основи громадянської свідомості, активності, відповідальності. Чільне місце в цьому процесі посідає формування громадянської відповідальності, яка передбачає добровільний вибір особистістю поведінки, що відповідає таким важливим категоріям, як обов'язок, ініціативність, дисциплінованість, самостійність, вимогливість, принциповість [10, с. 12]. Але ж для формування громадянської відповідальності учнів вчитель сам повинен бути активним громадянином, усвідомлювати національну ідею як мету розвитку суспільства та особистості.

Національна ідея, – зазначає Ю. Канигін, – це те, що об'єднує народ, гуртує і надихає його на подвижництво; це духовна концентрація національної свідомості, розуміння народом суті свого існування, свого призначення. Для українців, це:

- незалежність (самостійність);
- державність;
- соборність.

На цих трьох «китах» ґрунтується одвічна українська мрія, невмируща національна ідея [4, с. 73].

Традиційно в літературі визначення поняття «національна ідея» залежить від того, як ми розуміємо процеси етногенезу і націєгенезу, базову категорію нації, яка є підставою, оскільки ґрунтується на тривалій інтелектуальній традиції з'ясування її змісту. Інакше кажучи, які з об'єднувальних чинників (політичні, економічні, культурні, релігійні, правові) вважаються суттєвими стосовно певної нації. Нація, віддзеркалюючи багатство етнопсихологічних, культурно-історичних і соціально-побутових форм людства, уособлює його горизонтальну диференціацію. Саме нація, на відміну від соціальної страти, класу, демографічної, конфесійної чи іншої груп, є наймасштабнішою і найстійкішою внутрішньо структурованою групою інтересів, спроможною витворювати окреме суспільство. В сучасному світі роль націй неухильно зростає, оскільки вони дедалі виразніше виступають як базові елементи людської спільноти, головні дійові особи політики та історичного процесу. Нація як спільнота етнополітична характеризується високим рівнем консолідації, самоусвідомлення і прагнення до творення власної національної держави [5, с. 36]. З таким визначенням неможливо не погодитися, але серед перелічених чинників, що об'єднують, чи не на перше місце потрібно ставити освіту як фактор не тільки наслідування поколінь, а відтворення певного типу формування соціального досвіду, притаманного певній нації, своєрідний національний світогляд, що буде лежати в основі як національної ідеї, так і її віддзеркаленні у індивідуальній свідомості.

Тим часом, джерела українського дискурсу національної ідеї досить глибокі. О. Забужко справедливо зауважує, що філософська рефлексія над національною ідеєю була єдиною прямою, нічим не опосередкованою формою самопізнання української національної спільноти. «Вона була дослівно занурена – і, відповідно, розчинена – в товщі тих інтенсивних культурних процесів, котрими напівпробуджений до історичного життя український народ намагався об'єктивувати суверенітет свого духовного буття...» [9, с. 118]. Водночас

матеріали соціологічних опитувань однозначно засвідчують, що фундаментальні розколи, притаманні сьогодні масовій свідомості в Україні, пов'язані, передусім, з глибокою соціокультурною кризою, котра спричиняє втрату стратегічних орієнтирів суспільного розвитку. На нашу думку, в публічному дискурсі щодо національної ідеї на свідомому чи напівсвідомому рівні якраз і відбувається пошук соціокультурного підґрунтя інтеграції українського суспільства.

Національну ідею не можна зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає глибинний рівень національної свідомості, виступає всіма формами рефлексії нації (людини) щодо питань сутності національної спільноти та сенсу її існування. Вона відображає також сукупність ціннісних орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти суголосно з національними інтересами. Національна ідея як своєрідний духовний стан народу, його менталітет формується залежно від традицій, культури, всього середовища буття людини і водночас сама впливає на них. Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат. На підґрунті національної ідеї відбувається національна мобілізація, потенційна чи реальна участь людей, що належать до певної нації, у спільних діях.

Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання та світорозуміння, котрі формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини [5, с. 42].

Безперечно, слід враховувати, що завдання штучного конструювання національної ідеї завжди мало і сьогодні має як своїх прихильників, так і затятих супротивників. Останні, посилаючись на історичні факти, підкреслюють, що природна національна ідея може бути сильнішою і довговічнішою навіть за саму державність. Інші дослідники слушно вважають, що у нас поступово проблема обирання народом бажаного суспільного устрою країни

стала об'єктом політичних спекуляцій, сучасної міфотворчості та відвертої демагогії. Тому сьогодні говорити про роль національної ідеї у навчанні та вихованні як учнів, так і вчителів треба вкрай виважено, оскільки освітні технології закладають фундамент на майбутнє, а в запеклих дискусіях про національну ідею неважко скотитися до націоналізму та нетерпимості.

1. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10).

2. Бебик В. Територіальний патріотизм – передумова державотворення (звертаючись до поглядів В'ячеслава Липинського) / В. Бебик, О. Самойленко // Віче. – 2007. – № 7-8.

3. Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – № 39.

4. Канигін Ю. Українська мрія / Ю. Канигін, З. Трачук – К.: Лексикон, 1996.

5. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Ф. Медвідь // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10).

6. Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія (навчальний посібник) / В. М. Петрик, С. В. Сьомин: За ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002.

7. Редькіна Л. І. Етнопедагогічні традиції виховання підростаючого покоління у караїмів Криму: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л.І. Редькіна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2006.

8. Романова О. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання / О. Романова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21).

9. Ромашко О. Українська національна ідея в дзеркалі преси / О. Ромашко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17).

10. Табачек І. В. Формування та розвиток особистості сучасного вчителя: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.10 / І. В. Табачек; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005.

11. Юрченко В.І. Проблеми підготовки вчителя національної школи: етнопсихологічний ракурс / В. І. Юрченко // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – С.103–113.

Макаренко Н. Ю.

ЕТНІЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАРОДЖУВАНOSTІ НА ДОНБАСІ (1991–2012)

Розглянуто особливості сучасних соціально-демографічних тенденцій на Донбасі, зокрема, диференціацію за показниками народжуваності, плідності, черговості народжень, відтворення материнського покоління серед найчисельніших етнічних груп регіону – українців, росіян, греків, білорусів та татар. У статті вивчається диференціація демографічних показників за допомогою статистичних методів.

Ключові слова: етнічна структура, природний приріст, народжуваність, плідність, сумарна народжуваність, кластерний аналіз.

Natalya Makarenko. Ethnic differentiation of birth given in Donbas (1991-2012). Investigational dynamics of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Key words: ethnic structure, ethnic self-identification.

Дослідження етнодемографічних аспектів відтворення населення України набуло особливої актуальності. Роль таких досліджень посилюється демографічною кризою в Україні. Безумовно, вона має етнічні особливості, і їхнє дослідження повинно сприяти формуванню ефективної демографічної державної політики України. Системне дослідження етнічної диференціації народжуваності і плідності найчисельніших етносів Донбасу є метою нашої наукової розвідки.

Сучасна світова демографічна криза, а також депопуляція населення України, зменшення середньої тривалості життя, зростання смертності – тенденції, які спостерігалися в Україні вже з кінця 1980-х рр., активізували міждисциплінарні, зокрема, етнодемографічні дослідження. Статистико-

демографічна основа сучасних демографічних праць суттєво посилена етнічними наголосами. При збереженні тенденції переважання праць економістів, соціологів та демографів: Е. Лібанової, В. Стещенко, С. Піскунова, Т. Рудницької, І. Прибиткової [1] у царині дослідження етнодемографічної структури населення України останнім часом простежується поживлення зацікавлення етнологів, етносоціологів етнодемографічною тематикою. Це праці В. Наулка, В. Євтуха, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Зінича, В. Крисаченка, О. Чиркова [2]. Останнім часом з'явилася низка наукових розвідок, присвячених етнодемографічним процесам в окремих регіонах України [3].

В останнє десятиріччя з'явилася нова методика етнодемографічних досліджень [4]. З огляду на те, що не існує «неетнічних» носіїв – «суб'єктів» суспільного життя, тобто відтворення населення відбувається не лише в конкретно-історичній, а й в етнічній формі, на порядок денний вченими висувається створення спеціальних етнодемографічних методів дослідження. Йдеться про етногеодемографічні дослідження. Один з авторів нової методики А. Орлов визначає сутність етногеодемографічних досліджень «як дослідження з географічних позицій демографічних процесів і структур, диференційованих згідно з етнічною ознакою» [5, 138]. Під «географічними позиціями» автор розуміє аналіз етнічних відмінностей однотипних демографічних показників на визначеній території (*Прим. автора*).

Нещодавно з'явилася низка наукових розвідок, в яких аналізується ступінь впливу етнічного фактора на динаміку етнодемографічних процесів, зокрема: етнічна диференціація смертності, народжуваності, плідності, тривалості життя, міжнаціональних шлюбів, а також територіальні особливості відтворення населення [6]. І все ж бібліографія публікацій з етнодемографічної тематики є порівняно невеликою.

Народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення протягом одинадцяти років (1991–2001 рр.) і паралельно зі зростаючою смертністю поглибила процес депопуляції українського населення. Тривалий спад народжуваності в Україні демографи поділяють на декілька етапів. На першому етапі (1983–1991 рр.) визначальною

рисуо було зниження коефіцієнта народжуваності (з 16% у 1983 р. до 12,1% у 1991 р.), а також перехід до нового режиму плідності. В цей час коефіцієнт народжуваності падав неймовірно стрімко – щорічно в середньому на 2,5%. У період від останнього радянського перепису населення 1989 р. до Першого Всеукраїнського 2001 р. чисельність народжених скоротилась приблизно на 41% (більше як на третину). Ключовим дестимулюючим фактором цього скорочення був спад дітородної активності, незважаючи на більш-менш стійкий дітородний контингент. Прикметними для цього етапу виявилися два роки з рекордною за останні 40 років чисельністю народжених. Це 1983 р. з кількістю народжених 807,1 тис. та 1986 р. – 792,6 тис. немовлят. Вчені мотивують такі спалахи народжуваності демографічною історією країни: народжені є дітьми батьків післявоєнного компенсаційного сплеску, який спостерігався в Україні у 1959 р. (880,6 тис.). Другий етап розпочався у 1992 р. і «приніс» депопуляцію населення з найнижчими коефіцієнтами відтворення, зокрема, у 2001 р., коли на тисячу населення за рік народилося трохи більше семи немовлят (7,7%). Протягом цього десятиріччя коефіцієнт народжуваності щорічно скорочувався в середньому на 3,85%. Третій етап розпочався після критичного 2001 р.: в новому тисячолітті демографічна ситуація поступово покращується. Протягом 2000-х рр. встановилася позитивна тенденція народжуваності, загальний коефіцієнт якої збільшувався щорічно в середньому на 1,1% і в 2009 р. становив 11,1%, досягши рівня 1993 р., коли чисельність населення України була найбільшою за всю її історію (52,2 млн).

Почнемо аналіз народжуваності з найбільш простих показників – *загального коефіцієнта народжуваності* (характеризує рівень народжуваності, притаманний населенню певного регіону: показує, скільки в середньому народжених припадає на 1000 осіб середньорічної чисельності населення). Рівень загального коефіцієнта народжуваності залежить від декількох чинників, зокрема, від а) частки жінок дітородного віку, б) частки чоловіків фертильного віку, в) статевій пропорції. Крім того, етнічна належність розглядається в демографії як один із суттєвих факторів, що впливає на рівні народжуваності і плідності.

Загальний коефіцієнт народжуваності основних етнічних груп у 1988–1994 рр., (%) [7, С. 122–125; 8, С. 131–137]

	Міські поселення та сільська місцевість							
	українці		росіяни		білоруси		татари	
	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.
1988–1989	11,8	12,3	11,8	12,2	12,0	13,1	14,7	14,9
1990–1991	10,3	11,2	10,1	10,9	9,9	12,0	10,6	12,4
1991–1992	9,7	11,3	9,1	11,0	8,4	10,3	10	9,6
1992–1993	9,1	10,0	8,4	8,6	7,7	8,5	8,4	9,3
1993–1994	8,8	9,3	7,5	7,7	6,5	7,4	7,5	6,8

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора

Як свідчать статистичні дані, протягом 1988–1989 рр., порівняно з 1978–1979 рр., відбулось підвищення загального коефіцієнта народжуваності в усіх національностей і в межах України, а на Донбасі, зокрема. Загальний коефіцієнт народжуваності в українців і росіян на Донбасі у 1988–1989 рр. становив 12% (для порівняння, по Україні в цілому: 14,1% – в українців, 13,3% – у росіян). Проте у подальші роки загальний коефіцієнт народжуваності на Донбасі мав низхідну тенденцію, притому в усіх етносів. Особливо інтенсивним було падіння показників народжуваності, починаючи з 1993–1994 рр. Крім того, високим темпом зниження рівня народжуваності відзначився і 1999 р.; у наступні ж два роки зниження народжуваності загалом тривало, але було значно менш відчутним. Статистичні дані за 1989–1994 рр. дають нам змогу простежити

динаміку змін загального коефіцієнта народжуваності серед найбільш чисельних національностей Донбасу.

На жаль, наявні нині статистичні дані не дають змоги отримати скільки-небудь повне уявлення про етнічну диференціацію дітородної активності населення України: адже перегляд Міністерством юстиції України у 1993 р. змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей для етнічно стратифікованого статистичного аналізу. Тому ми можемо робити лише загальні висновки.

Останні роки свідчать про підвищення темпів народжуваності, на що вказує зростаюче значення загального коефіцієнта народжуваності, який зріс на 15,3%, порівняно з критичним 2001 р., і в цілому по Україні, а 2006 р. становив 9%. В Україні (цілком характерно і для Донбасу) як спад народжуваності 1990–початку 2000–х рр., так і новітнє її підвищення більш чітко вираженим виявилось у міських поселеннях, порівняно з сільською місцевістю.

Красномовним свідченням погіршення демографічної ситуації як наслідком економічних труднощів 1990-х рр., що внесли корективи в демографічну поведінку населення і викликали відтермінування до кращих часів шлюбів і народження дітей, виступає динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності, який у 1986 р. становив 2,06 дитини, у 2000 – 1,11 дитини, 2001 р. – 1,09 дитини.

У 2003 р. *сумарний коефіцієнт народжуваності* (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності) зрушив з критичної позначки 2001 р. і у 2003 р., тобто за два роки, його значення зросло на 10, 1%, тобто становив 1,21 дитини. За період 2002–2009 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності щорічно зростав у середньому на 3,6% і становив в 2009 р. – 1,45 дитини. Це означає, що кожна українська жінка в середньому за все повністю прожите дітородне життя може народити більше однієї дитини. Але навіть за таких умов, навіть просте відтворення може відбуватися лише наполовину. Щорічна динаміка представлена в таблиці.

**Сумарний коефіцієнт народжуваності
1989–2009 рр. (на 1 жінку) [9].**

Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)	1989–1990	1999–2000	2000–2001	2001–2002	2002–2003	2003–2004	2004–2005	2005–2006	2006–2007	2007–2008	2008–2009
Україна	1,8	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5
Донецька обл.	1,6	0,9	0,9	0,9	0,9	1	1	1,1	1,2	1,3	1,3
Луганська обл.	1,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	1	1	1,1	1,3	1,3

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Територіальна диференціація регіонів за сумарним коефіцієнтом народжуваності дає підстави для виділення декількох територіально-демографічних регіонів України зі значними відмінностями за цим параметром.

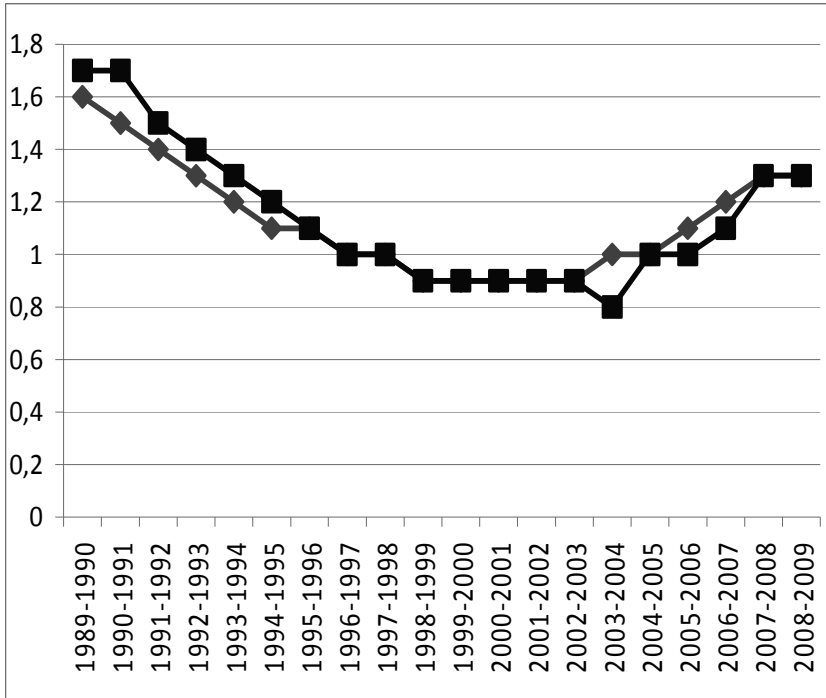
Починаючи з 1992 р., загальний рівень народжуваності в усіх регіонах України є нижчим критичного значення. Але в Донецькій та Луганській областях відстежується найбільш несприятлива ситуація. Донбас є регіоном з найнижчими показниками сумарного коефіцієнта народжуваності.

За статистичними даними, демографічна ситуація у 2006 р. за цим показником була найбільш сприятливою в Західному регіоні України – Рівненській, Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській та Тернопільській областях.

До групи регіонів з середнім рівнем коефіцієнта народжуваності належать Одеська, Житомирська, Херсонська, АР Крим, Київська, Хмельницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Запорізька та Кіровоградська області. Найгірша ситуація склалася в Полтавській, Донецькій, Черкаській, Харківській, Луганській, Сумській та Чернігівській областях.

Детальніше динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989–2009 рр. зображена на графіку.

Сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі у 1989–2009 рр. (на 1 жінку) [9].

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Отже, народжуваність у Луганській та Донецькій областях в 1990-х рр. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10–15%, у 2000–2007 рр. – на 18%. Порівняно з середньоукраїнським рівнем в 2008 р. (1,5 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі в 2008 р. був нижчим від середнього рівня по Україні на 13% (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчим середнього рівня на 8%, у міських жінок Луганської – на 10%) [9].

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт*, який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок під час усього дітородного періоду (15–49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності і смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім.

На жаль, статистичні дані не дають нам змоги показати етнічні особливості нетто-коефіцієнта відтворення населення Донбасу, лише населення України в цілому. Але враховуючи, що населення однієї національної належності у відносно подібних умовах має приблизно один і той самий рівень народжуваності, де б воно не мешкало, можемо зарахувати показники загальноукраїнського нетто-коефіцієнта відтворення міського українського, російського та ін. населення і щодо Донбасу.

Нетто-коефіцієнт відтворення міського населення за найбільш чисельними національностями в Україні 1988–1989 рр., % [10, с. 280, 284].

Всі національності	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість
Українці	0,887	1,125	0,960
Росіяни	0,829	1,130	0,860
Євреї	0,722		0,723
Білоруси	0,924	1,420	1,016
Молдавани	1,102	1,426	1,304
Поляки	0,942	1,256	1,020

Як свідчать статистичні дані, нетто-коефіцієнт відтворення українців, росіян, євреїв за період, що аналізується, був вкрай недостатнім (нижче за 1 з тенденцією до подальшого зниження), і не тільки не забезпечував простого відтворення населення, але був значно нижчим межі, що відділяє просте відтворення від звуженого. Щодо білорусів, молдаван, поляків – то їхній нетто-коефіцієнт відтворення

забезпечував просте відтворення населення. Гостре зниження відтворення материнського покоління (на 32,95%) відбулось протягом 1993–2001 рр. і у 2001 р. досягло найнижчого за всю історію України рівня, коли кожна жінка умовного покоління могла забезпечити собі заміну лише «наполовину» (нетто-коефіцієнт становив 0,51 дівчинки).

Для аналізу динаміки цих процесів у нашому розпорядженні є загальний нетто-коефіцієнт відтворення населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр.

Нетто-коефіцієнт відтворення населення у Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. (на 1 жінку), % [9].

	Донецька	Луганська
2002–2003	0,445	0,453
2003–2004	0,472	0,467
2004–2005	0,487	0,463
2005–2006	0,512	0,493
2006–2007	0,542	0,530
2007–2008	0,582	0,559
2008–2009	0,607	0,588

Очевидно, що порівняно з 1988–1989 р., у 2002–2003 р. нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку) скоротився вдвічі! Тобто, нетто-коефіцієнт відтворення українців та росіян (які становлять 95% і 97% населення Донецької та Луганської областей), відповідно, у 2002–2003 р. скоротився у два рази і становив 0,445%, порівняно з 0,869% у 1988–1989 рр.

Спробуємо згрупувати регіони України за показником інтегрального (а саме – середньорічного нетто-коефіцієнта за 1990–2009 рр. відтворення населення). До першого регіону, умовно іменованим «східним», мають бути віднесені області, розташовані на Сході і Південно-Сході України, нетто-коефіцієнт відтворення населення в яких становив близько 50 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Це Донецька (46,7), Луганська (46,9), Харківська (48), Запорізька (50,1), Дніпропетровська (50,4), АР Крим (50,4). В цьому регіоні, як зазначалося вище, склалася найбільш несприятлива демографічна ситуація.

Другий регіон, умовно іменованій «центральною», представлений областями центральної частини України. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в них становив від 50 до 70 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Зокрема, в Сумській (55,4), Чернігівській (56,2), Полтавській (56,3), Миколаївській (58,3), Кіровоградській (60,6), Черкаській (61,6), Вінницькій (67,1), Одеській (57,1), Київській (58), Херсонській (61).

Третій регіон – «західний» – утворюють області, в яких нетто-коефіцієнт відтворення населення перевищує 70 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Сюди увійшли області, розташовані переважно на Заході України: Львівська (69,1), Хмельницька (69,5), Житомирська (71,5), Чернівецька (72,2), Тернопільська (73,6), Закарпатська (74,8), Івано-Франківська (75,2), Волинська (79,4), Рівненська (86,1).

За вісім років (2002–2009) нетто-коефіцієнт відтворення в Україні в цілому зріс на 35,6%. У 2009 р. він досяг рівня 0,689, у т. ч. кожна жінка умовного репродуктивного покоління за своє дітородне життя могла народити в середньому менше однієї дочки, що в цілому типово для більшості розвинутих країн. Значення цього показника формується переважно за рахунок двох факторів: статевовікової плідності жінок і кількості жінок фертильного віку.

Зокрема, заслуговує на увагу дітородна активність жінок групи 35–39 років, у якій народжуються діти, як правило, другої черговості. В цій групі лише за три роки (2005–2008 рр.) дітородна активність зросла на 22,5%. У цьому випадку справджується припущення науковців про процес «компенсації» раніше відтермінованих народжень. Можна говорити про так звану адаптацію до реальних умов життя, покращення репродуктивного здоров'я населення, а також позитивний вплив новітньої програми матеріальної підтримки батьків новонароджених. На зростання народжуваності у міських поселеннях регіонів країни позитивно вплинули, як вже зазначалось, і покращення вікової структури жінок репродуктивного віку, і підвищення повікових коефіцієнтів народжуваності й економічне зростання в Україні у 2004–2008 рр., що найбільшою мірою «відчули на собі» саме жителі міст.

Для вияву регіональних особливостей народжуваності 2005–2006 рр. Н. Савка пропонує провести типологізацію

регіонів України методом кластерного аналізу. Після дослідження таких показників, як: спеціальний коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт плідності, бруто-коефіцієнт відтворення, нетто-коефіцієнт відтворення, питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, у загальній кількості народжених, середній вік матері при народженні дитини – було обрано п'ять кластерів.

До першого увійшли: Вінницька, Івано-Франківська, Житомирська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області. До другого – Автономна республіка Крим, а також Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Третій кластер включив Волинську, Закарпатську, Рівненську області. Четвертий кластер об'єднав Полтавську, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ.

В останньому п'ятому кластері розташувалися Донецька, Луганська, Сумська та Харківська області. Результати демонструють значні регіональні розбіжності у показниках народжуваності, плідності та відтворення материнського покоління (див. табл.).

Показники відтворення населення України у розрізі кластерних груп [11, с. 390].

	Чисельність народжених на 100 жінок фертильного віку	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Загальний (бруто) коефіцієнт відтворення	Чистий (нетто) коефіцієнт відтворення	Питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в загальній кількості народжених
1 кластер	38,657	1,351	0,656	0,643	14,100
2 кластер	34,013	1,218	0,590	0,576	28,213
3 кластер	47,333	1,599	0,777	0,763	10,900
4 кластер	31,475	1,113	0,542	0,513	22,600
5 кластер	28,625	1,016	0,490	0,480	25,525

Джерело: Статистичний щорічник населення, 2005 р., 2006 р.

Очевидно, що регіональні значення показників плідності і відтворення істотно різняться. Як видно з таблиці, ситуація у першому та третьому кластерах, які відповідають за північні та західні області, є найпривабливішою, бо тут превалюють традиції дводітності з культурним та релігійним підґрунтям.

Особливо вирізняється з-поміж інших третій кластер, де усі показники-стимулятори домінують порівняно з іншими кластерами. Насамперед, на Заході країни – а це Рівненська, Волинська, Тернопільська, Львівська, Чернівецька та Закарпатська області – маємо відносно сприятливу демографічну ситуацію. Така репродуктивна поведінка, з одного боку, зумовлена впорядкованими шлюбно-сімейними стосунками (частка позашлюбних народжень варіюється від 7% у Тернопільській області до 31,4% у Кіровоградській, а в середньому по Україні становить 21,4%). Найвищі рівні позашлюбної народжуваності фіксують другий і п'ятий кластери, що пов'язано не так з кількісними змінами, як з якісними характеристиками. Наприклад, це може бути: ігнорування шлюбно-сімейних стосунків, відсутність потреби у плануванні сім'ї. Найбільш гострою є демографічна ситуація у Донецькій та Луганській областях, а у Дніпропетровській, Херсонській та Чернігівській вона може бути визначена як досить складна.

Для повнішої демографічної картини можемо виділити в Україні територіально-демографічні регіони за фактором впливу природного скорочення на загальну кількість населення. Після обробки статистичних даних Державного комітету статистики за 1994–2007 рр. маємо змогу згрупувати області України у три великі регіони.

До першого – «регіону найменшого впливу природного скорочення на формування населення» – віднесені області України, зменшення населення в яких відбувається за рахунок міграції (75% від загального скорочення населення). За зростанням розташувалися: Запорізька (75,2%), Дніпропетровська (75,4%), Херсонська (80,3%), АР Крим (82,3%), Рівненська (83,1%), Львівська (87,7%), Івано-Франківська (90,6%), Закарпатська (97,7%).

Другий – «регіон фактично рівномірного впливу природного і міграційного руху на формування населення» (в діапазоні 35–45% – частка природного убутку і 55–65% міграційного убутку). За чергою збільшення міграційного убутку області цього регіону розташувались таким чином: Вінницька (56,7%), Чернігівська (57,4%), Чернівецька (60%), Луганська (62,1%), Черкаська (64,5%), Житомирська (66,1%), Миколаївська (64,7%).

Третій регіон – «регіон переважно природного скорочення населення» – репрезентований Донецькою (37,6%), Хмельницькою (43,2%), Тернопільською (44,2%), Полтавською (49,6%), Одеською (49,9%), Сумською (50%), Київською (56,9%) і Волинською (62,1%) областями. Природне зменшення населення в регіоні вдвічі переважає втрати населення внаслідок міграційних процесів.

Висновки

Найвну структуру населення України в цілому можна вважати несприятливою з точки зору природного відтворення населення. В Україні склався звужений тип відтворення населення. Набуло поширення явище одностаттєвої репродуктивної поведінки сім'ї, яке супроводжується відтермінуванням народжень на більш соціально сприятливі періоди або взагалі відмовою від них.

Найбільш гострою є демографічна ситуація у Донецькій та Луганській областях. Маємо надзвичайно низьку народжуваність – 9% та високу смертність – 15,3%. Кризовий стан дітородної діяльності полягає не лише у фатально низькому її рівні для всіх етнічних груп, але й у деформації структури народжуваності (за черговістю народжень, розподілом народжених за віком матері, її шлюбним станом та іншими ознаками). Через це відбувається деформація вікового складу населення, зменшуються його демографічний і трудовий потенціал. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості, порівняно з міським, щодо відтворення нових поколінь.

Застосування регіонального підходу дасть змогу на обласних і місцевих рівнях України ініціювати власні

стратегії демографічного розвитку з огляду на регіональні особливості демовідтворювальних процесів. Вагомим чинником відтворення при цьому, як зазначалося вище, виступає дітородна активність населення. Аналіз дітородної активності в межах типологічних груп дає змогу не лише з'ясувати спільні ознаки репродуктивної поведінки населення, а й визначити комплексну стратегію її підтримки та демографічного розвитку регіонів України.

1. Див., напр.: Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Стещенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стещенко. – К., 2001; Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959–2001 рр.) // Демографічні дослідження. – Вип. 25. – К., 2003. – С. 84–93; Старостенко Г.Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект): Дис. ... д-ра екон. наук: 08.09.01. – К., 199; Левчук Н.М. Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості: Дис.... канд. екон. наук: 08.09.01. – К., 1998.

2. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). – К., 2001; Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004; Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К., 2004; Крисаченко В. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005.

3. Див., напр.: Скляр В.М. Етнодемографічні процеси в столиці України (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №4. – С. 15–22; Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001; Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001): історико-демографічний аспект.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007; Цвигун О. Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006; Шайхатдінов А.З. Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону; Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). – Маріуполь, 2008;

Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): Дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. – Харків, 2004.

4. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. – Л., 1991; Лобжанидзе А.А., Горохов С. А., Заяц Д.В. Этногеография и география религий. – М., 2005; Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) 2009.

5. Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) 2009.

6. Піскунов С.В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С. 95–117; Піскунов С. В. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С. 94–117; Курило І., Рудницький О. Територіальні особливості смертності у життєздатному віці в Україні у 90-ті роки // Демографічні дослідження. – Вип. 21. – К., 1999. – С. 38–47; Рогожин О. Сталі територіальні особливості відтворення сільського населення України у 1979–1995 р. // Демографічні дослідження. – Вип. 21. – К., 1999. – С. 49–67.

7. Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993. – С. 122–125;

8. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995. – С. 131–137.

9. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua/>

10. Національний склад населення України. Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. / Міністерство статистики України. – К, 1992. – С. 280, 284.

11. Савка Н. Актуальні і перспективні статистичні дослідження народжуваності та дітородної активності населення України // Вісник Львівського ун-ту. Серія екон. – 2008. – Вип. 4. – С. 385–394.

Перглер Т. І.

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ТА ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ ЯК ЗАСАДА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Моральна і естетична культура молоді розглядаються як підвалини українського державотворення; підкреслено, що для більш активного залучення молоді до державотворчих процесів важливо не лише здійснювати

морально-естетичний імперативно-виховний вплив, але й на державному рівні усувати наявні перепони щодо активної громадянської та політичної соціалізації молоді, а також створювати заохочувальні та стимулюючі засоби залучення на ціннісно-світоглядному та структурно-організаційному рівні широких мас молоді до процесів національного державотворення.

Ключові слова: *людина, молодь, суспільство, моральна культура, естетична культура, державотворення.*

T. Pergler. *Formation of moral and aesthetic youth culture as grounds for Ukrainian state building.* *Moral and aesthetic youth culture were reviewed as grounds for Ukrainian state building; it was underlined, that for more active involvement of youth to state building processes, it is important not only to exercise moral-aesthetic imperative and educational influence, as well as eliminate existing obstacles for active civil and political socialization of youth and create encouraging and stimulating means of involvement of youth to the processes of national state building on the value, world-view and structural-organizational levels.*

Key words: *human being, youth, society, moral culture, aesthetic culture, state building.*

Процес сучасного українського державотворення в основі своїй має супроводжуватися формуванням народної моралі й естетичної культури молоді, які надаватимуть ідентифікаційно-аксіологічного обґрунтування для активної соціалізації кожної молодої людини на етапі розвитку сучасної української держави. «В умовах державотворення на перше місце правомірно висувається завдання виховання громадянина і, відповідно, цінностей, пов'язаних з належністю до народу (спільність мови, способу мислення, географічних умов, традицій, звичаїв, освіти, мистецтва, літератури, побутової культури та християнських засад культури у вихованні молоді в українському суспільстві)» [7, с. 119]. Такий підхід щодо виховання молодого покоління здатен закласти фундаментальне світоглядно-ціннісне підґрунтя морального та естетичного характеру, що дасть змогу молодій людині всупереч інформаційній

ціннісній подрібненості цивілізаційного поля свідомо, активно і цілісно ставитися до процесу національного державотворення, ідентифікуючи себе з глибинними шарами народної культури, в її етико-естетичному прояві.

Такий значний соціально-формуючий процес, як державотворення, не може відбуватися без формування у певному суспільному середовищі відповідного морального налаштування більшої частини того суспільства, в якому він відбувається. Саме духовно-моральні енергії лежать в основі переконання великих мас населення у необхідності великих соціальних змін, реформ, державотворчих трансформацій. Без такого духовно-енергетичного підґрунтя будь-який соціально-реформаційний підхід приречений на швидке затухання. Формування державотворчої спрямованості нової суспільної моралі, на нашу думку, слід пов'язувати із загальними процесами націотворення – «завершенням процесу консолідації української політичної нації, утвердженням її ідентичності, подоланням жажливих наслідків політики денаціоналізації, яка упродовж трьох століть (XVIII – XX ст.) насаджувалась українському народові» [3, с. 26], у поєднанні із загальнолюдськими цінностями й ідеалами. Нова суспільна мораль українського суспільства повинна наблизитись до загальнолюдського розуміння категорій добра і зла, обов'язку і гуманності, справедливості, чесності тощо, змістом яких є потреба і необхідність узгоджувати особистісні цілі, засоби їхнього досягнення з цілями членів інших спільнот, ставитися до загальних цілей як до вищих, священних, непорушних. У такому випадку на перший план виходить антиегоїзм, неприпустимість виграшу за рахунок програшу інших, прагнення про єднання з іншими, турбота про їхнє благо [11, с. 241]. Справді, процес державотворення багато в чому вимагає особистісного самозречення та соціальної спрямованості мислення, однак при цьому важливо пам'ятати, що саме цей процес в подальшому сприятиме смисловій адаптативній соціалізації самої особистості на основі норм народної моралі, естетики, світоглядно-пізнавальних орієнтирів тощо. Тобто, для молоді процес державотворення є світоглядно цінним з огляду на подальшу особистісну самоідентифікацію.

У процесі прищеплення молоді норм народної моралі та естетичного виховання найважливішу роль відіграють духовно-вольові прагнення самої молоді до самореалізації в демократичному, вільному, справедливому, цивілізованому суспільстві. Саме духовність є тією силою, яка здатна переконати молодь, що загально-соціальні культуротворчі мотиви є важливішими в житті за утилітарні тимчасові бажання. Духовність є невід'ємною супутницею моралі. «Мораль – це система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей, одна з норм суспільної свідомості» [9, с. 120]. Народна ж мораль не просто прив'язує молоде покоління до певної сталої системи норм поведінки та соціального функціонування, але й включає молоде покоління в історичний процес розвитку нації, долучаючи його до історичного морального світосприйняття, а також надаючи сили на подальші соціальні перетворення, які б відповідали національним уявленням про справедливість. «Практика духовно-морального виховання зосереджена на формуванні у людини оціночних суджень з позицій справедливості. Вона спрямована на виховання цнотливості, шляхетності, доброчесності, відданості вітчизняним ідеалам – всього того, що з позицій наших предків відповідало розумінню людяності» [6, с. 86]. Саме формування народної моралі й естетичної культури молоді, на нашу думку, здатне привнести в процес державотворення елемент людяності і гуманізму, наповнити його культуротворчими смислами та образами, окреслити його духовні горизонти та орієнтири. Отже, надзвичайно актуальним нині є концептуально-теоретичне та світоглядно-філософське дослідження привнесення, на противагу сучасній масово-інформаційній культурі цінностей, народної моралі, гуманізму, краси та справедливості у життєвий світ української молоді.

Одним з таких механізмів можуть бути різноманітні засоби національного виховання, яке поєднувало б в собі надання дітям і молоді можливості долучитись до глибинного досвіду минулих поколінь у справі становлення народних образів та переконань етичного, естетичного та пізнавального характеру, а також використати цей досвід

для творення власного середовища буття та майбуття власної сім'ї, громади, нації, держави. «Національне виховання – це виховання дітей та молоді на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах, багатомістовій виховній спадщині, духовності. Воно є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання. Це одночасно і державне виховання, що здійснюється державними установами, а загальнонаціональне в його змісті діє і поза межами впливу цих установ, має значно ширший діапазон впливу на процес соціалізації особистості» [5, с. 236]. Справді, в українській національній історії носієм народності зазвичай була не держава, а саме громада, сім'я, особистість в її моральному і естетичному вимірі; тому використання цих мотивів у вихованні дітей і молоді є надзвичайно важливим: адже воно дає змогу перетворити і процес національного державотворення на щось особистісно-ціннісне, на справу кожного, від якої залежить і особиста доля людини. Для цього необхідно плекати в молоді почуття любові, поваги, вдячності до Батьківщини, сім'ї, громади, що особливо проявляється в поезії морального та естетичного народного традиційно українського виховання.

Сучасний світ, особливо його інформаційно-цивілізаційна складова, надає кожній молодій людині ілюзії безмежності світоглядних виборів, що особливо небезпечно, коли в основі свідомості молоді немає міцного феноменологічного підґрунтя духовного характеру. Саме це часто є причиною аморальності, безцільності, розважального характеру поведінкових моделей сучасної молоді, що найчастіше виявляється у шкідливих звичках, недбалому ставленні до себе, оточуючих, навколишнього природного середовища тощо. «Перед кожною сучасною молодою людиною постає питання: як жити? Які цінності та ідеали вибрати та якими шляхами їх досягти? А вибирати, справді, потрібно, і є реальна, а не формальна можливість такого вибору. Тут існують полюси різного ґатунку. Одні вибирають шлях освіти, високої культури, що відкривають можливості повної, адекватної творчої

реалізації особистості молоді людини. Але є молоді люди, що зробили, внаслідок різних причин, вибір іншого характеру, що пов'язаний з такими негативними явищами, як наркоманія, алкоголізм, проституція, насильство тощо» [2, с. 4 – 5]. З нашої точки зору, саме народне виховання та естетична культура мають значний духовно-енергетичний потенціал формування цілеспрямованої, вольової, здатної до свідомого самовизначення і саморозвитку молоді людини, яка водночас піклуватиметься і про плекання національних, громадянських, державотворчих цінностей і пріоритетів. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне на державному і загальнонаціональному рівні виробити програмні засади та конкретні механізми впровадження виховного та особистісно-формуючого впливу на молодь на основі народно-педагогічного виховання та прищеплення цінностей краси, істини і справедливості, вироблених протягом історичного поступу українського народу.

Для активнішого залучення молоді до державотворчих процесів важливо не лише здійснювати імперативно-виховний вплив, але й на державному рівні усувати наявні перепони щодо активної громадянської та політичної соціалізації молоді, а також створювати заохочувальні та стимулюючі засоби залучення на ціннісно-світоглядному та структурно-організаційному рівні широких мас молоді до процесів національного державотворення. «Слід зазначити, що українська молодь як особлива суспільна група, має достатньо велику кількість суб'єктивних та об'єктивних перешкод на шляху самовизначення в політико-ідеологічній сфері, входження в соціально-світоглядну структуру суспільства. Визначення та подолання таких перешкод є передумовою залучення молоді до державотворчих процесів. Саме тому держава та суспільство мають забезпечити рівні можливості для розкриття творчого, професійного, інтелектуального потенціалу молоді, набуття молоддю соціального досвіду, формування вміння жити в громадянському суспільстві, формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, утвердження здорового способу життя, якісної освіти, конкурентоспроможність на ринку праці, підтримку сімей, випереджальний та інноваційний розвиток молодіжного

підприємництва» [4, с. 184]. Гуманістично-інноваційний стиль морального та естетичного виховання молодого покоління не може бути, з нашої точки зору, повним без використання як структурного елементу досвіду та традицій народного виховання, педагогіки, естетико-культурного формування особистості. Лише за такого характеру виховних впливів, що матимуть національно спрямовану, культурно-особистісну основу, можливе подолання тих соціокультурних кризових явищ, що спостерігаються у молодіжному середовищі у зв'язку з агресивним його залученням до сфери масово-інформаційної культури. Народне виховання й естетична культура здатні енергетично формувати особистість, сповнену усвідомленням важливості пізнання, плекання і розвитку народно-творчого доробку, а також використання такої отриманої енергії для розвитку національного суспільства, зокрема в сфері державотворення.

Значний педагогічно-виховний потенціал, наприклад, несе в собі яскравий, естетично вишуканий та наповнений морально-етичними мотивами національний українській фольклор. Необхідним є його компетентне педагогічне-виховне застосування з метою формування особистості дитини і молодой людини, яка б цінувала національну історію, традиції, культуру. Значне місце у формуванні естетичної сфери особистості і громадянина посідає фольклор. «У фольклорі – першовитоки оригінального світосприймання, самобутнього тлумачення явищ природи і людського життя. У думках, піснях, прислів'ях і приказках, скоромовках, лічилках та інших фольклорних перлах у високопоетичній і глибоко ліричній формі відображено весь культурно-історичний, мистецький шлях українського народу» [8, с. 32]. Тому, використовуючи процес формування народної моралі й естетичної культури молоді в державотворчих цілях, дуже важливо застосовувати весь естетично-виховний потенціал фольклорної творчості українського народу, яка є надзвичайно насиченою світоглядно-ціннісною образністю, несе моральні й естетичні смисли і навантаження, підкреслює належність до українського етносу і певної місцевості, сприяє виробленню в молодой людини гордості за рідний край, місцеву громаду, країну і націю загалом.

Важливою рисою українського народного світогляду, морального й естетичного світовідношення, яка, зокрема, яскраво проявляється саме у фольклорі, є глибинна, природна, гармонійна чуттєвість відносин між людиною й людиною, людиною й родиною, людиною й громадою, людиною й природою. Ця риса є невід'ємною властивістю народної моралі й естетичної культури і має, з нашої точки зору, активніше використовуватися в педагогічно виховних методах прищеплення дітям і молоді патріотичних почуттів і прагнень. «Почуттєвість підкреслює глибоку й розгалужену духовність народу, віру у святе й незаперечне, людинолюбність, моральність, високохудожнє сприйняття світу, емоційний характер вдачі. Ця риса характеру спонукає людину до творчості. Утилітарно-практична діяльність наповнюється глибоким художнім і естетичним змістом. Створюючи предметний світ, тобто культуру, українська людина наповнює його образами-символами, художністю, живими фарбами свого почуттєвого світосприйняття і світобачення» [1, с. 136]. Враховуючи це, українська культура в різних своїх вимірах – образотворчому мистецтві, літературі, фольклорі, народно-побутовій творчості тощо – є надзвичайно цікавою і актуальною під час особистісного самовизначення молодій людини, тим самим сприяючи формуванню у неї справжнього щирого прагнення до державотворення на основі національних смислотворчих та образотворчих потенцій.

Загалом, говорячи про генетичні особливості українського народу, необхідно особливу увагу приділити питанням творчості як засобу збереження національної самобутності, що вкрай важливо було для українців у тривалі періоди бездержавності. Тому в період державотворення необхідно використовувати внутрішній творчий потенціал народу з метою створення енергетичного поля заохочення до національно-будівничих прагнень української молоді. «Творчість стала засобом самозбереження і виживання українського етносу. Через творчість українська людина пізнавала себе, спадкоємно передаючи наступним поколінням свій головний скарб – духовність» [1, с. 136]. Таким чином, духовність як ключова ознака народу, нації є, з на-

шої точки зору, основною державотворчою потенцією нашого суспільства, здатною сприяти подоланню багатьох зовнішньо-формальних перешкод побудови нової, модерної, демократично-правової української державності. У зв'язку з цим, надзвичайно важливо якнайширше використовувати потенціал формування народної моралі та естетичної культури молоді з метою утворення енергетично-духовного поля сучасного українського державотворення.

У цьому аспекті надзвичайно важливим є вироблення саме державної політики в сфері використання народних традицій моральності, естетичності, громадянськості і демократичності для виховання молоді в руслі поваги до цінностей національного державотворення. Ефективна діяльність держави в сфері національної та культурної політики покликана саме створювати для молоді мотиваційні, моральні, поведінкові та енергетично-духовні стимули для активної участі в процесах сучасного державотворення. Важливим це є насамперед тому, що молодь є не просто майбутнім країни і нації, але й найактивнішим суб'єктом соціокультурного розвитку. Спираючись на національні еліти, українська держава покликана осучаснити національну модель культурної політики, а саме:

1) українська національна культура має стати модерною й конкурентоспроможною, утвердитися як у межах фольклорно поетичного простору, так і поза колом традиційних жанрів та стилів, засвоїти новітні сфери творчості та культурних практик; українці мають зберегти своє неповторне культурне обличчя, засвідчити оригінальний, пізнавальний образ української культури у свідомості світового співтовариства;

2) об'єднавчий потенціал української культури має стати потужним чинником національної ідентичності та єдності. У суспільній свідомості має утвердитися сприйняття української культури як сукупності культур всіх національних меншин та етнічних груп, інтегрованих у єдиний культурний організм [10, с. 38].

Таким чином, духовні горизонти українського державотворення обов'язково повинні включати формування

народної моралі та естетичної культури молоді, що несе в собі значний потенціал світоглядно-ціннісної інтеграції та об'єднання найактивнішого в соціокультурному плані прошарку населення навколо проблем подальшого розвитку державотворчих перспектив нашої нації.

1. Андрущенко В.П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – 1099 с.

2. Бровко М.М. Молодь у сучасному соціокультурному просторі / М.М. Бровко // Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. Київ, 26 – 27 березня 2009 р. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – С. 3–6.

3. Гальчинський А. Час національного пробудження. Публіцистичне есе / А.Гальчинський. – К.: НІСД, 2004. – 152 с.

4. Коваль Г. Залучення молоді до процесів державотворення в Україні / Ганна Коваль, Олена Остапюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Випуск 21. – С. 180–188.

5. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні: навчальний посібник / П.Г. Лузан, О.В. Васюк. – К.: ДАКККіМ, 2010. – 296 с.

6. Марушкевич А.А. Педагогіка вищої школи. Теорія виховання (Цикл лекцій): Навчальний посібник / А.А. Марушкевич. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – 107 с.

7. Примаченко Н. Сутність і структура розвитку моральної культури особистості в освітньо-виховних напрямках школи і соціуму / Наталія Примаченко // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2010. – № 12 (71), грудень. – С. 118–121.

8. Руденко Ю.Д. Українська національна система виховання: Конспект лекцій / Ю.Д. Руденко. – К.: КДПІ, 1991. – 49 с.

9. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка: навчально-методичний посібник / М.Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.

10. Таланчук П.М. Незалежність України, як і власну гідність, громадянам необхідно захищати, навіть не уміючи / матеріали до вступної лекції та роздумів студентів / Петро Таланчук. – К.: Університет «Україна», 2011. – 59 с.

11. Шаповалова І.В. Державотворча функція моралі / І.В. Шаповалова // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Випуск 28. – С. 236–242.

Березинський В. П.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АТТРАКТОРИ
ЯК ЦЕНТРИ ПОТЕНЦІЙНИХ ШЛЯХІВ ЕВОЛЮЦІЇ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ
У ФАЗІ ЇЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Розкривається сутність соціально-політичних аттракторів як центрів потенційних шляхів еволюції соціально-політичної системи у фазі її самоорганізації.

Ключові слова: *соціально-політичний аттрактор, соціально-політична самоорганізація, аттрактивні структури, порядок, «дивний аттрактор».*

V. Berezinsky. Social and political attractors as centers of potential pathways of evolution of social and political system in the phase of its self-organization. The essence of social and political attractors as centers of potential pathways the evolution of social and political system in the phase of its self-organization.

Key words: *social and political attractor, social and political self-organization, attractive structure, order, a 'strange attractor'.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні соціально-політичні системи є складними самоорганізованими структурами, які перебувають у стані динамічного хаосу. Розуміння цього стало можливим, коли в методологію політичних досліджень починає активно запроваджуватися синергетичний підхід, ініційований у природничих науках, подібно до того, як системний підхід був початково сформульований у фізіології і поширився на інші сфери, в тому числі в сферу політики і соціальних відносин.

Одним із наріжних каменів запровадження синергетичного підходу в сферу політичних досліджень є те, як працюють механізми самоорганізації соціально-політичного середовища. В основі таких механізмів – аттрактори або аттрактивні структури, які підтримують стан рівноваги (гомеостазу) системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному дискурсі соціальних наук проблему аттракторів і аттрактивних структур досліджували Л. Бевзенко, Л. Бойко-Бойчук, В. Василькова, І. Добронравова, М. Кармазіна, В. Кізіма, О. Князева, М. Кузьмін, С. Курдюмов, К. Линьов, В. Лук'янець, В. Лутай, Я. Любивий, М. Михальченко, М. Ожеван, А. Свідзинський, В. Сугаков, О. Сулім, В. Цикін та ін.

Формулювання цілей статті. Метою цієї статті є розкриття сутності соціально-політичних аттракторів як центрів потенційних шляхів еволюції соціально-політичної системи у фазі її самоорганізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аттракторами (від англ. *attract* – притягувати) політичного порядку можуть виступати укорінені в суспільній свідомості культурні архетипи [3], міфи [1], політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані або інституційні суб'єкти політики, які їх уособлюють (суспільно-політичні лідери, партії, рухи тощо). На думку української дослідниці Л. Бойко-Бойчук, соціально-політичний аттрактор – це група факторів, що утримують систему в стійкому стані, і складається з таких компонентів, як ідея, лідер, інституція, «параметри порядку» [2, с. 6].

За допомогою поняття системного аттрактора в синергетиці описується одне із найнесподіваніших властивостей самоорганізованих систем. По суті, квінтесенція цієї «самоорганізації» – здатність не просто створювати дисипативні структури, але створювати їх відповідно до сутності самого середовища, у формі, властивій тільки цьому середовищу. Намагаючись перекласти специфічну мову синергетики на мову більш звичних образів і понять, О. Князева так пише про зміст поняття «аттрактор»: «Поняття «аттрактор» близьке до поняття «мета». Останнє можна розглядати в найширшому, позалюдському значенні як цілеподібність, спрямованість поведінки нелінійної системи, «кінцевий стан». Під аттрактором у синергетиці розуміють відносно стійкий стан системи, що наче притягає до себе всю множину траєкторій системи, обумовлених різними початковими умовами.

Якщо система потрапляє в конус аттрактора, то вона неминуче еволюціонує по цьому відносно стійкому стану (структурі)» [7, с. 14]. Аттрактор – це квазіцільова поведінка самоорганізованої системи, яка принципово розводить її з системами організаційними, цільовими, що спрямовуються зовнішнім стосовно них регулятором.

Аттрактори ділять простір всіх можливих станів системи на сфери притягання, потрапивши усередину якої система неминуче еволюціонує до відповідного аттрактора. Тим самим зумовлюється пороговість будь-якого зовнішнього впливу на систему. Вплив може бути ефективним, тобто змінити тенденції системи, тільки якщо він переводить стан системи у сферу притягання іншого аттрактора. Чим ближче система до асимптотичної стадії розвитку, до свого аттрактора, тим стає складніше «перемкнути» її на інший аттрактор. Пороговість впливу відіграє тут першорядну роль. Колишній аттрактор «не відпускає» систему, і потрібно докласти істотних зусиль, щоб перебороти існуючі тенденції, вийти з його сфери притягання. Тривалий, але занадто слабкий чи топологічно неправильний вплив буде лише порожньою витратою часу й енергії, система знову повернеться на колишній шлях.

Дуже важливо врахувати також поточний стан системи, визначити те, до басейнів яких аттракторів вона прилягає. Одна і та сама система за різних початкових умов може проявляти різні, навіть протилежні тенденції розвитку, прагнути до різних «цілей»-аттракторів. Тому не можна, наприклад, безпосередньо переносити досвід розвитку західних країн на середовище пострадянських країн, оскільки занадто різні початкові умови (а можливо, й самі середовища).

Прояв аттрактора означає різке звуження сфери невизначеності при виборі альтернативи розвитку, він наче вказує напрям відкриття нових ресурсних резервів, але не самі ресурси. У принципі аттрактор «працює» як зовнішній збудник системи до початку самоорганізації, як каталізатор запуску внутрісистемних організаційних резервів, які, проте, можуть бути й нереалізованими.

Виробляючи й приймаючи політичні рішення важливо розуміти, що соціально-політичні системи мають декілька

альтернативних шляхів еволюції, які визначаються спектрами аттрактивних структур сучасних соціально-політичних середовищ як середовищ відкритих і нелінійних. Але не менш важливим є усвідомлення того, що, хоча шляхів еволюції може бути дуже багато, їхня кількість не є нескінченною. Спектр аттрактивних структур не є суцільним.

Поєднуючи ідею дисипативних структур і системного аттрактора, можна говорити про певну аттрактивно задану системну структурованість, до якої підштовхують систему самоорганізаційні механізми її трансформації. Аттрактивні структури є та завершена форма, в яку виливається процес упорядкування в таких системах, це форма подолання хаосу й запровадження самоорганізаційного порядку [1, с. 194].

Аттрактивні структури – це специфічні дисипативні структури, які виникають під час самоорганізації, проте у визначенні їх як аттрактивних наголос робиться вже не на їхній дисипативній природі, а на конфігурації й привабливості для системи саме такої організації процесів дисипації [1, с. 62].

Будь-які спроби побудувати організацію, які виходять за межі сфери притягання аттрактора, виявляються марними. Усе, що не відповідає аттрактивним структурам, буде змито, знищено дисипативними процесами. Ті об'єкти, які внаслідок обставин виявилися на забороненому шляху еволюціонування, або розпадуться, загинуть, або перейдуть на припустимий шлях і будуть рухатися в напрямі до відповідного аттрактора [6].

Аттрактивну структуру, яка виникає самоорганізаційно, не можна довільно зруйнувати зовнішніми зусиллями або додати їй іншу форму, як не можна розгладити хвилі на поверхні бурхливого моря – вони знову будуть відновлюватися. Ця структура виникає як результат когерентності, що у соціально-політичних системах набуває вигляду неузгодженої погодженості в діях індивідів, об'єднаних аттрактивною соціальною структурою. Які її механізми? *«Одним з них, – на думку Л. Бевзенко, – є та форма комунікації, що характерна для самоорганізаційних структур»* [1, с. 213].

Л. Бевзенко виокремлює такі властивості аттрактивних структур:

- передіснування таких структур у середовищі, їхня передзаданість властивостями самого середовища, неможливість реалізувати аттрактивність відповідно до зовнішнього проекту;

- варіативність можливих аттрактивних станів, наявність спектра конкуруючих у точці біфуркації аттракторів, що пов'язане із властивостями самого середовища;

- спонтанність виникнення, яка пов'язана з нетелеологічністю процесу актуалізації такої передзаданості;

- низькі ентропійні показники за рахунок когерентності, упорядкованості, корельованості між складовими мікроелементами;

- можливість з'являтися в різних формах – стаціонарних просторових станах (що, як правило, виникають на стоках – процесах розподілу, висновку продуктів із системи), просторово-часових структур (наприклад, циклів), складно організованих множин, що притягають (тобто те, що прийнято називати «дивними аттракторами»);

- локальність – це впорядкованість, що виникає в деяких певних локальних точках або множинах системи; вона не поширюється на всю систему, зберігаючи ділянки з більшим рівнем ентропії, ніж в зоні притягання аттрактора;

- процесуальність – це структура-процес, яка локалізована в певних ділянках середовища (системи) і має властивість переміщатися середовищем, зберігаючи свою форму [1, с. 63-64].

Аттрактивна структура є формою, у якій відбувається народження самоорганізаційного порядку, вона є властивістю самого середовища (елементного складу системи й зв'язків або інтенцій до таких зв'язків між елементами) і не може бути задана довільно ззовні [1, с. 201].

Аттрактивні структури – це сфери локального порядку, більш високого за інші, неструктуровані або менш структуровані сфери системи. Це стани, які притягують елементи системи. Згідно з класичними синергетичними уявленнями, ці структури є «гравітаційними» базовими

формами кооперування, і елементи системи наче скочуються в них під впливом деякої сили притягання, що і є основним механізмом самоорганізаційного структурування. Потрапляння на аттрактор призводить до ефекту мимовільного добудовування структури. У зв'язку з цим О. Князева та С. Курдюмов зазначають: «Якщо відбулася подія виходу на аттрактор, то у відкритому нелінійному середовищі має місце процес самодобудовування. Процес потрапляння на аттрактор так само природний, як і процес потрапляння в гравітаційне поле Землі» [5, с. 111]. Опинившись в полі дії аттрактора, елементи системи наче втягуються в ці стани.

Аттрактори порядку належать до передзаданих структур, що втілюють і детермінують потенційні стани системи. Річ у тім, що нелінійне внутрішнє середовище політичної системи є носієм різних форм майбутньої організації політичного життя; у ньому прихований, «передіснує як неявне» спектр «цілей» еволюції системи, майбутніх можливих структур, заданих об'єктивно існуючими внутрішніми властивостями політичної системи як цілісності [1, с. 228].

Невизначеність, що зростає, породжує критичне напруження («системну нерівновагу»). Для її подолання у системі відбуваються кооперативні процеси. Вектор узгодженого (когерентного) руху учасників кооперативного процесу формується в точках біфуркації внаслідок виникнення аттрактора. Організація й управління в цьому процесі включені до самоорганізації як приватні (або часткові) випадки, що виявляються в момент вибору, який здійснюється індивідом (чи індивідами) [9, с. 30].

Параметри порядку, визначаючи напрями та інтенсивність підпорядкованих їм міжелементних взаємодій у системі, координують не тільки зростання таких структурних конфігурацій, які відповідають системному аттрактору, але й інволюційні процеси системи, дисипативне руйнування структур, які не відповідають системному аттрактору. Ця специфіка функціонування параметрів порядку самоорганізованих систем зумовлюється принципом підпорядкування, який дозволяє звести динамічний

опис будь-якої складної багатокомпонентної системи з нескінченною кількістю елементів до певної кількості параметрів порядку, адже в перебігу структурного впорядкування складної нелінійної системи елементи, які організовуються в певну дисипативну структуру, передають їй визначальну частину своїх функцій (ступенів свободи), певною мірою втрачаючи свій самоорганізаційний потенціал, і тим самим ніби взаємно елімінуються.

У точці біфуркації варіативність розвитку визначається тим, що перед системою наче відкривається декілька аттрактивних станів, і вона неминуче робить вибір на користь одного з них. Відбувається те, що в синергетиці називається «випадіння на аттрактор». Натяк на перевагу якоїсь структури-аттрактора перед іншими, що виникає відразу після чергової біфуркації, незначне коливання системи в її бік за рахунок нестійкості біфуркаційного моменту призводить до того, що цей рух неминуче реалізується в розвинену структурну форму.

Вибір у точці біфуркації завжди є випадковим і здійснюється він (вибір), виходячи з певного набору можливостей, що обумовлені притаманними для даного середовища аттракторами, вірніше «аттракторами порядку». Як вважає І. Добронравова і Л. Фінкель, «саме наявність вибору із двох або декількох певних (але не будь-яких) можливостей уже характеризує середовище, на тлі якого відбувається самоорганізація як цілісність» [4, с. 172]. Такий вибір з'являється разом з параметром порядку (і саме для нього). Як правило, йдеться про так званий «далекій порядок», що характеризує великомасштабні флуктуації, тобто відхилення від середніх значень, що характеризували попередній хаотичний рух (термодинамічний хаос), зумовлений лише зіткненнями елементів середовища з найближчими сусідами.

Аттрактори можуть бути як правильними, так і хаотичними станами. У першому випадку аттрактори характеризуються або одним кінцевим станом, нерухливою точкою (точковий аттрактор), або циклічно повторюваним процесом, що описується простою математичною формулою (граничні цикли аттрактора). Оскільки в нехаотичній

системі близько розташовані точки залишаються близькими під час еволюції, частина інформації, що отримана виміром, зберігається в часі. Саме в цьому значенні такі системи передбачувані: початковий вимір містить інформацію, якою можна скористатися для прогнозу майбутньої поведінки.

У системах детермінованого хаосу аттрактори набувають більш складної структури й стають «дивними аттракторами», або хаотичними аттракторами. Це вже не точка й не граничний цикл, а складно описувана галузь, в якій відбуваються випадкові блукання. «Дивні аттрактори» – це клубок траєкторій, що породжується системами з динамічним хаосом. Вони визначають режими, чутливі до початкових умов. У цьому випадку прогнозувати поведінку траєкторій хаотичних систем на тривалий час неможливо. У «дивному аттракторі» система рухається від однієї точки до іншої детермінованим чином, але траєкторія руху зрештою настільки заплутується, що спрогнозувати рух системи в цілому неможливо.

Варто уточнити, що стан аттрактора описується набагато простіше, ніж хаотичний, заплутаний шлях до нього. Складні системи мають дуже багато ступенів свободи. Поведінка будь-якої системи математично може бути представлена нескінченним рядом гармонік (мод) з часовим коефіцієнтом перед кожною. Відкритість системи призводить до того, що в певні моди надходить ззовні енергія, а нелінійність визначає характер її розподілу між модами. Внаслідок нелінійності дисипацією «видаються», знищуються ті моди, які енергетично недостатньо підтримуються. Отже, залишається кінцева й невелика кількість мод. Тобто в деякий момент виявляється, що поведінка системи описується не всіма компонентами вектора стану, а набагато меншою кількістю параметрів (параметрів порядку).

Показовим прикладом дії «дивного аттрактора» є процес формування колективних переваг у думках виборців на виборах. На первісному етапі виборчої кампанії істотними можуть виявитися «малі флуктуації», незначний розкид у думках і настановах виборців. У подальшому відбувається конкуренція «колективних мод», тобто полі-

тичних стереотипів, паттернів політичних цінностей. Таким чином, тенденції виборчого процесу починають визначатися невеликою кількістю параметрів [8].

Висновки. Аттрактивність становить один з важливіших моментів у механізмі самоорганізації. Аттрактивні структури у фазі самоорганізації соціально-політичного середовища домінують над усіма можливими іншими станами й притягають до себе еволюційні шляхи системного розвитку. У такий спосіб реалізується властивість нелінійних (самоорганізованих) систем, що визначають як владу майбутнього, вплив майбутніх аттрактивних станів на поточні значення визначальних координат і на траєкторію їхньої зміни. По суті, соціально-політичні аттрактори – це активні стійкі центри потенційних шляхів еволюції соціально-політичної системи, що здатні притягати й організувати її навколишнє середовище.

1. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация / Л.Д. Бевзенко. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 436 с.

2. Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. ... канд. політ. наук за спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Л.В. Бойко-Бойчук; Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса НАНУ. – К., 2006. – 22 с.

3. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации [Текст] / В.В. Василькова. – СПб.: Лань, 1999. – 480 с.

4. Добронравова И. Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации / И. Добронравова, Л. Финкель // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 168–180.

5. Князева Е.Н. Интуиция как самодоотраивание / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1994. – № 2. – С.110–122.

6. Князева Е.Н. Синергетика и принципы коэволюции сложных систем [Электронный ресурс] / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – Режим доступа: http://sky.kuban.ru/socio_etno/iphrRAS/~mifs/work.htm.

7. Князева Е.Н. Случайность, которая творит мир. Новые представления о самоорганизации в природе и обществе / Е.Н. Князева // В поисках нового мировидения: И. Пригожин, Е. и Н. Рерихи. – М.: Знание, 1991. – С. 3–31.

8. Митина О.В. Синергетическая модель политического сознания [Электронный ресурс] / О.В. Митина, В.Ф. Петренко. – Режим доступа: <http://www.psychology.ru/Library/00076.shtml>.

9. Туленков М. Сутність і співвідношення понять «організація», «самоорганізація» і «управління» / М. Туленков // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 24–35.

Бушанський В. В.

АРХАЇЧНІ ПРОЯВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ

Криза політичної модернізації в Україні зумовила постання архаїчних рис у політичній свідомості. Прояви архаїчних рис: патерналізм, апатія, готовність до прийняття авторитарного політичного режиму, схильність до моральних компромісів.

Ключові слова: модернізація, політична свідомість, архаїка.

Valentyn Bushanskyi. Archaic displays in the Ukrainian political consciousness. The crisis of political modernization in Ukraine led to the rise in political consciousness of archaic features. Manifestations of archaic features: paternalism, apathy, willingness to accept authoritarian political regime, the tendency to moral compromises.

Key words: modernization, political consciousness, archaic.

Одне з найуживаніших понять політології – «модернізація». Слідом за політологами це слово вподобали й чиновники: хоч куди поткнися у цій країні, все треба модернізувати, причому – відповідно до європейських стандартів і, звісно, рекомендацій Венеціанської комісії. Як на мій погляд, ця пристрасть до слова «модернізація» симптоматична. Так багато, як нині про модернізацію, раніше говорили тільки про побудову розвинуеного соціалізму, комуністичного майбутнього, а ще раніше – про стягання Царства Божого на землі.

Коли про щось дуже багато говорять, то це симптом, який може вказувати на три речі: по-перше, це або річ абсолютно невизначена, а тому про неї й можна казати абищо; по-друге, це може бути річ, пов'язана з травматичним досвідом, яка шляхом артикуляції переходить із форми колективної пам'яті у форму пам'яті історичної; і по-третє, це може бути річ, котру до снаги назвати мимовільним маренням – стандартне повторювання банальностей у ситуації, коли розум не спроможний продукувати нові образи.

Верблюди між словами та справами

Теперішні декларації про модернізацію вельми нагадують перший випадок: промовляння абсолютно невизначених речей. Розмови тривають уже десятки років, а от успішних спроб модернізувати суспільне, економічне та політичне життя щось непомітно. Скидається на те, що ці декларування мають значення самі по собі, як певний ідеал і невизначений ступінь домагання. Модернізація, зокрема євроінтеграція, – це ідеал. А мріяти, як відомо, нікому не заборониш. Натомість розмови про модернізацію, європейські стандарти та Венеціанську комісію прикривають абсолютно тривіальні речі, які й становлять основну і єдину канву нашого суспільного, економічного та політичного життя: залізний закон олігархії, жорстку економічну експлуатацію, політичну автаркію та корупцію. В Україні відбувся своєрідний розподіл праці: політична й економічна еліта визискують народ, а політологи – згодують народу мрії про Євроінтеграцію.

Показово також те, що всі ці наукоподібні просторування про модернізацію, «Європейський вибір України», демократію та права людини цілком толеруються політичною елітою, для якої і демократизація, і євроінтеграція смерті подібні. Бо ж в Україні, яка стала б частиною єдиної Європи, були б неможливими ані виверти з виборчим законодавством, ані судочинство, що більше скидається на вендету, ані розподіл економічних преференцій у колі обраних. Нонсенс виходить. Слова розходяться з ділами. Нелогічно. Однак річ у тім, що про логіку тут узагалі не йдеться. Промови наших політиків – як із

провладного, так і з опозиційного таборів (за винятком умисно маргінальних персон) – канонічно правильні. Кожна літера в деклараціях про вибір європейських цінностей стоїть на своєму місці. Хтось, напевно, скаже, що це лукавство, речі для західних вух, а насправді, мовляв, панують подвійні стандарти: ми кажемо «Європа», а розуміємо «Донбас». Але я гадаю, що все набагато складніше. Подвійна гра – такий собі апофеоз скептично-цинічного розуму – занадто складна, з погляду психології, конструкція. У таку подвійну гру довго не гратимеш. І до того ж, якби правила цієї гри були усвідомлені, то й гра відбувалася б чистіше, я навіть сказав би – натхненніше. А так – суцільне аматорство. І тут навіть не хочеться згадувати про справу Юлії Тимошенко – найпромовистішу ілюстрацію. Але вся ця справа (і задум, і виконання) – дилетантство. Бо ж справа ця нікому, окрім Арсенія Яценюка, не принесла жодних вигод. А творення з Арсенія Яценюка нового месії – навряд чи передбачалося «проектною документацією» справи Тимошенко. Річ тут, як я й казав, набагато складніша, і лежить у площині соціальної психології. І поняття, яке описує цей феномен, – дисонанс між цінностями, прийнятими як нормативні, та цінностями, котрі увійшли в досвід. Каверза в тім, що політики від Партії регіонів, кожен крок яких наближає Україну до міжнародної ізоляції, виголошують свої мантри про європейський вибір цілком щиро і певною мірою – побожно. Людина не може жити без ідеалів, навіть якщо ця людина – прагматик від Партії регіонів. Євроінтеграція – це нова політична релігія України. Це те голкове вушко, позираючи в яке, істеблішмент почувається верблюдом.

Рустикальні ландшафти фрустрації

У розмовах про Європейське майбутнє помітний і елемент мимовільного марення. З обранням Президентом Віктора Януковича українські інтелектуали впали у своєрідний стан фрустрації. (І схоже на те, що фрустрація дісталась і до Віктора Януковича.) Якщо подивитися на тексти, які оприлюднюють Інтернет-видання, то ми поба-

чимо там дві тези: 1) ситуація катастрофічна, 2) ситуація безвихідна. «Я пропав, как зверь в загоне», писав у період гонінь Борис Пастернак. І нині розмови про Євроінтеграцію нагадують діалоги ув'язнених про клопоть неба за віконними ґратами. Звісно, ми живемо в країні, в якій людина немає жодних перспектив; ми живемо в країні, яка сама по собі не має жодних перспектив. Коли Гегель писав про «хитрість історії» – її здатність добиратися до закономірного пункту призначення казна-якими політичними провулками, то (чомусь мені так здається) мав він на увазі хитрість інтерпретації історії. Бо помітити в тупикові, до якого потрапила Україна, якісь «хитрі» історичні вектори і траєкторії – вельми складно. «Становлення», «розвиток», «діалектичні стрибки» – це все хитрощі на кінчику пера. Суспільна, економічна та політична ситуації завжди тяжіють до самовідтворення. Хочете спрогнозувати майбутнє, то подивіться на день сьогоднішній. День завтрашній буде точнісінько такий самий. Для змін потрібні зусилля – пристрасть, воля й мета. А де візьмуться ці речі на наших рустикальних ландшафтах?

Був час, коли в політичній науці була дуже популярною синергетична парадигма, згідно з якою впорядкованість постає із хаосу. Ця парадигма була запозичена з астрофізики. Однак «позичальники» цієї парадигми забули про одну просту річ: у Всесвіті хаос переростає в порядок з одної простої причини – матерії властива гравітація. Саме сила гравітації й упорядковує хаос. Чи є в суспільстві така «гравітаційна» сила? Та їх безліч: економічний інтерес, марнославство, релігійні й етичні цінності тощо. Є лише одна проблема: жодна з цих сил не є самодостатньою, вона діє через «фільтр» людської свідомості. Тільки завдяки свідомості економічний інтерес може стати визначальним чинником людської діяльності. Але свідомість здатна й заблокувати економічні інтереси. Людина може підпорядкувати своє життя етичним і релігійним нормам, але годна й відсторонитися від цих норм: адже відомо, що знати про моральні приписи й діяти морально – не одне й те саме.

Отже, цілком логічно припустити, що ключова ланка нашого політичного та суспільно-економічного життя – це

свідомість. Свідомість, яка не лише сприймає реалії буття, а й продукує їх. Саме в свідомості українського громадянина (нашій свідомості) заховане й уможливлення економічної олігархії, й організація політичних партій за принципом клієнтели, саме наша свідомість породила такий унікальний феномен, як президентство Віктора Януковича.

Пишучи такі речі, я баланую на межі двох концептів: цілковитого соліпсизму та міфології. І соліпсизм, і «жива міфологія» – це концепти-максими, доведені до абсурду. Але, як на мій погляд, філософський абсурд – річ не така шкідлива як абсурд політичний. Однак, якщо ми годні миритися з політичним абсурдом, то чому б нам не примиритися з абсурдом філософським? Звісно, я не вважаю, що Віктор Федорович – це наша колективна галюцинація. Проте, я хотів би поцікавитися: який образ опанував би нашу свідомість, якби в ній уже не панував образ Віктора Федоровича? Панове, можете навіть не фантазувати: Вікторові Федоровичу немає альтернатив. Чому? – спитаєте ви мене. І не запитуйте. Навіщо ви мене запитуете? Вам відповів сам Віктор Федорович: «Тому що». Ви скажете, що ця відповідь – маячня. Ото ж бо, саме так. У цьому і суть – маячня. Річ абсолютно ірраціональна, річ породжена мимовільною активністю травмованої свідомості. Це мимовільне марення, яке продукує словесні банальності. Це активність, спровокована фрустрацією: нав'язливі вчинки, мовні повтори та безцільна агресія.

Коли в 2004 році українці побачили портрет Януковича й два слова «Тому що», то були ошелешені. Бридня, – подумали ми й помилилися. Бо в цих двох словах була відповідь на багато запитань. Зокрема й на запитання: чому? Чому саме Янукович? І: за що? За що нам таке випробування? Яка відповідь!? – роздратовано запитаєте ви мене, – адже в цих словах жодного сенсу! Наївні, сажу я вам, наївні раціоналісти. Невже ви думаете, що в житті обов'язково має бути сенс? Хіба є сенс в цеглині, яка падає на голову? Хіба є сенс у пристрасті, скажімо, ненависті? Ми проживаємо безглузде життя, щодня вигадуюмо собі всілякі проблеми і знаходимо в їхньому вирішенні

великий сенс. Однак, чомусь так виходить, що сума дрібних сенсів, зрештою, дає суцільний нуль.

Звернімося до нашого соціально-політичного життя: ми знайдемо в нім усі вже згадані характеристики, властиві стану фрустрації: нав'язливі вчинки, мовні повтори та безцільну агресію. Фрустрація спричиняється невдачею актуальної діяльності. Недосяжність мети ставить людину мовби перед муром: тупик. Але рухатися потрібно: людина б'ється лобом у мур і тупцює на місці. Попереду мур, людина годна лише озиратися, йти до снаги лише уявляти світ за муром і марити цим світом. Якщо перенести всі ці образи в площину політології, то залишається лише згадати формулу академіка Ахієзера: **крах модернізації спричиняє архаїзацію свідомості**. З постанням незалежності українці (громадяни всіх національностей) пов'язували великі надії. Модною тоді була пісня: «А в Греції всё есть». Це були ті ж таки надії на життя за європейськими стандартами, життя без партійної номенклатури, на життя без єдино правильної ідеології. І всі ці надії пішли прахом. Більшості громадян не доступні найелементарніші матеріальні блага. Громадськість позбавлена будь-якого впливу на політичну, чиновницьку та судову машину. Громадяни мають єдине право: гребти на олігархічних галерах. Ми, звісно, можемо висловити своє невдоволення... одне одному. Люди в нас чуйні, зрозуміють. Справжнім Ікаровим злетом стала «помаранчева революція». Цей подвиг Ікара нам досі ікається. Якщо обрання Президентом Леоніда Кучми та Віктора Ющенка сприймалося з деякою надією, то **обрання Віктора Януковича не мало нічого спільного з надією. Це був акт безнадії. Янукович – це суїцидальний досвід України.**

Ми живемо в ХХІ столітті. І тут зненацька – архаїзація свідомості. Про що, зрештою, мова? Мова про регрес. Згідно з теорією Зигмунда Фрейда, регрес (повернення до інфантильних форм поведінки) є однією із форм психологічного захисту. Зіткнувшись із модернізаційними невдачами, Україна знімає з себе відповідальність. Приватизація перетворилася на банальне розкрадання власності, демократія – на нескінчене ток-шоу, євроінтеграція – на

гетто. Крок ліворуч-праворуч – розстріл, стрибок на місці – провокація. Усі спроби бодай якось змінити політичний режим завершилися невдачею. Єдина закономірна реакція в цій ситуації – уникати будь-якої діяльності: відростити хвоста й сховатися на дереві.

Треба сказати, що архаїзація – це загалом один із визначальних чинників української культури. Звернімо увагу на зміст полеміки довкола церковної унії: латинській новизні протиставлялася давня традиція. Опинившись «на нашій, не своїй землі», українець мусив триматися звичного кола буття: рілля, воли, мазанки. Тільки в цьому рустикальному колі він почувався комфортно, бо ідентичність його була нормативною, навики актуальними, а образ адекватним. За його ж межами – він був посміховиськом. Саме архаїзація була тим способом, у який українець міг, зберігаючи гідність, не вступати у відкритий конфлікт із соціальною та політичною системою. А зрештою, що він міг протиставити цій системі (читай – міській культурі)? Хіба що, власну іронію. «Стихов навезите целый мешок, / с таланта можете лопатъся – / в ответ снисходительно cedят смешок / уста украинца-хлопца».

Віктор Янукович як дзеркало архаїзації

Політика і є своєрідним актом екстеріоризації: обираючи певну політичну силу чи політичного лідера, громадськість тим самим обирає не власне політичну силу (партію чи рух), не власне політичного лідера, а ідеальне уособлення власного духу. Своєрідна неідеологічність сучасної політики особливо виразно унаочнює цю екстеріоризаційну ідеалізацію. Якщо в політиці ХХ століття обрання політика Ікс могло обґрунтуватися його причетністю до певної ідеології, то в політиці ХХІ століття відбулося відкидання заздалегідної ідеології. Політик постав сам по собі, як чистий Ікс, без жодних ідеологічних шат. І в цій ситуації виборцю не залишається нічого іншого, як додумувати, а точніше доуявляти, наповнювати ідеальним змістом цей чистий Ікс. Тож цілком слушно припустити, що це доуявлювання матиме інтроспективний характер.

Простіше кажучи, Ікс уявлятиметься таким, яким є сам суб'єкт, котрий провадить це доуявлювання. Вибірчий процес фактично постає як форма проєктивного тесту, який широко використовується в психології. Будь-який політик постає мовби плямою Роршаха, в якій кожен реципієнт бачить те, що в нього на думці та на душі, бо щось інше там побачити неможливо, адже це – лише чорнильна пляма. Таким чином, до снаги висловити категоричну тезу: **особа політика об'єктивно відображає психічний стан суспільства (і його інтелектуальний рівень).**

Для Фейербаха Ісус Христос – це лише образ, ідеалізований образ людського ступеня домагань. Це літературний персонаж із книги чотирьох письменників, які висловилися на одну й ту саму тему. Але, за Фейербахом, Ісус у свідомості вірян – їхній екстеріоризований ідеал. І як усякий ідеал, він являється в «наказовій формі». Ісус – це етичний вибір, зроблений образно й ідеалізовано. Можна відступити від цього ідеального взірця, тобто впасти в гріх, але від цього ідеал все одно залишатиметься ідеалом. І поготів, факт гріха, його усвідомлення та переживання лише іще вище підносить ідеал, надає йому іще більшого сяйва.

Однак, чи спрацьовує цей механізм в процесі побудови інтроспективної проєкції? Скажімо, я дивлюся на пляму Роршаха, а на душі в мене, як то кажуть, «кішки шкребуть». Що я побачу? Та нічого, окрім сплутаного клубка нервів. Нічого, крім депресивних образів. Критики методик Роршаха (і взагалі проєктивних методик) зазначають, що ці методики не дають інформації про тип особистості загалом, а характеризують лише стан людини в певний час, конкретніше – в самий момент проходження тесту. І заперечити на ці зауваження нема чого. Але цей, умовно кажучи, ґандж проєктивних методик є вельми промовистим із точки зору політичної науки. Якщо доуявлювання політичного образу Ікс є фактично тотожним інтроспективному саморозкриттю суб'єкта, то й образ політика Ікс розкриває психічний стан суспільства саме в певний час і в певному просторі. Тобто в образі політика Ікс, по суті, не

може бути нічого ідеального. Не може бути нічого ідеально-екстеріоризованого, як у релігійному образі. Політичний образ – лише відображення політичної ситуації і нічого більше. Це самодостатня «ситуація-в-собі», яка пролонгується в часі, наприклад, на п'ять років передбачених каденцією. Якщо в релігійному образі є задалегідний етичний вибір, вибір добра (патетично кажучи), то в політичному образі немає такого етичного вибору – це лише образна концентрація екзистенційної ситуації. Якщо релігійний образ – це образ-поняття, то екзистенційна ситуація – це просто ситуація без жодних понять, вона вільна від понять, це по-справжньому ніцшеанська ситуація по той бік добра і зла. У політичному виборі формується буття, яке позбавлене вертикалі. Це згусток буття, такого, яким воно є, і такого, яким воно має залишатися. Через політику суспільство не змінюється. Суспільство лише самовідтворюється. Це те самовідтворення, яке Гегель назвав би «безглуздою нескінченністю». У цьому самовідтворенні немає жодного сенсу-мети. Це рух суспільства до самого себе. Рух колом. Вічне повернення, сказав би Фрідріх Ніцше.

Добро – це так вульгарно

У закінченні цього уступу я написав багато суперечливих речей. Бо ж хіба політика не є, по суті, єдиним методом, за посередництва якого суспільство трансформується? Звісно. У цьому і суть політики. Суспільство (ширше поняття) породжує політику (вужче поняття) – діяльність, спрямовану на перетворення самого таки суспільства. Цілком зрозумілим є й зв'язок між політикою та суспільними інтересами. Певні суспільні групи, маючи спільні інтереси, реалізують їх політичним шляхом – здобувають суспільну підтримку на реалізацію цих інтересів засобами державного насилля. Це звісні речі. Одначе, чому в українських реаліях усі ці складники – суспільство, груповий інтерес, політика, державне насилля – об'єднані в суто марксистському дусі? Чому політика так і не стала інструментом суспільного розвитку, тим інструментом, яким вона й мала б бути за визначенням? Чому політика так і не стала, пригадуючи Арістотеля, «спілкуванням з приводу

загального блага», а стала засобом ошукування задля того, аби, пригадуючи Маркса, одна панівна верства могла вічно збиткувати над усіма непанівними?

«Загальне благо», каже Арістотель... Хіба ми не прагнемо загального блага? Хіба політична еліта мало обіцяє загальних благ? Хіба не досхочу український народ наївся обіцянок загального блага? Хіба не виробилася загальна алергія на всі обіцянки й політику загальною? В Інтернет-мережі справжнє цунамі злоби обрушується на ідеологів «проти всіх»: це, мовляв, технологія, це аматорський снобізм. Нема чого казати, звісно, технологія. Але жодна технологія не спрацює, якщо не матиме підґрунтя – суспільного настрою. І підґрунтя це є – загальна відроза й апатія. То чому? Чому політика так і не вийшла за рамки відтворення кафкіанського маразму? Адже є розуміння безглуздості всього цього процесу («процесу» в тому ж таки кафкіанському дусі)?

Є в мене така підозра, що Арістотель помилявся, коли писав, що політика – це «спілкування з приводу загального блага». І помилка тут не в логіці. Арістотель не робив логічних помилок. Помилка в розумінні самої сутності предмета, про який він міркував. Помілявся і Маркс, коли писав про політику як про засіб опанування інститутів державного насилля. І Арістотелева, і Марксова тези – це необхідні, але не достатні характеристики політики. Ці тези розкривають політику в її функціональності. Майже по-макіявеллівськи, точніше – відповідно до вульгарного трактування вчення Макіявеллі. Увесь наш український досвід свідчить, що самодостатня політика – це самодостатнє зло. Це вічний лабіринт, у якого немає ані входу, ані виходу. Це та сама печера, про яку писав Платон, – затхла діра, вся розвага в якій – споглядання тіней, себто ток-шоу, кажучи сучасною мовою. Коли політику опановує жага блага (загального чи групового), з могили підводиться побродити привид Арістотеля-Маркса.

Політиці потрібен ірраціональний складник – річ абсолютно незбагненна для прагматичного розуму. Коли політику опановує «правда хліба» (за висловом Володимира Соловйова), вона скочується до марксистських алю-

зій. Ми пишаємося українським прагматизмом. А дарма. Бо фрустрованість українського суспільства, спричинена перманентними політичними невдачами, не може бути подолана в рамках прагматизму. Прагматизм – падіння до найпримітивніших навиків виживання – і сам є симптомом фрустрації. Фрустраційний прагматизм породжує сліпоту (байдужість до цінностей) і меркантильність (прагнення бенкету підчас чуми). «Сон розуму породжує химер», – переконаував Франсіско Гойя. Є тільки одне «але»: поняття «розум» і «практичний розум» – не тотожні. Ані етичні, ані естетичні цінності неможливо вивести, залишаючись у площині практики. Сон розуму породжує химер. І це правда. Одначе, яких химер? Химер інстинктивних, химер у душі вульгарного позитивізму. Тих химер, які Карл Юнг називав Тінню, а його вчитель – Воно. Наше суспільство, загнане в політичну безвихідь, цілком відповідно до уяви Гойя, витворює потвор, яких і матеріалізує в політиці.

Наше Воно

Український істеблїшмент – це втілення нашого Воно. Одразу уточню, що наразі термін «Воно» вживається в точному науковому значенні, прийнятому в психоаналізі. Згідно з теорією Зигмунда Фройда, Воно – це сфера знеособлених природних інстинктів, які людина повсякчас мусить «тримати в шорах» свідомості – соціально визначеного Я. Одначе криза свідомості призводить до вивільнення у сферу практики найпримітивніших потягів. Свідомість опиняється під владою Воно. Відтак вступають у дію захисні механізми, які виправдовують припустимість і навіть належність, зазвичай неприйнятних поведінкових стратегій.

Відкиньмо всі політологічні пояснення «режиму Януковича». Подивімося на наше політичне життя. І що ми бачимо? Кричуще невігластво. Мстивість. Жорстокість. Цілковиту недалекоглядність політичних кроків (а відповідно – і їхню непрогнозованість). І відповідь про причини утвердження такого стану справ у політиці – очевидна: **риси, які властиві правлячій еліті, абсолютно адекватні соціально-психологічному стану суспільства.**

Ми втішаємо себе словами про освіченість українського суспільства. Але кожен, хто зблизька ознайомлений зі станом середньої та вищої освіти, хто обізнаний зі становищем у сфері науки – висловить сумнів у цих словах. Чутки про освіченість українського суспільства вельми перебільшені.

Гаразд. Ерудиція не робить людину ані доброю, ані злою. То чому ж моральні якості (чи радше – неякості) більшості політиків не відштовхують виборців? Що тут скажеш... Борхес якимось написав: ми, слідом за грецькими філософами, повторюємо, що страждання роблять людину мудрішою, сильнішою та добрішою, а насправді – страждання лише озлоблює людину. Гадаю, що правда десь посередині, між грецькими філософами та Борхесом: мудра, сильна й добра людина також може бути злою. Двадцять років соціального кошмару озлобили людей. Двадцять років люди уявляли собі світло в кінці тунелю, але тунель так і не закінчився. Звідси – злоба й роздратування.

Варто визнати: якби громадськість справді вважала винесений Юлії Тимошенко вирок несправедливим, то від Качанівської колонії не залишилося б і каменя на камені. В'язницю рознесли б, як французи свого часу рознесли Бастилію. Однак Тимошенко досі в ув'язненні. В ув'язненні і Юрій Луценко, вирок якому також не безсумнівний. Як це пояснити? Загальною апатією суспільства? Апатія (у перекладі з грецької – відсутність почуттів) також має пояснення. Психологи звернули увагу на цікавий факт: фрустровані люди не здатні переживати сильні емоції – їм недоступне ані сильне переживання страждання, ані сильне переживання радості. Люди щасливі, натомість – з будь-якого незначного приводу виляють море сліз і з так само дріб'язкової причини злітатимуть од радощів. І що важливо – це будуть щирі емоції. Українське суспільство втратило чутливість. І ба більше – озлоблене суспільство потребує об'єкта-заміщення для спрямування агресії. Саме тому **авторитарні прояви режиму Януковича не лише не суперечать громадським уявленням про справедливість, а й цілком адекватні готовності до авторитарних методів правління.**

Корупція, безперечно, найбільше зло України. Але це те зло, яке увійшло в соціалізаційну практику. Українці

засуджують корупцію, але шлях особистого соціального успіху бачать лише в можливості входження до корумпованих державних інститутів. Звідси й двоїсте ставлення до корупції: це зло, але той, хто має доступ до використання цього зла, викликає заздрість і повагу, він – вірець. Янукович – це уособлення морального компромісу, сподівання на «сильну руку», очікування порядку. Українцям відомо, що ця «сильна рука» не зовсім «чиста», а сила цієї «руки», покликаної встановити порядок, стала саме з безпорядку. Але українці погоджуються на цей моральний компроміс. Це – відчай. Той відчай, який змусив Макіявеллі побачити «ідеального політика» в химерній постаті Чезаре Борджіа.

Гайдай Д.Ю.

ВПЛИВ ЗАХІДНИХ МЕДІА НА ПЕРЕБІГ ВІЙНИ В БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНІ (1992–1995)

Етнічні конфлікти на території колишньої Югославії викликали безпрецедентну увагу міжнародних медіа. Для розкриття впливу медіа на динаміку цього конфлікту та формування позиції міжнародної спільноти щодо шляхів його врегулювання у статті проаналізовано діяльність західних журналістів у Боснії. Саме гострі журналістські репортажі із Сараєва вивели Боснію на чільне місце в міжнародному порядку денному та легітимізували зовнішню військову інтервенцію як єдиний спосіб зупинити насильство.

Ключові слова: *медіа, ООН, військовий конфлікт*

Dariya Haidai. The influence of western media on the course of the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995 years). Ethnic conflicts on the territory of the former Yugoslavia received unprecedented attention of international media. The article comprises analysis of the work of Western journalists in Bosnia what helps to define the impact of media on conflict dynamics and attitudes of the international

community toward its resolution. Outraged journalists reports from Sarajevo made Bosnia a main issue on the international agenda and legitimize foreign military intervention as the only way to stop the violence.

Keywords: *media, United Nations, armed conflict*

На початку 1990-х років оглядачі відзначали надзвичайне зростання впливу засобів масових інформації на міжнародну політику. Зникнення ідеологічних обмежень, які існували в період «холодної війни» разом із досягненнями в сфері інформаційних технологій, перетворили світові медіа на самостійних і впливових гравців на міжнародній арені. Війна в країнах колишньої Югославії стала одним з перших конфліктів, на перебіг та врегулювання якого безпосередньо впливали західні ЗМІ.

Для переважної більшості зовнішніх спостерігачів війна в Боснії і Герцеговині (1992–1995 рр.) була незрозумілим, заплутаним конфліктом між трьома націями, кожна з яких мала свою «правду». А тому одним з головних завдань учасників конфлікту стало переконати міжнародну спільноту в справедливості саме своїх вимог. Посередником у цьому процесі стали міжнародні медіа, і, отже, війну з «поля битви» було перенесено на «шпальти газет». Однак більшість дослідників боснійської війни приділяють надзвичайно мало уваги інформаційному виміру цього етнічного конфлікту. Висвітлення війни в Боснії провідними західними медіа досі не стало об'єктом ґрунтовного академічного дослідження, а тому залишається предметом політичних спекуляцій. Аналіз діяльності західних журналістів у зоні конфлікту – їхніх відносин з учасниками конфлікту та миротворцями ООН – дає змогу розкрити характер впливу міжнародних медіа на динаміку протистояння. Досвід Боснії є певною мірою «енциклопедичний» для дослідника, котрий прагне зрозуміти роль сучасних медіа у міжнародній політиці.

На процес врегулювання конфлікту міжнародні медіа впливають кількома шляхами. По-перше, вони відіграють центральну роль у формуванні політичної атмосфери навколо мирних переговорів. По-друге, впливають на зміст

дебатів та встановлення легітимності сторін, що беруть участь у мирному процесі. І, зрештою, сторони конфлікту у своїй стратегії та поведінці можуть орієнтуватися на медіа, сподіваючись таким чином здобути підтримку міжнародної спільноти. Стівен Бадсі, британський дослідник відносин медіа та ООН, зазначає, що військово слабкі держави, які перебувають у стані війни, намагаються використати вплив американських медіа для здобуття військової переваги або переорієнтації миротворчої операції ООН на свою користь [1]. Адже, з одного боку, провідні американські видання мають міжнародний статус, а з іншого – суттєво впливають на політику Вашингтона.

Всі сторони боснійського конфлікту намагались через медіа вплинути на міжнародну спільноту (а особливо на громадську думку США), що неабияк ускладнювало миротворчі зусилля ООН. Для досягнення цієї мети військової сили сторін могли навіть атакувати власні позиції або мирне населення своєї етнічної групи. Голова миротворчого контингенту ООН (СООНО), генерал-майор Левіс МакКензі на своїй прес-конференції 21 липня 1992 р. заявив, що саме через таку поведінку сторін неможливо було досягти угоди про припинення вогню [2, с.308]. Найчастіше у провокаціях миротворці ООН звинувачували боснійських мусульман.

Слабкість військових сил уряду Боснії і Герцеговини порівняно із сербськими та хорватськими частинами, що проявилась вже у перші місяці війни, змушувала Сараєво шукати інші шляхи для захисту інтересів мусульманського населення. Головні зусилля було спрямовано на завоювання симпатій міжнародної спільноти (перш за все, американського уряду), що мало згодом перерости у пряму військову допомогу. Польський дослідник Марек Вальденберг зазначає, що інформаційна війна проти сербів була успішною: з одного боку – завдяки зусиллям піар-компанії Ruder Finn, яка почала працювати на боснійський уряд з червня, а з другого – через відсутність ефективної протидії з сербської сторони [3, с.190-192].

Лідери боснійських сербів, контролюючи у 1992 році більшу частину території Боснії, були готові сісти за стіл

переговорів, щоб у мирній угоді закріпити свої територіальні здобутки. Їхні інтереси збігались з інтересами представників ООН, які прагнули якнайшвидшого припинення вогню. Натомість лідери боснійських мусульман були зацікавлені в ескалації конфлікту як прологу до зовнішньої військової інтервенції. Як зазначав у своїх мемуарах британський дипломат Девід Оуен, «мусульмани не могли прийняти угоду, яка б базувалась на наявній лінії протистояння, а тому в їхніх інтересах було дестабілізувати ситуацію через різні провокації та порушення домовленостей» [4, с.199].

Протягом 1992 року між керівництвом миротворчої місії та боснійським урядом наростав гострий конфлікт. Командування СООНО звинувачувало лідерів боснійських мусульман у зриві мирних переговорів та порушенні угод щодо припинення вогню. Зокрема, французький генерал Філіп Моріллон після своєї відставки з поста командира СООНО наприкінці червня 1993 року відповідальність за провал переговорів щодо зняття облоги Сараєва поклав цілковито на боснійський уряд, який, за його словами, бажав зберегти місто як об'єкт співчуття міжнародної громадськості [5]. У своїх мемуарах Девід Оуен зазначив: «серед військового командування ООН переважав погляд, що найбільша проблема СООНО – це мусульмани» [4, с.199– 200].

Західні журналісти, перш за все американські, у цьому конфлікті стали на сторону боснійського уряду, що спричинилося до остаточного розриву між ними та керівництвом миротворчої місії. За словами одного із високопосадовців ООН, «Більшість журналістів в Сараєві були переконані у необхідності зовнішньої військової інтервенції проти сербських агресорів і прагнули зробити все від них залежне, щоб міжнародна спільнота відважилась на такий крок» [6, с. 158– 174]. До того ж, у перші місяці війни медіа були зброєю саме в руках миротворців. Так, за словами генерал-майора МакКензі, він неодноразово використовував «світову громадську думку» як інструмент тиску та гарантію дотримання сторонами перемир'я [2, с.219].

Взаємні звинувачення у необ'єктивності, заангажованості та непрофесіоналізмі стали невід'ємною рисою численних публікацій та виступів представників обох сторін – медіа та ООН. Так, командир СООНО у 1994–1995 роках, британський генерал Майкл Роуз прямо заявив, що міжнародні медіа стали частиною пропагандистської машини боснійського уряду та підривали миротворчі зусилля ООН [4, с.119]. Натомість американські журналісти вважали, що саме їхнє розуміння ситуації в Боснії є правильним, а керівництво місії, піддавшись сербській пропаганді, мало спотворені уявлення про боснійські події. На думку американського журналіста Тома Гіелтона, чиновники ООН не мали ні часу, ні ресурсів для з'ясування політичних та історичних передумов війни, а тому некритично сприймали пояснення, які вони чули у щоденних розмовах [з сербами]» [7].

Обидві сторони – західні репортери та керівництво СООНО – стверджували, що саме вони були обізнанішими з боснійською ситуацією. Як зауважив Том Гіелтон, західні репортери, «розділяючи терор з жителями Сараєва, переховуючись від сербських обстрілів ночами у підвалах та будучи свідками того, як людей вбивали на вулицях міста, не могли сплутати – як деякі високопосадовці ООН – хто є жертвою, а хто агресором» [7]. Своєю чергою миротворці підкреслювали, що саме вони володіли найповнішою інформацією про ситуацію на всій території Боснії, а не лише в оточеному Сараєві. За словами Брендана Ошеа, котрий перебував у Боснії як спостерігач від ЄС, «американські журналісти не розуміли, що лише міжнародні спостерігачі, агенти яких працювали на всій території регіону, могли давати збалансовані оцінки» [8, с.4].

Проаналізувавши діяльність західних журналістів у Боснії, Том Гіелтон дійшов висновку, що причиною антагонізму між ними та СООНО було те, що вони мали різні, інколи конфліктні/ протилежні, обов'язки в Боснії. Так, задля продовження переговорного процесу представники ООН вважали за краще не афішувати порушення сербами гуманітарного права [9, с.84]. До того ж, оскільки доставка гуманітарних вантажів була неможливою без

співпраці із сербською стороною, керівництво місії намагалось налагодити з сербами добрі стосунки. Своєю чергою, західні журналісти вважали своїм обов'язком викрити правду про сербські «злочини».

Безперечно, конфліктність завдань миротворців та представників медіа ускладнювала їхню співпрацю в Боснії, однак це тертя є невід'ємним елементом будь-яких миротворчих зусиль. Успішний мирний процес потребує терпіння та спокійної атмосфери, тоді як медіа – негайного результату та сенсації [10]. Особливість ситуації, що склалась в Боснії, полягала в гостроті цього конфлікту, адже погляди миротворців та журналістів кардинально розходились стосовно головного питання – характеру боснійської війни. Якщо журналісти подавали війну в Боснії як сербську агресію, то представники ООН наполягали на тому, що серед сторін конфлікту немає невинних: «всі мали кров на своїх руках» [8, с.4]. Різнилися і їхні варіанти врегулювання конфлікту: якщо керівництво СООНО послідовно і категорично виступало проти військової інтервенції, то більшість журналістів відверто закликали до застосування сили проти агресора.

Найскептичніше щодо діяльності миротворців ООН висловлювались американські медіа, вони досить песимістично ставились і до можливості врегулювання конфлікту шляхом переговорів. У номері «Time» від 15 червня одну зі статей було повністю присвячено миротворчій діяльності ООН. Автор статті, Чарльз Краусамер, доводить, що ситуація в Боснії є яскравим доказом провалу концепції колективної безпеки, ядром якої мала бути ООН. На його думку, беспорядність миротворців ООН у Боснії була цілком передбачуваною, зважаючи на неготовність ООН «створити мир», який би і оберігали миротворці. Краусамер підкреслював, що лише США як єдина світова супердержава здатна зупинити агресора та умиротворити сторони конфлікту [11].

Примітним у цьому контексті є також інтерв'ю з командиром СООНО, генералом Левісом МакКензі, яке з'явилось в номері «Time» від 17 серпня. Головну увагу журналіст «Time» Даніель Беньямін зосередив на перспек-

тиві військової інтервенції, ігноруючи висловлювання МакКензі, що єдиним шляхом врегулювання конфлікту залишаються переговори [12]. У цьому ж номері було надруковано статті, в яких йшлося про жахи сербських «концентраційних таборів» та звучали заклики покарати «злочинців»: «міжнародна спільнота має створити нову етику, нові інституції, які б охороняли не держави, а права людей» [13]. Зрозуміло, що на такому тлі заяви генерала МакКензі про відповідальність всіх сторін та необхідність змусити Сараєво сісти за стіл переговорів сприймали як потурання агресії.

Британська преса прихильніше ставилася до миротворчих зусиль ООН та діяльності СООНО. Зокрема, оглядачі «The Economist» у відповідь на гостру критику в американських виданнях миротворчої місії ООН підкресливали, що генерал Левіс МакКензі робить все від нього залежне: «сучасна тенденція – думати, що міжнародна спільнота має будь-якою ціною захищати права людини. Інколи ООН справді може щось зробити, але найчастіше – ні» [14]. Однак, звичайно, за впливовістю британська преса не могла конкурувати з провідними американськими виданнями, які мали міжнародний статус.

Протягом війни між західними медіа та представниками ООН було чимало інформаційних воєн. Адам ЛеБор, автор ґрунтовного дослідження діяльності ООН в Боснії, вбачає причину їх виникнення в тому, що керівництво місії ООН намагалось контролювати потік інформації щодо ситуації в зоні конфлікту [9, с.84.]. Ставлячись з підозрою до будь-яких рішучих дій міжнародної спільноти в Боснії, посадовці ООН протидіяли поширенню інформації про злочинні дії сербів, які могли спровокувати жорстку відповідь міжнародної спільноти.

Засудивши діяльність СООНО як «співучасть у злочині», журналісти прагнули викрити правду про цю війну. Однак емоційні репортажі про страждання мусульманського населення від рук сербських націоналістів формували негативну атмосферу навколо мирних переговорів. Проаналізувавши вплив медіа на миротворчий процес у Боснії, Стівен Бадсі дійшов висновку, що переговорні зусилля ООН могли б бути набагато

успішнішими за умови збалансованої та нейтральної позиції західних медіа [1]. Частину відповідальності за провал миротворчих ініціатив ООН дослідник покладає і на керівництво миротворчої місії, яке не змогло ефективно протидіяти антимиротворчій пропаганді, особливо прихованій, яку вело керівництво боснійських мусульман.

Відомий критик медійного висвітлення війни в Боснії, Пітер Брок, наголошував на відповідальності медіа за радикалізацію ситуації та продовження протистояння. Закликаючи до агресивніших дій для припинення етнічних чисток, західні журналісти сформували в лідерів боснійських мусульман переконання, що посилення етнічних чисток призведе до міжнародної інтервенції. Можливо, без потужної антисербської пропаганди західних медіа таких подій, як масові вбивства в Сребреніці чи снайперські обстріли в Сараєво, могло й не бути [15].

Війна в Боснії була одним з перших конфліктів, за яким мільйони людей могли безперервно спостерігати по телевізору. Потужне медійне висвітлення боснійської війни привернуло до неї увагу США та інших західних країн, змусило міжнародну громадськість співчувати жертвам цієї війни, вивівши її на чільне місце в міжнародному порядку денному. У своїй промові у червні 1996 року в Німеччині генеральний секретар ООН Бутрос-Галі підкреслив зростання ролі медіа у міжнародній політиці: «обираючи, які події та проблеми висвітлювати, а які ігнорувати, медіа мають величезний вплив на формування міжнародного порядку денного» [7]. Цю думку було поширено не лише серед персоналу міжнародних організацій, а й серед самих політиків, діяльність яких зазнала суттєвих змін із появою прямих репортажів (наживо). У розпал боснійської війни в Конгресі США було проведено комітетські слухання з питання впливу телебачення на зовнішню політику США [16].

Телевізійне висвітлення конфліктів розглядали як новий фактор у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень. Для позначення зв'язку між гострими телевізійними репортажами та прийняттям політичних рішень навіть з'явився спеціальний термін «ефект CNN» – «безперервні, у режимі реального часу, новинні репортажі про далекі

військові конфлікти, які містять в собі потужний заклик до дії» [17, с.97.].

Досліджуючи вплив телебачення, слід пам'ятати, що це короткі новини в мінімальному контексті. Інша річ – редакторська політика авторитетних періодичних видань, які не лише повідомляли про ситуацію в Боснії, а пояснювали причини та наслідки подій, що відбулися. Заплутаність конфліктів на території колишньої Югославії та необізнаність західних політиків (особливо в США) з балканським регіоном підсилювали значення публікацій у поважних виданнях, що розкривали характер та значення цього конфлікту. Як зазначав відомий журналіст Роберт Каплан, функція «показати» замінила функцію «пояснити», це була перемога телебачення над друкованим словом [18].

Аналізуючи вплив медіа на політку Білого дому, Стівен Бадсі доводить, що випадок Боснії у цьому плані не був унікальним, і розвиває «гіпотезу про еліти». Дослідник стверджує, що масову громадську думку в США визначають різномірні групи еліт, що складаються з членів уряду, представників бізнесу, військового сектору та медіа [1]. Їхній вплив особливо помітний у домені зовнішньої політики з огляду на відсутність потужних альтернативних джерел інформації. Висновком з цієї гіпотези стало переконання, що вплив американських медіа на зовнішньополітичні справи забезпечено не так званим ефектом CNN, а публікаціями авторитетних видань (The New York Times, The Washington Post, Wall Street Journal).

Боснійська проблема не сходила із зовнішньополітичного порядку денного США від серпня 1992 року. Провідні американські ЗМІ, особливо періодичні видання, не давали змоги Вашингтону «забути» про конфлікт на Балканах, вимагаючи конкретних кроків для припинення страждання мирного населення та покарання агресора. Однак вимоги провідних медіа йшли врозки з позицією Адміністрації Білла Клінтона, яка не бажала ризикувати життям американських солдатів у небезпечній операції. Окрім того, існували сумніви, що зовнішнє військове втручання справді принесе мир, а не дедалі більше дестабілізує ситуацію в регіоні. Тому, як влучно підсу-

мував працівник держдепартаменту США, «мета політики США – не допускати появи Боснії на передовицях газет. Кожен день, коли Боснія не з'явилась у новинах, – це ще один успішний день» [19].

Оскільки Вашингтон не був достатньо обізнаний з балканським регіоном і не мав там чітко визначених інтересів, то вплив американських медіа на його оцінку боснійської ситуації постійно зростає. Том Гіелтон, як і ряд інших дослідників впливу медіа, наголошує, що «у разі відсутності політичного консенсусу, в процесі прийняття політичного рішення зростає значення того, як саме висвітлюється конфлікт у медіа» [7]. Головним інтересом політики Адміністрації Клінтона в Боснії стало уникнення гострої критики з боку американських медіа. Тому не можна стверджувати, що оскільки інтервенція НАТО розпочалась аж у 1995 році, Вашингтону вдавалося ефективно протистояти тиску медіа і утримуватися від втручання в боснійський конфлікт. Насправді, Адміністрація як Джорджа Буша, так і Білла Клінтона не могла залишати без відповіді сенсаційні репортажі про грубі порушення прав людини в Боснії, хоча вибір варіанта цієї відповіді міг не збігатися з очікуваннями медіа. Після невдалої гуманітарної інтервенції в Сомалі наприкінці 1992 року Вашингтон був неготовий взяти участь у набагато складнішому конфлікті в Боснії. Тому обговорювали можливості непрямой підтримки боснійських мусульман, зокрема через зняття ембарго на поставки зброї та розширення мандату НАТО в Боснії.

Вважаючи своїм головним обов'язком захист жертв цієї війни, американські журналісти засуджували мирні плани перемир'я як несправедливі та такі, що суперечать моральним цінностям Заходу. Девід Оуен, описуючи у своїх мемуарах реакцію преси на запропонований ним в січні 1993 року мирний план, зазначав про надзвичайну критичність американської преси. «Time» оцінив план Девіда Оуена як нагороду Слободану Мілошевичу за агресію, такої ж думки дотримувались й оглядачі «The New York Times». І хоча публікації у «Washington Post», за словами Девіда Оуена, «не були настільки безглуздо

негативними, вони не змінювали загальну політичну атмосферу навколо переговорів» [4, с.100-102.]. Отже, заклики Девіда Оуена до президента США покласти край всім дискусіям щодо можливості військової інтервенції та дати зрозуміти Алії Ізетбеговичу, що альтернативи переговорам не існує, залишились непочутими.

Зовсім інший характер мали публікації в британській пресі. Лондонський «The Times» позитивно оцінив можливість укладення мирної угоди, хоча й закликав підкріпити її військовою силою [20]. На відміну від свої заокеанських колег, британські оглядачі обережніше ставились до перспективи зовнішньої військової інтервенції. Частково це можна пояснити тим, що британська преса зберегла відносний плюралізм думок у висвітленні боснійської ситуації [3, Р.187]. Однак, як було згадано раніше, у впливі та ресурсах британська преса не могла змагатися з американською.

Позиція західних журналістів щодо миротворчих зусиль ООН та сторін боснійського конфлікту демонструє їхню деструктивну роль у миротворчому процесі. Засудивши діяльність СООНО як «співучасть у злочині», журналісти прагнули за будь-яку ціну розповісти правду про боснійську війну. Однак емоційні репортажі про страждання мусульманського населення від рук сербських націоналістів формували негативну атмосферу навколо мирних переговорів. Заяви журналістів про здійснення «геноциду» в Боснії неабияк ускладнювали переговорний процес, адже делегітимізували статус сербських учасників.

Провідні американські видання гостро критикували розроблені міжнародними посередниками мирні плани (як такі, що легітимізують агресію) та неготовність міжнародної спільноти до рішучих дій. І хоча гострі репортажі 1992 року про страждання мирного населення не переконали західних лідерів застосувати силу проти сербів, увага, яку отримала Боснія в американських медіа, перетворила її на одне з головних зовнішньополітичних питань Адміністрації президента Білла Клінтона. Вимоги головних медіа зупинити геноцид у Боснії змушували Вашингтон до активнішого втручання в конфлікт, а отже, підтримували

надію лідерів боснійських мусульман на зовнішню військову допомогу.

Боснійська війна стала одним з перших прикладів т.зв. «інформаційних воєн» новітнього часу, коли військова перемога на «полі битви» не обов'язково означала перемогу у війні. Зберігаючи значну військову перевагу та контролюючи до 70% території Боснії, серби протягом першого року війни програли боснійським мусульманам на інформаційному фронті. За станом на середину 1993 року можливість розповісти сербську «версію подій» вже було втрачено, і не лише через домінування антисербських текстів у західних медіа, а й через дії самих сербів. Навіть стримані у своїх оцінках британські видання різко засудили боснійських сербів як ініціаторів «етнічних чисток». Ставши на бік найслабшої сторони цього конфлікту, західні репортери закликали до переосмислення принципів воєнної журналістики та своїх обов'язків у зоні військових дій.

1. Badsey Stephen The Media and UN 'Peacekeeping' Since the Gulf War // Journal of Conflict Studies. – Vol. XVII. No. 1. – 1997. – Режим доступу: <http://www.lib.unb.ca/Texts/JCS/bin/get.cgi?directory=SPR97/articles/&filename=badsey.html>.

2. MacKenzie Lewis Peacekeeper: the road to Sarajevo. – Douglas & McIntyre, 1993.

3. Waldenberg M. Rozbicie Jugoslawii. – Warszawa, 2005.

4. Owen David Balkan Odyssey. – Harcourt, 1995.

5. Brock Peter Dateline Yugoslavia: The Partisan Press // Foreign Policy. – Nr 93. – Winter 1993-94.

6. Foreign Policy. – No. 94 – Spring, 1994.

7. Gjelten Tom Professionalism in War Reporting: A Correspondent's View // Conference «Journalism Covering Conflict: Norms of Conduct» sponsored by the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict at the School of International and Public Affairs. – Columbia University, 1999.

8. O'Shea Brendan The modern Yugoslav conflict 1991-1995: perception, deception and dishonesty. – Frank Cass: 2005.

9. LeBor Adam Complicity with Evil: The United Nations in the Age of Modern Genocide – Yale University Press New Haven & London, 2006.

10. Wolfsfeld Gadi The Inherent Contradictions between Media and Peace // Conference «Journalism Covering Conflict: Norms of

Conduct» sponsored by the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict at the School of International and Public Affairs. – Columbia University, 1999.

11.Krauthammer Charles Sarajevo Burns. Will We Learn? // Time magazine. – 1992. – 15 June.

12.Benjamin Daniel Hatred Ten Time magazines Over: interview with Lewis MacKenzie // Time magazine. – 1992. – 17 August.

13.Mcallister J.F.O. Atrocity And Outrage // Time magazine. – 1992. – 17 August.

14.Nanny in blue helmet // The Economist. – Vol. 324, Issue 7769. – 1992. – 25 July.

15.Herman Edward Book Review on Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia, by Peter Brock. – Режим доступу: <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=1667>.

16.Impact of television on U.S. foreign policy : hearing before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred Third Congress, second session, April 26, 1994. – Режим доступу: http://openlibrary.org/subjects/place:bosnia_and_herzegovina.

17.Tester Keith Compassion, morality, and the media – Philadelphia: Open University Press, 2001.

18.Kaplan Robert A Reader's Guide to the Balkans // The New York Times. – 1993. – 18 April.

19.Church George This Time magazine We Mean It // Time magazine. – 1994. – 21 February.

20.Forces for Peace // The Times (London). – 1993. – 28 January.

Євсєєв К.В.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ ТЕКСТІВ

У статті розкриваються основні принципи контент-аналізу політичних текстів. Показано, що традиційні формальні методи аналізу ускладнюються: 1) розбіжністю між мовою політичної науки та мовою публіцистики, 2) подачею політичної інформації у невластивих їй формах (розважальний дискурс), 3) можливістю поширення політичної інформації в латентній формі.

Ключові слова: контент-аналіз, дискурс, текст, політичний об'єкт, політичний образ.

Yevseyev K. Basic principles of content analysis of political texts. The article describes the basic principles of content analysis of political texts. It is shown that the traditional formal analysis techniques are complicated: 1)mismatch between the language of political science and journalism language, 2)-serving political information from inappropriate forms (entertaining discourse), 3)the possibility of the spread of political information in a latent form.

Key words: *content analysis, discourse, text, a political object, the political image.*

У політичній науці є загальна теза: сприйняття політичного життя опосередковане політичними образами. Зокрема, у сфері іміджології ця теза формулюється так: виборець сприймає особу політика не такою, якою вона є (себто – об'єктивно), а такою, якою її подають ЗМІ, тобто сприймає не особу політика, а його образ. (А те, що образ політика може бути вельми віддаленим від його особистості, – про це годі й казати.) Зрештою, маємо відому дихотомію – річ і явище. Ступінь пізнаваності речі й особливості її прояву (що визначені як самою річчю, так і когнітивною сферою суб'єкта пізнання) – це предмет для суто філософських і психологічних розмірковувань, і його ми наразі не торкатимемося. Способи конструювання образів політиків – це питання іміджології. Література з цього питання є фактично неосяжною. Тож, примножувати «бібліотеку» з цього питання, напевно, не варто. Є й група текстів, присвячених питанню «символічної політики». У них акцентується увага на загальній символізації політичного життя (а імідж політика розглядається як складник цієї загальної символізації). Натомість у цій статті ми хотіли б привернути увагу до іншого питання – застосування контент-аналізу з метою дослідження текстів, у яких подаються образи політиків та образи політичних подій.

Розбіжність між видимістю політики (її образом, символізацією) та фактичними політичними процесами підводить нас до проблеми щодо об'єктивності політологічного пізнання. Цілком зрозуміло, що дослідник насам-

перед має враховувати цю розбіжність між «явищем» і «річчю». Однак є й ще одна обставина, яка ускладнює політологічну аналітику. Це фактор багатоманітності політичних образів. Одна й та сама подія (заява державно-політичного органу, дія певного політика, соціальна подія) не лише певним чином подається для сприйняття громадськістю, а й по-різному інтерпретується ЗМІ. І ці інтерпретації, які за формою варіюють від простого повідомлення до публіцистичних і філософських трактувань, створюють сукупність образів, котрі можуть бути вельми відмінними як за формою, так і за сенсом. Отже, *реципієнт завжди стикається не з одним образом політичної дійсності, а з декількома*. І ці образи можуть бути *контroversійними*. *А в умовах демократії контroversійність політичних образів є закономірною*.

І в цьому контексті актуальним є питання виокремлення основних інформаційних груп, які й формують те чи те уявлення про політичну дійсність. Тобто, це є питання про виокремлення основних інтерпретацій, які формують образне уявлення реципієнтів про політичну дійсність. Виокремлення таких груп інтерпретацій можливе шляхом поєднання кількісного та якісного аналізу політичних текстів. Таке дослідження потребує: 1) конкретизації інформаційного масиву (групи текстів) – насамперед за предметним критерієм (наприклад, Президент України, партія «Батьківщина» тощо), 2) виявлення якісних характеристик (фреймів), що домінують в інформаційному масиві, 3) розподілу текстів на якісні групи за фреймами та виявлення зв'язку між цими групами та інформаційними джерелами, 4) виявлення кількісних характеристик інформаційних повідомлень певного типу (тобто образу, що є домінантним у кількісному відношенні), 5) виявлення кореляції між інформаційними повідомленнями певного типу та читацькою/глядацькою аудиторією.

Саме поєднання якісних і кількісних методів дослідження політичних дискурсів уможливорює об'єктивність виявлення 1) політичних образів, які пропонуються реципієнтам, 2) ступеня ймовірної впливовості цих образів (останній аспект може бути верифікований шляхом

зіставлень гіпотетичних припущень про впливовість образів із результатами соціологічних досліджень громадської думки щодо певного політичного явища), 3) цілеспрямованості конструювання чи випадковості наявності тих чи тих політичних образів (це питання може бути розкрито шляхом простеження зв'язку між образами та джерелами інформації).

В одній з публікацій ми вже зверталися до питання про якісні методи дослідження політичних дискурсів. Наразі ж є рація приділити увагу саме кількісним методам дослідження політичних дискурсів. Одразу зазначимо, що серед кількісних методів дослідження інформації (зокрема, повідомлень ЗМІ) провідним є метод контент-аналізу. У цій статті ми окреслимо основні питання застосування цього методу саме в аспекті вивчення політичних текстів і поданих у них образів. Чим важливий саме цей аспект? Тим, що політичний образ формується насамперед у текстах «синтетичних» (публіцистика, есеїстика, політико-філософські студії), які не піддаються однозначному трактуванню шляхом застосування традиційного методу контент-аналізу. Скажімо, інформаційні повідомлення про зовнішньополітичний візит Президента України досить точно аналізуються шляхом застосування контент-аналізу. Бо можуть бути застосовані традиційні критерії: кількість повідомлень, місце інформації в структурі інформаційного масиву (наприклад, розташування повідомлення на шпальтах газет або ж у новинному блоці), обсяг повідомлення, зв'язок ключової лексеми «Президент України» з іншими контекстуальними лексемами (імена, власні та загальні назви, епітети, метафори тощо). Однак ця ж таки подія – зовнішньополітичний візит – може розкриватися й у публіцистичному тексті. І в нім можуть бути взагалі відсутні будь-які конкретні лексеми, придатні для статистичної обробки. Текст може складатися з суцільних метафор, алюзій, паралелей, тобто мати суцільну езопівську мову. І обробка таких текстів за допомогою контент-аналізу є вельми складною. Та попри це такі публіцистичні тексти (хоча вони і вислизують із методу контент-аналізу) є основними засобами конструювання політичних

образів, оскільки переводять політичну дійсність зі сфери «безбарвної», «нейтральної», «плинної» реальності до сфери поетики – образів, які живуть своїм життям і визначають когнітивно-смыслову й емоційну сферу реципієнтів. Отже, саме такі синтетичні тексти мають значний вплив на формування політичної свідомості, визначаючи політичну поведінку. З огляду ж на складність опредметнення таких текстів у межах контент-аналізу є рація простежити основні принципи застосування цього методу, виявивши ці межі.

Як зазначалося, демократичний режим зумовлює контроверсійність політичних суджень. Варто також додати, що ця контроверсійність (спричинена політичними інтересами – боротьбою за державно-політичну владу) водночас накладається на суто специфічну особливість діяльності ЗМІ – їхню функцію подавати інформацію як таку, а також «розважати» глядацьку та читацьку аудиторію. Тобто є групи інформаційних повідомлень, які відповідно до їхньої *мети* (цільового призначення) можна розподілити на: 1) *політично зумовлені*, 2) *нейтральні* (тобто інформація сама є товаром, який продається/поширюється безвідносно до значення, сенсу та мети; за визначенням, такими «продавцями» інформації мали би бути інформагенції), 3) *розважально зумовлені* (тобто політичні повідомлення, які інтерпретують у ЗМІ не з політичною метою, а задля «розважання» аудиторію; у цьому сенсі політична інформація зближується з інформацією зі світу шоу-бізнесу, спорту, мистецтва тощо).

Цілком зрозуміло, що *не завжди до снаги простежити межу між політично зумовленою, нейтральною та розважальною політичною інформацією*. Позірна нейтральність сама може бути методом впливу на аудиторію – формуванням уявлення про так звану «нормальність», себто «нормативність» явища. Показовий приклад – безвідносні повідомлення в політичних коментарях про «адміністративний ресурс», який застосовуватиметься у виборчій боротьбі. З формально-юридичного погляду, «адміністративний ресурс» – це протиправний тиск на виборців з боку органів державної влади. Але

нейтральне за формою подання інформації про «адміністративний ресурс» створює враження про нормальність такої практики, а отже, і її нормативність, безцільність протестів проти такої практики. Таким чином, *нейтральні повідомлення також можуть бути політично зумовленими* (тобто відповідати інтересам політичних суб'єктів, а ще точніше – замовлятися політичними суб'єктами).

Це саме стосується й розважальної за формою подачі політичної інформації. Як показав Михайло Бахтін, травестійний гумор є формою не делегітимації політичної влади (насамперед – еліти), а саме формою її легітимації. Висміяне перетворюється на звичне, безпечне, по суті (в найпримітивнішій формі), стає своїм. Таким чином, розважальний контент політичної інформації, який на перший погляд є критичним щодо влади, насправді (з функціонального погляду) є провладним. Показовий приклад – анекдоти про «дорогого Леоніда Ілліча», в яких образ геронтократа зближувався з образом міфічних персонажів на кшталт «Чапаєва». Кажучи про сучасну українську медійну практику, зазначимо, що повідомлення про риторичні «ляпи» Віктора Януковича не завжди шкодять його популярності. Отже, *розважальна форма подачі політичної інформації також може бути політично заангажовано*.

Тож, постає питання про можливості відокремлення формально нейтральної та розважальної політичної інформації від власне політично зумовленої. Одразу зауважимо, що із тексту як такого це розмежування вивести неможливо. Таке розрізнення може бути отримане лише завдяки інформації про належність ЗМІ певному власнику та його політичні інтереси (якщо такі є). Але використання такої інформації вже не належить до сфери аналізу контенту. Це – по-перше. По-друге, політична позиція журналіста або редактора сама заздалегідь може бути зумовленою поширеними в суспільстві політичними уявленнями. Й у цьому випадку подана *інформація може трактуватися як похідна, дзеркальна від усталеного політичного образу*. Але – і на цьому потрібно акцен-

тувати увагу – метод контент-аналізу уможливорює виявлення наявності такої інформації та статистичну значущість її поширеності. А відтак і гіпотетичну впливовість такої інформації, що, звісно, уможливорює опис засобів впливу на формування політичної свідомості. Отже, класифікація та статистичний опис інформації – це важливий складник дослідження суспільно-політичних процесів, який передбачає також застосування методик оцінювання політичної інформації як мас-медійного продукту – суспільного дискурсу [1, с. 67].

Дослідження відкритих масивів політичної комунікації, себто ЗМІ, має розпочинатися з виокремлення основних інформаційних індексів – об'єктивних понять і найменувань, які інтерпретуються в інформаційних повідомленнях. Саме ці індекси піддаються кількісному вимірюванню [2, с. 17]. З огляду на досвід західних політологів можна стверджувати й те, що такий аналіз є необхідним елементом політичної аналітики насамперед – повідомлень про діяльність органів державно-політичної влади. Адже така діяльність пов'язана з використанням усталених індексів – найменування державно-політичних інститутів, традиційні політичні ритуали та символи (тощо), які не змінюються довільно (відповідно до волі автора тексту), а також мають хронологічну тяглість [3, с. 71].

Кажучи про контент-аналіз, варто також зазначити, що цей метод обробки інформації є міждисциплінарним. Він використовується в психології (аналіз самозвітів респондентів), соціології (дослідження громадської думки) та інших галузях науки. У політичних дослідженнях застосування контент-аналізу є досить ефективним саме завдяки усталеності методики. Контент-аналіз класифікується як «наукові методи одержання обґрунтованих висновків із фактів за їхнім змістом». Автор цієї (доволі невдалої) дефініції К. Криппендорф відзначає, що в цьому формулюванні інтегруються дві дефініції – Б. Берелсона, котрий вказує на власне опис змісту комунікації, та Г. Лассуела, який акцентує кількісні ознаки того, що передбачається повідомленням [4, с. 69].

Суть контент-аналізу – це підрахунок певних ознак тексту (індексів), котрі відображають суттєві якості змісту. Саме припущення, що наявність, ступінь поширеності, а також трактування певних індексів визначальні щодо його змісту і дає змогу вважати, що текст є «вимірюваним», тобто доступним для точних обчислювальних операцій. Однак наразі потрібно наголосити: *достовірність інформації, отриманої за допомогою контент-аналізу, залежить від опосередкованої вибірки текстів*. І тут є певна закономірність: що ширшою є ця вибірка, то достовірнішою є інформація. Утім, проводячи дослідження, неможливо охопити весь інформаційний масив. Відповідно, дослідник мусить звузити масив до «значущої вибірки». Тобто йдеться про певний «золотий перетин» і значущість похибки. Саме тому контент-аналіз застосовують переважно за наявності матеріалу значного за обсягом і не належного одному джерелу.

Контент-аналіз є ефективним саме в дослідженні матеріалів ЗМІ. (Адже із вивчення змісту ЗМІ й виник контент-аналіз.) Зрозуміло, що замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси та фейлетони відрізняються не тільки певними літературно-стилістичними засобами, а й наявністю різних шарів інформації. Вивчення споріднених явищ і процесів на різних рівнях публіцистичних жанрів уможливорює виявлення внутрішнього взаємозв'язку між первинною та вторинною інформацією в текстах. Розв'язання цього завдання забезпечує порівняльна типовість, однорідність і повторюваність публікацій. Суть повторюваності полягає в «традиційності низки тем, наявності в періодичних органах постійних розділів і рубрик, застосуванні певних жанрів у розкритті певної тематики» [5, с. 154].

Різноманітність матеріалів ЗМІ робить актуальним їхній аналіз і з погляду наявності *неприхованої та латентної* інформації. Перший тип інформації переважає, передусім, в аналітичних жанрах – замітки, кореспонденції, звіти, які насичені фактами. Другий – в синтетичних, передусім у статтях та інтерв'ю. Адже статті

викликають інтерес саме наявністю в них латентної інформації – «мотивами та метою публікації, концепцією автора і газети» [6, с. 25]. Звісно, реалізація цих завдань неможлива без застосування до газетних публікацій методу контент-аналізу, що уможлиблює розкриття якісних ознак не лише окремих джерел, а й їхніх тематично споріднених сукупностей.

Контент-аналіз уможлиблює виявлення й аналіз не лише окремих фактів, а їхньої сукупності. На відміну можливостей внутрішньої і зовнішньої критики, що зосереджуються, загалом, на вивчені матеріалів, кожен із яких може дати дослідникові лише фрагментарний науковий факт, аналітико-синтетична критика сприяє оцінюванню достовірності та повноти, а отже, – об'єктивної наукової цінності інформації.

У зв'язку з цим актуалізується проблема відображення події, а також ступінь об'єктивності її відтворення в тексті. Розв'язання цього завдання залежить і від з'ясування ступеня *повноти інформації*, ступеня проникнення в *сутнісну* глибину політичного явища. Отже, *головною ознакою повноти матеріалів ЗМІ є відображеннясутніх рис описаних подій*. Приміром, для політолога, що досліджує проблему висвітлення законотворчої діяльності парламенту, суттєвою є інформація про нормативно-правові акти, що їх ухвалює законодавчий орган, а не ті явища і процеси, котрі перебувають за межами толерантності парламентського діалогу. Проте можливі й феномени, які здатні порушити цю загальнозрозумілу логіку. Скажімо, нині у передвибірчий період Верховна Рада України зіткнулася з так званим «законодавчим спамом» – продукуванням законопроектів суто популістського змісту, розрахованих лише на збурення суспільно-політичних дискусій, у яких популяризуватиметься ім'я народного депутата, що претендує на переобрання. У дослідженнях символічної політики таке явище дістало назву «символічного законодавства» – продукування правових норм, об'єктивно непридатних для виконання, а розрахованих лише на суспільний резонанс. Відповідно, журналістські матеріали, в яких висвітлюватимуться такі символічні

«законодавчі ініціативи», просто потраплятимуть до пастки символічної політики. Бо сутнісним феноменом є не зміст цих законотворчих «порожнеч», а саме їхнє існування. Тож у цьому випадку текстом, який відображатиме сутність парламентського життя, буде не той текст, який висвітлює усі деталі законопроектів, запропонованих із нагоди виборчого процесу, а саме текст, у якому розкриватиметься вся неконструктивність такої законодавчої діяльності. І тут ми стикаємося з проблемою застосування методу контент-аналізу: *які індекси мають бути ключовими в процесі дослідження, скажімо, символічної законодавчої діяльності?* Застосування традиційних індексів – як-от: «закон», «законопроект», «поправка» тощо – покаже високий ступінь політичного резонансу символічного законопроекту. Тобто сам результат контент-аналізу потраплятиме до символічної пастки. Саме тому ми стикаємося з другою важливою проблемою, яка є актуальною, оскільки визначає результативність застосування контент-аналізу, – це *проблема вибору ключових індексів*. Разом із *проблемою формування вибірки текстів*, які піддаватимуться кількісному аналізу, проблема виокремлення ключових лексем істотним чином впливає на достовірність результатів дослідження.

Застосовуючи контент-аналіз, слід вирішувати питання мотивації авторів матеріалів. У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза, що «важливим є і суб'єктивне трактування фактів, їхня інтерпретація, оскільки це уможлиблює з'ясування позицію редакції й авторів, які виступають у пресі, визначення основних напрямів ідейної боротьби» [7, с. 30-31].

Звернімося до питання формування вибірки текстів. Як виокремити з величезного масиву інформації коло репрезентативних текстів? Суть завдання – відібрати мінімальну кількість даних, які уможливили б вичерпну інформацію про політичний об'єкт. Для того, щоб дослідження лише частини текстів можна було вважати репрезентативним, слід дотримуватися такої умови: об'єкти для часткового обстеження мають бути обрані або випадково, або внаслідок природних умов. Екстраполюючи результати вибіркового дослідження на політичний об'єкт,

потрібно визначати ймовірну похибку репрезентативності. Але передбачити величину цієї похибки можна тільки у разі її випадковості. А такою вона може бути лише тоді, коли тексти до вибірки потрапляють випадково. Вибірка лише тоді вважається репрезентативною, коли формується з генеральної сукупності текстів таким чином, щоб кожний член такої сукупності мав однаковий шанс бути відібраним. Забезпечити випадковість вибірки з великої сукупності публікацій можна за допомогою жеребкування чи таблиці великих чисел. Можуть бути використані також інші методи: механічний, типовий (районований) і серійний. Такі загальні принципи формування репрезентативної текстової вибірки.

Важливим є й забезпечення вичерпного системного словника (індексів, про які вже йшлося). Саме його побудова закладає інформаційно-пошукові підвалини формалізованого оцінювання тексту [8, с. 22]. Таким чином, має значення методика чіткого визначення індексів – основних пошукових одиниць.

Отже, в процесі визначення індексів *мають бути враховані правила взаємовиключення, підпорядкованості та пропорційності понять* [9, с. 175-206]. Це правила, які визначені формальною логікою. Поряд із продуманою схемою основних індексів також мають братися до уваги дані про джерело інформації (газету, журнал тощо). Під комплектною даних Е. Летенков розуміє «усі можливі характеристики періодичного органу: назву, обсяг, тип, періодичність, роки виходу, місце виходу, кількість номерів, що вийшли, чи було видання ілюстрованим, чи мало воно додатки, спрямованість видання» [10, с. 57]. Щоправда, останню пораду врахувати важко: адже «спрямованість видання» не є формалізованою ознакою. Спрямованість – інформаційна рубрика, що потребує тематичної конкретизації залежно від поставленої мети. Іншими словами, задля визначення спрямованості (аудиторії) варто брати до уваги загальну стилістику видання.

Застосовуючи контент-аналіз, конче важливо не лише визначити чітке коло понять, які характеризують текст, а також і хронологічну періодизацію ЗМІ. Відповідно,

вибірка ЗМІ та вміщених у них текстах має корелювати з періодичністю видань. Адже не врахувавши періодичність видань, дослідник може випустити з поля зору тексти, які публікуються в тижневиках або журналах. Відповідно, в методології контент-аналізу сформульовані поняття «період», «періодизація», «журналістський процес», «преса». І ці поняття перегукуються із загальним поняттям «політична комунікація» [11, с 113].

Варто звернути увагу й на таке питання: політична наука тяжіє до виокремлення точних понять. (Наскільки поняття політичної науки можуть бути визначеними – це питання ми залишимо за дужками.) Однак у журналістських повідомленнях і публіцистичних текстах, які спрямовуються на щонайширшу аудиторію, використовується побутове мовлення. Автори уникають точних понять, значення яких відомі лише фахівцям. Таким чином, поняття політичної науки можуть відобразитись у текстах довільно або передаватися за допомогою риторичних пасажів. Отже, в дослідженні контенту варто врахувати саме особливість побутового мовлення [12, с 75].

Формулюючи висновки, правомірно стверджувати, що застосування кількісних методів дослідження текстів потребує дотримання формалізованих процедур. Водночас варто брати до уваги і те, що традиційні формальні методи контент-аналізу ускладнюються: 1) розбіжністю між мовою політичної науки та мовою публіцистики, 2) подачею політичної інформації у невластивих їй формах (розважальний дискурс), 3) можливістю поширення політичної інформації в латентній формі.

1. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) / Под ред. Н. Костенко. – К., 1999.

2. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998.

3. Леслі А. Пал. Аналіз державної політики / Пер. з англ. У. Озюб. – К., 1999.

4. Землянова Л. М. Современная американская коммуникативистика: теоретические концепции, проблемы, прогнозы. – М., 1995.

5. Дергачова Л. Д. Периодическая печать как массовый источник. – М., 1982.

6. Варшавчик М. А. О структуре источниковедческой практики // Источниковедение отечественной истории. – М., 1980.
7. Романюк М. М. Українське пресознавство: наукові принципи і методи досліджень. – Львів, 2000.
8. Опыт контент-анализа альтернативной прессы Белоруссии // Социологические исследования. – 1991. – № 8.
9. Партико З. В. Логічні норми редагування // Загальне редагування. – Львів, 2001.
10. Летенков Е. В. О некоторых итогах компьютерной обработки данных по периодической печати // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства: Матеріали українсько-російського наукового семінару. – Київ – Санкт-Петербург, 1999.
11. Кость С. Періодизація як історична проблема: журналістський аспект // Збірник кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги з нагоди 70-річчя від дня народження: Вип. 3. – Львів, 2000.
12. Бляхер Л. Е. Конвенциональные понятия в структуре политического дискурса // Принципы и практика политических исследований. – М., 2002.

Красносільська А. О.

ЗАСАДИ ГРАДУАЛІСТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті автор досліджує зміст консолідації демократії та аналізує поняття демократії з огляду на потребу визначення консолідації демократії як політичного режиму. Досліджено підходи до визначення рівня демократії, співмірного із консолідованою демократією, та окреслено теоретико-методологічні засади градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії.

Ключові слова: *консолідація демократії, демократія, політичний режим.*

A. Krasnosilka. On Gradual Approach to Democratic Consolidation. *This article studies democratic consolidation as consolidation of political regime and analyzes definitions of democracy as applicable to democratic consolidation. Approaches to defining the level of democracy compatible with democratic consolidation are studied and theoretical and*

methodological basis for gradual approach to democratic consolidation is outlined.

Key words: *democratic consolidation, democracy, political regime.*

Попри значну поширеність поняття «консолідація демократії» у теоретичних та прикладних дослідженнях його корисність викликає дедалі більше сумнівів. Це пов'язано із недостатньою чіткістю та надмірною широтою поняття, а також із використанням для його визначення штучного уявлення про ліберальну демократію, що разом зменшує спроможність поняття «консолідація демократії» адекватно описувати політичну дійсність. На зазначені проблеми звертають увагу сучасні дослідники А. Шедлер, С. Барракка, І. Титарь, І. Хінтба тощо. Уточнення поняття консолідація демократії без нівелювання його прогресивного нормативного орієнтира та одночасно без зайвого універсалізму можливе через застосування градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії. Ця стаття має на меті окреслити теоретико-методологічні засади такого підходу.

Класичні визначення консолідації демократії (Ф. Шміттера та Н. Гілло, А. Пшеворського, Г. О'Доннелла, Х. Лінца та А. Степана тощо) є досить схожими за своєю суттю та змістом. Спільні елементи цих визначень переважно вбудовані у метафору «демократія як єдина гра», запропоновану А. Пшеворським [1, с. 66] та використану низкою інших дослідників. Консолідація демократії включає, по-перше, формування консенсусу політичних акторів щодо демократичних правил взаємодії, залучення до такого консенсусу потенційно або фактично недемократичних акторів та формальне закріплення таких правил; по-друге – наявність передбачуваної поведінки, що відображає фактичну згоду акторів діяти, зокрема, вирішувати конфлікти у рамках визначених інститутів або принаймні відсутність поведінки, що суперечить демократичним правилам; по-третє – визнання демократичних інститутів як єдино легітимних і серед еліт, і в суспільстві загалом. Як бачимо, такий підхід є значною мірою процедурним, не

тяжіє до нормативності, а також є прийнятним за будь-якого розуміння демократії як нормативного горизонту консолідації.

Логіку дослідників щодо механізму консолідації демократії можна реконструювати наступним чином: правила гри є такими, що задовольняють усіх основних політичних акторів; правила формалізуються; правила стають передбачуваними, оскільки актори приймають їх як вигідні, а кожна вагома політична сила має впевненість, що опоненти також діятимуть у межах демократичних правил; демократія набуває ознак самопідтримуваності.

Надалі розуміння консолідації демократії як формування та прийняття політичними акторами демократичних процедур та інститутів переважно не заперечується, проте теоретичні вимоги до консолідованої демократії послідовно розширюються. До визначення цього явища додаються вимоги щодо: нейтралізації антисистемних акторів; відсутності сфер суспільно-політичного життя, на які не поширюються демократичні правила; поширення демократичних цінностей серед громадян у цілому; забезпечення функціонування механізмів представництва інтересів через партійну систему та поза нею; децентралізація держави; забезпечення належного правосуддя; подолання корупції; стабілізація ринкової економіки та навіть зменшення бідності тощо [2, с. 91-92]. Як слушно зазначили Х. Лінц та А. Степан, багато дослідників, вдаючись до такого розширення, включали до визначення консолідованої демократії усі можливі характеристики режиму, пов'язані із загальною якістю демократії [3, с. 14]. Перелік таких додаткових елементів консолідації демократії є потенційно безмежним, а їхня необхідність – досить дискусійною.

Оновлюючи визначення консолідації демократії, А. Шедлер, С. Барракка, І. Хінтба пропонують повернутися до ранніх класичних підходів та розуміти консолідацію демократії як забезпечення її тривалого існування та запобігання поверненню до менш демократичних станів, як це пропонували, зокрема, Г. О'Доннелл і С. Валенцуела. До цього І. Титар додає позитивний елемент посилення

демократичного режиму, напрям та межа якого мають визначатися окремо для кожного конкретного випадку [4, с. 52]. Натомість А. Шедлер обґрунтовує необхідність винесення поглиблення демократії за межі поняття консолідації демократії для зосередження на закріпленні уже набутих режимом якостей [5, с. 104].

У будь-якому разі сучасні дослідники не заперечують виокремлені вище складові класичних визначень консолідації демократії з огляду на процес її досягнення. За такого підходу об'єктом характеристики фактично стає консолідація політичного режиму як родове поняття щодо консолідації демократії.

Теоретично завершене та придатне для практичного застосування уявлення про консолідацію демократичного політичного режиму потребує у першу чергу визначення власне демократії, яка підлягає консолідації, та розмежування неконсолідованої демократії або демократії, що консолідується, та недемократичного режиму для цілей цих визначень. На це звертають увагу практично усі дослідники консолідації демократії, зокрема С. Валенцуела, Т. Карл та Ф. Шміттер, Г. О'Доннелл, Х. Лінц та А. Степан, Л. Даймонд.

Характеристика демократії як режиму (Ф. Шміттер, В. Банс, В. Гельман тощо) задає важливе методологічне обмеження: демократія як режим має тлумачитися процедурно, натомість елементи, асоційовані із результатами функціонування демократії, не мають бути критеріями визначення демократії. Проте, як буде показано нижче, не всі підходи до визначення демократії у дослідженнях консолідації демократії відповідають зазначеному обмеженню.

Для упорядкування підходів до змісту поняття демократії як режиму доречно послуговатися класифікацією Т. Ландмана. Дослідник виділяє процедурне, ліберальне та соціально-орієнтоване визначення демократії [6, с. 3]. Процедурні визначення демократії так чи інакше базуються на визначенні поліархії Р. Даля. Ключовим елементом поліархії, як відомо, є відкритий та виборний характер влади. Забезпечити це, на думку Р. Даля, мали:

змагальність політичного процесу, що передбачає наявність, власне, вільних і чесних періодичних виборів, легітимність опозиції, забезпечення свободи слова та свободи об'єднання; і участь, забезпечена передусім гарантіями виборчих прав та їх загальністю [7, с. 11]. Визначення поліархії Р. Даля цілком достатньо для розмежування демократій та недемократичних режимів. Інші підходи до визначення демократії формуються через розширення процедурного визначення, проте не заперечують його.

Ліберальні визначення демократії додають до процедурного більш чітко виражений компонент захисту прав людини та громадянина (С. Мейнуоринг, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер), а також акцентують увагу на забезпеченні верховенства права, розподілу влади та наявності певної системи стримування і противаг (Л. Холмс). До цього Л. Даймонд додає, що якщо процедурна демократія концентрується переважно на виборах, то ліберальне тлумачення передбачає ширший набір процедур вираження, представлення та оскарження інтересів [8, с. 31].

Нарешті, соціально-орієнтовані визначення демократії визнають компоненти процедурного та ліберального визначень, проте розширюють коло обов'язкових для захисту прав, додаючи соціальні та економічні.

Таким чином, усі дослідники демократизації погоджуються відносити до необхідних ознак демократії процедурні складові. Інші ознаки демократії не вважаються необхідними, стосуються не сутності демократії, а результатів її функціонування і з огляду на це можуть визначати лише певні підтипи демократії. Наприклад, фактичний високий рівень громадської участі в урядуванні вирізняє демократію учасницького типу, а досягнення певного рівня соціально-економічної рівності – соціальну демократію.

Наступним важливим для встановлення сутності консолідації демократії питанням є визначення рівня демократичності, співмірного із консолідованою демократією. Наразі згода між дослідниками демократизації щодо мінімальних складових демократії не призвела до формування згоди щодо рівня демократії, який має асоціюватися із її консолідацією. Підходи до визначення

такого рівня сформувався на основі процедурного та ліберального вимірів демократії, оскільки більшість дослідників демократизації так чи інакше тяжіють до одного із цих уявлень про демократію. У науковій літературі з ініціативи В. Меркеля такі підходи до характеристики консолідації демократії прийнято позначати як мінімалістичний та максималістичний, відповідно [9, с.13].

Прихильники мінімалістичного підходу до визначення консолідації демократії вважають, що встановлення електоральної або розширеної електоральної демократії цілком достатньо для консолідації. Показово, що до цього напрямку можна віднести більшість «класиків» досліджень консолідації демократії, зокрема Г. О'Доннелла, А. Пшеворського, Л. Даймонда, С. Валенцуелу, Ф. Шміттера, а також таких сучасних дослідників, як Б. Паррота, П. Копецькі та К. Мудд. Переважно ці дослідники виходять із негативного визначення консолідації демократії, тобто пов'язують її із відсутністю загрози регресу до менш демократичних станів [5, с. 95] та використовують електоралістичне, мінімальне процедурне або розширене мінімальне процедурне визначення демократії. Це передбачає оцінку інституційного середовища демократії, тобто забезпечення для політичних акторів можливостей, пов'язаних із участю та конкуренцією, а на поведінковому рівні – відповідності неформальних практик діяльності акторів формальним інститутам (Г. О'Доннелл [10, с. 40]). Натомість поза увагою залишаються питання розподілу влади, системи стримувань та противаг, забезпечення підзвітності влади, ступінь верховенства права, модель політичної культури, політична активність тощо. Варто звернути увагу, що електоралістичне визначення демократії є найменш поширеним у дослідженнях консолідації: нормативний горизонт консолідації демократії зазвичай передбачає вищий рівень демократії.

У свою чергу, максималістичний підхід до консолідації демократії спирається на позитивне та прогресистське визначення консолідації демократії, тобто такі, що пов'язують консолідацію демократії із рухом до більш повної демократії. У межах цього підходу консолідована

демократія, окрім складових мінімальної процедурної демократії, має включати характеристики, пов'язані із ширшим колом акторів, зокрема із формуванням громадянським суспільством (Ф. Шміттер); ширшим переліком інститутів та практик, запровадження яких є необхідним, наприклад, обмеження влади законом (Х. Лінц та А. Степан) чи горизонтальна підзвітність (В. Меркель); а також із змістом та результатами демократичної політики, від фактично високого рівня політичної активності до соціальної справедливості. До представників максималістських підходів можна віднести С. Гантінгтона, Х. Лінца та А. Степана, В. Меркеля, Р. Гантера, Н. Даймандурса, Г. Ю. Пуле тощо.

Не важко помітити, що для максималістичного підходу не характерний консенсус щодо необхідного рівня демократії, а перелік критеріїв такої консолідації демократії є практично безмежним. При цьому частина критеріїв виходить за межі визначення політичного режиму. Більше того, щодо максималістичних визначень слушним є критичне зауваження Г. О'Доннелла: часто не зрозуміло, чи такі визначення виходять із узагальнених характеристик «старих поліархій», чи імпліцитно посилаються на певний ідеальний тип демократії [10, с. 104].

Практичний вимір проблеми вибору мінімалістичного чи максималістичного підходу до визначення демократії для цілей визначення її консолідації полягає у відповідях на два запитання: по-перше, досягнення яких показників дає змогу говорити про завершення консолідації демократії, тобто про фактичну консолідованість демократії; по-друге, які критерії потрібно використовувати для вимірювання процесу консолідації демократії. Без відповідей на ці запитання при практичному використанні поняття виникають випадки, коли одні й ті самі країни в один і той самий момент часу можуть бути оцінені і як консолідовані демократії, і як напівконсолідовані, і як гібридні режими. Крім того, емпіричні дослідження свідчать, що більшість країн відповідають лише частині із запропонованих у межах будь-якого із двох підходів умов, що ставить так звані «проблему порогів» та «проблему визначення відносної ваги індикаторів».

У сучасних дослідженнях консолідації демократії сформувалися два основні підходи щодо відповідей на зазначені запитання. Перший цілком передбачувано полягає у встановленні мінімального процедурного рівня демократії як межі її консолідації. Натомість другий підхід передбачає характеристику консолідації демократії не через дихотомію максимально консолідована/неконсолідована, а як міру консолідації, тобто градуалістично.

Дослідник виділив п'ять аспектів поняття консолідації демократії: запобігання різкому краху демократії та забезпечення її збереження у найближчому майбутньому; уникнення поступового розпаду (ерозії) демократії; завершення (completing) демократії; поглиблення демократії [5, с. 99]. Можна помітити, що перші два підходи належать до групи негативних визначень, наступні два – до групи позитивних та прогресистських. Ця сукупність відображає прогресуючу динаміку змін у континуумі авторитаризм – мінімальна демократія – «повна» демократія.

У своєму першому значенні консолідація демократії як запобігання її краху у першу чергу зосереджена на нейтралізації антисистемних акторів та їхніх антидемократичних цілей. Консолідація демократії як уникнення поступового розпаду (ерозії) демократії до менш демократичних станів переважно пов'язана із уникненням таких загроз, як згортання електоральної конкуренції через забезпечення демократичного характеру функціонування інститутів та налагодження відповідності між формальними інститутами та реальними практиками. Консолідація демократії як її «завершення» є позитивною та навіть прогресистською, переважно асоціюється із рухом від електоральної до більш повної ліберальної демократії. А. Шедлер цілком слушно зазначає, що конкретні складові консолідації у такому значенні не є універсальними, а залежать від характеристик стартової позиції [5, с. 98]. Нарешті, консолідація демократії як її поглиблення опиняється у фокусі після виконання завдань попередніх етапів. Така консолідація передбачає просування до «кращої» або якіснішої демократії, що може включати більшу ефективність уряду, реформування судової системи, формування систем

представництва інтересів у межах партій та поза ними тощо [5, с. 99]. Цілком очевидно, що перелік напрямів поглиблення демократії є невичерпним як теоретично, так і практично для будь-якої країни, причому незалежно від того, наскільки високий показник демократичності вона вже демонструє.

Методологічно схоже, хоча і менш деталізоване, уявлення про співвідношення різних підходів до визначення консолідації демократії пропонують як «класик» досліджень консолідації демократії Т. Л. Карл, так і молодий російський науковець І. Хінтба. Так, Т. Л. Карл погоджується, що погляд на зміст консолідації демократії визначається відповідно до кожного конкретного досліджуваного випадку; наприклад, щодо нестабільних демократій консолідація може поставати як нівелювання загроз, що надходять з боку недемократичних акторів [11, с. 6]. І. Хінтба обґрунтовує можливість формування нормативних орієнтирів консолідації демократії: електоральної демократії для негативної консолідації та ліберальної – для позитивної [12, с. 14].

Аналіз субстанційних підходів до визначення консолідації демократії дає змогу сформуванню наступні методологічні обмеження щодо визначення явища у цілому. По-перше, зміст консолідації демократії може бути досить багатоманітним та відрізнятися залежно від стартових позицій та нормативних орієнтирів; консолідація також можлива на основі різних моделей демократії. По-друге, рівні консолідації демократії – інституційний та соціокультурний – можуть розглядатися як базові для аналізу за практично будь-якого підходу до визначення консолідації демократії. Незалежно від того, яке завдання консолідації демократії буде покладено в основу її визначення (від уникнення розпаду демократії до її поглиблення), вивчення процесу консолідації демократії потребуватиме аналізу на рівні інститутів, поведінки та цінностей та/або переконань. По-третє, консолідацію демократії не можна розглядати як незворотні зміни, вона створює лише «резерв стійкості», що унеможливорює швидкий та «комплексний» розпад демократії.

Отже, стає очевидним, що консолідація демократії може розумітися по-різному залежно від стану відліку та бажаного нормативного орієнтиру. В основу градації консолідації демократії може бути покладена схема додавання атрибутів демократії з огляду на послідовні цілі консолідації демократії, де кожен наступний містить попередній і одночасно є повнішим, порівняно з попереднім. Основною такого підходу можуть стати напрацювання С. Колера та А. Левицькі, Т. Ландмана та А. Шедлера, а також молодих дослідників І. Хінтби та І. Титаря.

Градація завдань та нормативних цілей консолідації демократії може складатися із: електоральної демократії для запобігання швидкому розпаду демократії; мінімальної процедурної демократії для запобігання ерозії демократії; розширеної мінімальної процедурної демократії або ліберальної демократії для завершення демократії; ліберальна демократія або інший підтип демократії – для поглиблення демократії.

Розробляючи градуалістичну схему консолідації демократії, доцільним буде обмежитися ознаками демократії, що характеризують процедурний рівень демократії. Ознаки, що асоціюються зі змістом і результатами демократичного процесу, слід виключити із описуваної схеми консолідації демократії як такі, що характеризують різні типи демократії. Такий підхід дасть змогу також розмежувати уявлення про консолідації різних типів демократії та різні ступені консолідації демократії.

Попередня схема можемати такий вигляд:

Завдання КД	Нормативний орієнтир	Ознаки	
		Інституційний рівень	Соціокультурний / Поведінковий рівень
Запобігання краху демократії	Електоральна демократія	Регулярні вибори	Нейтралізація уяв- лення про прий- нятність невибор- чих способів фор- мування уряду; Згода/залучення усіх значущих

			акторів на конкуренцію через вибори, не вдаючись до масових порушень; Нейтралізація антисистемних акторів.
Запобігання розпаду демократії	Електоральна демократія або мінімальна процедурна демократія	1. Право на свободу слова та право на об'єднання; 2. Виборчі права; 3. Змагальність виборчого процесу та входження у нього усіх ефективних політичних сил; 4. Контроль за урядом з боку обраних представників; 5. Відсутність необраних груп чи інститутів вето.	Інструментальна цінність демократичних правил; передбачуване дотримання акторами демократичних правил; відповідність формальних інститутів та неформальних практик.
Завершення демократії	Ліберальна демократія	1. Обмеження влади законом, верховенство права; 2. Система стримувань та противаг; 3. Система судового захисту прав. 4. Підзвітність обраних представників, у т.ч. у міжвиборчий період 5. Залучення громадянського суспільства	Принципова цінність демократії; широка легітимність демократичного режиму.

Використання градуалістичного підходу до аналізу конкретних випадків консолідації демократії має наступні переваги. По-перше, цей підхід дає змогу фіксувати динаміку руху у напрямі консолідації демократії та

відрізнати випадки, для аналізу яких більш коректно використовувати поняття гібридних режимів. По-друге, градуалістичний підхід дасть змогу повніше охарактеризувати власне практику консолідації демократії: образно, це дасть змогу дати відповідь на запитання, «яка консолідація насправді відбувається?», замість відповіді: «чи відбувається консолідація у тому вигляді, якою її вважають доречною дослідники?».

Отже, пропонується характеризувати консолідацію демократії як процес становлення та стабілізації інституційного та соціокультурного (та поведінкового) компонентів демократичного політичного режиму, спрямований на запобігання регресу політичного режиму до менш демократичних станів та поглиблення його демократичності відповідно до обраного нормативного орієнтира. Алгоритм емпіричного дослідження консолідації демократії за такого підходу може мати такий вигляд: оцінити демократичний статус країни на момент завершення транзиту; виявити орієнтири цих країн щодо бажаного рівня демократії позитивно (через дії щодо його досягнення) або негативно (дії щодо недопущення або обмеження певних демократичних інститутів/практик); оцінити досягнутий рівень демократії з огляду на складові процесу консолідації демократії.

Наразі актуальним видається уточнення ознак для кожного із рівнів градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії, а також уточнення послідовності додавання таких ознак з огляду логіки процесів консолідації демократії. Зазначені уточнення можливі виключно на базі емпіричних досліджень.

1. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ.; под ред. Иноземцева В., Капустина Б. – М.: Ладомир. – 2006.

2. Schmitter Ph., Guilhot N. From transition to consolidation. Extending the concept of democratization and the practice of democracy // Democratic and capitalist transitions in Eastern Europe: lessons for the social sciences / Edited by M. Dobry. – Dordrecht: Kluwer academic publishers. – 2000.

3. Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – № 2.
4. Титарь И. Консолидация демократии: проблема определения понятия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 4.
5. Schedler A. What is Democratic Consolidation? // Journal of Democracy. – 1998. – Vol. 9. – № 2.
6. Landman T. Developing Democracy: Concepts, Measures, and Empirical Relationships // Centre for Democratic Governance University of Essex Background Paper. – May. – 2007.
7. Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy. – New Heaven: Yale University Press. – 1982.
8. Даймонд Л. Определение и развитие демократии // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ.; под ред. Иноземцева В., Капустина Б. – М.: Ладомир. – 2006.
9. Merkel W. Plausible theory, unexpected results: the rapid democratic consolidation in East and Central Europe // IPG. – 2008. – № 2.
10. O'Donnell G. Illusions about Consolidation // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – № 2.
11. Див.: Issues in the consolidation of democracy in Latin America and Southern Europe in comparative perspective. A rapporteurs' report // Kellogg Institute, University of Notre Dame Working papers series. – № 1130. – October 1988.
12. Хинтба И. Консолидация демократии: сущность, факторы, модели: автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02/ И. Р. Хинтба. – М., 2009.

Яремчук В.Д.

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА СОБОРНОСТІ У СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ СХІДНОЇ І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена проблемі, яка стосується аналізу становища та пошуків найбільш оптимальної стратегії діяльності українських соціал-демократичних партій Східної і Західної України у роки Першої світової війни, висунення ними на порядок денний політичного життя питання національної державності та соборності.

Ключові слова: українські політичні партії, соціал-демократія, українська партійна система, Перша світова війна.

Jaremchuk Vjacheslav. The problem of national statehood and unity in the strategy of Ukrainian social-democracy of the Eastern and Western Ukraine in the period of the World War I. This article is dedicated to the problem of the analysis of situation and search for the optimal strategy for activities of Ukrainian social-democratic parties of Eastern and Western Ukraine during The World War I, raising of the issue of national State system and integration.

Key words: Ukrainian political parties, social-democracy, Ukrainian party system, the World War I.

На нинішньому етапі розбудови Української держави дедалі більшу роль відіграють політичні партії, які стали невід'ємним елементом сучасного громадянського суспільства. Поряд з тим, доволі динамічний розвиток національної партійної системи, складні (а інколи й суперечливі) процеси, що відбуваються в її середовищі, як відповідне реагування на виклики сучасності, потребують прискіпливого аналізу й використання уроків досвіду діяльності українських політичних партій у минулому, особливо на переломних етапах історії, зокрема, у переддень втілення у практику прагнень національного державотворення на початку ХХ ст., що відбувалося у роки Першої світової війни.

Сучасна українська історіографія належним чином відреагувала на такий важливий етап в історії української багатопартійності різних регіонів України, як Перша світова війна, що характеризувався і відновленням партійних організаційних структур в Наддніпрянській Україні, і якісно новим рівнем взаємодії (на рівні партійної системи) галицько-буковинських партій та української політичної еміграції на теренах Австро-Угорщини й Німеччини. Ця проблема безпосередньо чи побіжно висвітлювалась у низці фундаментальних видань з політичної історії України [1], а також у монографічних дослідженнях, брошурах,

численних наукових статтях, присвячених діяльності вітчизняних політичних партій [2].

Водночас, як відзначають дослідники з партійної проблематики [3, с. 4,5; 4], і надалі залишається досить актуальною потреба детальної розробки питання синхронності українського суспільно-політичного руху в Наддніпрянській та Західній Україні, його цілісності, поглиблення знань про українські партійні системи Східної та Західної України у всіх їхніх зв'язках та суперечностях, що має сприяти більш об'єктивному розумінню політичної історії українського народу. Повною мірою це стосується й діяльності українських соціал-демократичних партій Східної та Західної України, які попри розмежування кордонами, різні умови існування та спрямування політичної орієнтації зробили у складних умовах Першої світової війни практично перший, суттєвий крок у консолідації своєї діяльності, розробки новітньої стратегії національного та соціального визволення українства, що і стало предметом цієї статті.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) стала однією з переломних подій світової історії. Особливо болісним був удар, завданий нею по тих народах, які опинилися у зоні зіткнення геостратегічних інтересів і армій воюючих коаліцій – Антанти та Четвірного союзу. Серед них опинилися й українці, які були приречені на те, щоб поза своєї волі опинитися у вирі кривавого протистояння. Світова війна в Європі набула рис гострого етнічного конфлікту. Її активні учасники намагалися приєднати до своїх територій землі, що перебували на порубіжжі. Натомість, недержавні народи (чехи, словаки, поляки, південні слов'яни та інші) прагнули використати воєнний конфлікт для вирішення власного національного питання, у тому числі й створення власної державності. Усвідомлення ж українцями свого національного інтересу виявилось вкрай ускладненим, що зумовлювалося їхнім тривалим бездержавним існуванням, розчленуванням між ворогуючими між собою імперіями. Згадані реалії вносили й суттєві корективи до постановки завдань національно-визвольної боротьби, бачення її перспектив: місцева національно-

територіальна автономія, обмежений державний суверенітет, повний державний суверенітет, а наприкінці війни – висунення на порядок денний ідеї об'єднання українських земель в єдиній державі.

Вибух війни викликав активізацію українських політичних партій Східної та Західної України, які пов'язували з військовим конфліктом та його наслідками суттєву зміну становища українства. Через це на порядок денний національного суспільно-політичного руху було висунуто завдання не лише актуалізації українського питання в межах Росії, Австро-Угорщини, Європи, але й консолідації національних сил, вироблення єдиної стратегії дій у цей вирішальний момент історії. Однак, як відомо, реалізація цих планів, у тому числі й співробітництво підросійських та підавстрійських українських соціал-демократичних партій, виявилось значним чином ускладненою.

Так, на початковому етапі війни в українському середовищі підросійської України пошуки найбільш ефективної національної орієнтації практично призвели до розколу національного табору, що торкнулося й соціал-демократів. Причина цього полягала у низці обставин, головним чином внаслідок вилучення українського руху з легітимного поля політичної системи Росії, репресивної політики царизму, що значно утруднювало процес політичної самоорганізації. Провідні позиції серед українства, його громадсько-політичного проводу займав оборонський напрям, доктрина якого після була артикульована С. Петлюрою наприкінці липня 1914 р. на сторінках московського журналу «Украинская жизнь» у вигляді статті-відозви «Війна і українці». Відозва містила сподівання, що лояльні наддніпрянські українці мають право розраховувати на надання їм після війни «відповідних прав». Толерантне ж, на переконання С. Петлюри, ставлення Росії до українців Австрії мало сприяти виправленню історичної помилки – з'єднанню всіх частин України, що мало відбуватися у руслі поступового розвитку українського народу «в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють» [5, с. 196]. Окрім позиції ТУП (Товариства українських

поступовців), у заяві проглядалася і тактика українських соціал-демократів, спрямована на спільні дії з іншими революційними силами Росії [6, с.93].

Однак, як відомо, прагнення до консолідації (до речі, згаданий вияв лояльності був цілковито ігнорований самодержавством), призвів до зворотного результату – поляризації національних партійно-політичних сил Наддніпрянщини [7, с.193]. Ідеї, висловлені С. Петлюрою, виявилися цілком непридатними для української політичної еміграції, яка займала проавстрійську орієнтацію. У серпні 1914 р. у Львові було утворено Союз визволення України (СВУ), який сформувався з представників переважно лівих політичних партій, вихідців з УСД «Спілки», УСДРП, українських есерів. Головну політичну мету СВУ вбачала у створенні шляхом військової поразки Росії самостійної монархічної Української держави над Дніпром, побудованої на демократичних засадах під протекторатом Німеччини та Австро-Угорщини [8, с. 372–373, 374–375]. Хоча у 1917 р. з проголошенням УНР СВУ рішуче змінив тактику, закликаючи до негайного встановлення миру, історія закарбувала цю організацію саме як проавстрійську та пронімецьку з досить суперечливою позицією.

Третій напрям, якого дотримувалися переважно представники соціалістичних течій, за висловом В. Винниченка, був етноцентричним – «орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас» [9, с. 41]. До цієї групи входила значна частина українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, закордонний осередок УСДРП, який гуртувався навколо журналу «Боротьба» (Женева), зосереджуючись на приматі захисту інтересів української нації, а не імперських амбіцій. Вони відстоювали гасла «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Ці дії здобули адекватну оцінку й з боку департаменту поліції Росії, який характеризував тактику українських соціал-демократів стосовно війни як цілком вільну від «оборонства» і взагалі всіляких зобов'язань щодо Російської імперії [10, арк. 14 зв.]. Однак це малопотужне угруповання не мало значимих впливів у суспільстві.

Щодо УСДРП, то на її тактиці суттєво позначилися процеси, які відбувалися з початком війни у середовищі міжнародного соціалістичного руху – II Інтернаціоналу. Як відомо, УСДРП цілковито підтримала антимілітаристські ухвали Штутгартського (1907 р.), Копенгагенського (1910 р.) та Базельського (1912 р.) конгресів Соцінтерну. Зокрема, партія підтримала резолюцію Штутгартського конгресу, який висловився за об'єднання зусиль соціалістів усіх країн, щоб завадити війні усіма засобами, а у разі її вибуху добиватися найскорішого її завершення і використання викликаної війною кризи для активізації визвольного руху, ліквідації капіталістичного ладу. На Базельському конгресі II Інтернаціоналу представники українських партій Росії та Австрії – УСДРП та УСДП – оголосили спільну антивоєнну відозву, у якій засудили можливість вибуху світової війни, що могла стати фатальною для 30-мільйонного українського народу [11, с.1.]. Спільна відозва української соціал-демократії Росії та Австрії була взята до відома Базельським конгресом, а її основні тези увійшли до «Маніфесту Інтернаціоналу у справі війни».

Натомість, міжнародні суперечності ще напередодні війни посилювали й розбіжності в орієнтаціях української соціал-демократії Росії та Австрії, особливо коли галицька УСДП дедалі відвертіше проявляла свій політичний вектор, спрямований проти «одвічного ворога» – російського царату. Початок I світової війни та перехід провідних європейських соціалістичних сил на позиції «соціал патріотизму» (участь в урядах, голосування в парламентах за надання воєнних кредитів), що на практиці призвело до заперечення усіх попередніх антимілітаристських резолюцій й розвалу II Інтернаціоналу, викликало лише додаткові труднощі у діяльності УСДРП.

Докорінно інакшою характеризувалася ситуація щодо УСДП в Галичині, яка хоча і була малопотужною, однак легальною парламентською партією. Незважаючи на суперечності з партіями ліберально-демократичного спрямування, вона була істотною складовою національної партійної системи Західної України, мала тривалий досвід

участі в суспільно-політичних процесах. Враховуючи небезпеку інвазії Росії на українські терени Австро-Угорщини, українські соціал-демократи (хоча і з певним застереженням) подібно до інших українських партій ще упродовж 1912–1914 рр. визначилися щодо політичної орієнтації, яка полягала у підтримці Австро-Угорщини проти Росії як головного ворога України [12, с. 212; 13, с.634–635].

Спираючись на попередні здобутки спільних дій, українські партії (УСДП разом з УНДП та УРП) подібно до інших національних суспільно-політичних сил Австрії утворюють 1 серпня 1914 р. у Львові політичну представницьку організацію галицьких українців – Головну Українську Раду (ГУР), яка у своєму Маніфесті закликала українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як спасіння українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України [14, с. 720–722]. У подальшому УСДП взяла посильну участь у роботі правонаступниці ГУР – Загальній Українській Раді (створ. у 1915 р.), яка, маючи партійно-депутатське представництво з Галичини та Буковини, СВУ практично набула статусу всеукраїнської політичної організації.

Вияв оборонських позицій українських соціал-демократів Галичини та Буковини знайшов вияв як у багатьох партійних документах, так і у брошурі відомого діяча УСДП М. Ганкевича під назвою «Соціалістичний інтернаціонал і війна» (Софія, 1915). Спираючись на теоретичні засади марксизму, він доводив, що гасло «захисту вітчизни» було цілком виправданим в умовах, коли якомусь народу, у даному випадку українцям, загрожувала небезпека поневолення. Тобто, боротьба за визволення з-під чужоземного ярма, за свою свободу і незалежність не суперечила ідеям соціалізму [15, с.7].

Натомість, у Росії внаслідок репресивної політики самодержавства свою активність українські соціал-демократи могли проявити лише спорадично (видання відозв та листівок, співпраця в редакціях демократичних ЗМІ,

доброчинних організаціях, студентському середовищі тощо). Можливість для розгортання своєї діяльності вони дістали виключно за кордоном. Щодо вже згаданого СВУ, то він, окрім тісної співпраці по партійній лінії з галицько-буковинською УСДП [16, с. 46, 47], активно діяв і в рамках ГУР та ЗУР. На міжнародній арені СВУ набув визнання й підтримку з боку соціал-демократів Центральних держав. Так, за сприяння австрійських соціал-демократів Союз видавав у Відні «Вісник СВУ», частина тиражу якого переправлялась у Наддніпрянську Україну. З допомогою німецького соціал-демократа О. Гельфанда у 1915 р. у Константинополі з кола активістів СВУ – частини членів УСД «Спілки» та УСДРП – була сформована група УСДРП, відома як «Українська соціал-демократія Росії». У своїй програмі нова організація висловила підтримку базовим цінностям соціал-демократії, руйнуванні капіталістичного ладу [17, с.108–111]. На сторінках свого органу «Робітничий прапор» (Софія) це політичне угруповання, зокрема у програмній статті М. Меленевського «Куди йти?» (Війна і завдання українського робітництва), закликала до єдності європейських революційних сил, соціал-демократії у боротьбі проти імперіалістичної війни, повалення капіталістичного ладу й утворення поміж «вільного об'єднання» народів Європи самостійної України [18, с. 5–6]. На той час згадана державність була артикульована лише у формі загальної декларації.

Натомість, намагання СВУ налагодити співпрацю з політичними силами Наддніпрянщини не мали розвитку. На перепоні цього були дії російських силових відомств, а також і те, що серед українського загалу, політичних партій ставлення до СВУ через його австро-німецьку орієнтацію варіювалося від прохолодного до ворожого. Зокрема, на сторінках «Украинской жизни», редагованого С. Петлюрою, дії СВУ розцінювалися як «нерозважливий крок» політичної групи, яка втратила орієнтацію [19, с.9]. Причина такого ставлення полягала як у глибинному менталітеті української громади Наддніпрянщини, традиційного слов'янсько-німецького цивілізаційного протисто-

яння, так і позиції українських соціалістичних партій, що сповідували боротьбу з самодержавством спільно з загальноросійським визвольним рухом і вирішення українського питання у рамках оновленої Росії.

Незважаючи на близькі гасла, які відстоювала РСДРП, виявилися безрезультатними й намагання СВУ досягти спільних дій з російськими соціал-демократами. Так, коли наприкінці 1914 р. один з діячів СВУ, лідерів УСД «Спілки» М. Меленевський (Басок) у листуванні з В. Леніним висловив пропозицію щодо співпраці на платформі військової поразки Росії, то отримав рішуче заперечення з боку останнього, обумовлене неможливістю мати будь-що спільне з організацією, яка розцінювалася як осередок буржуазного націоналізму й буцімто вела не до зближення робітників різних (і особливо воюючих) народів, але до зближення «з буржуазією і урядом «своєї» нації» [20, с.47].

Принципово ворожу щодо СВУ позицію зайняли українські політичні емігранти з Наддніпрянщини у Швейцарії, серед них член ЦК УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). З 1915 р. він разом з лівим крилом УСДРП почав видавати у Женеві журнал «Боротьба», метою якого стала боротьба як проти «русофілів» (з «Украинской жизни»), так і проти прихильників австро-німецької орієнтації. На глибоке переконання ідеологів цієї групи, військова зміна кордонів на Схід чи Захід могла пов'язуватися лише з новим закабаленням українського народу. Тому вже у №1 журналу висувалася вимога переконати український пролетаріат в тому, що сучасна війна не тільки не скасовує попередніх політичних завдань, а навпаки – вимагає напруження сил, подвійної енергії у боротьбі з царськими порядками за політичну волю, за вільну Україну [21, с.1].

Критика СВУ з боку Л. Юркевича викликала взаємні звинувачення й заглиблення у тонкощі ідеологічних дискусій. Зокрема, М. Меленевський у своїй заяві відстоював наступну конструкцію: виступаючи проти царизму як політичного режиму, а не проти Росії як держави (стосовно України – агресора) і не бажаючи її погрому, – це

значить йти проти інтересів демократії і революції. За цих обставин і надалі відстоювати гасла української політичної автономії без відокремлення від Росії було нерозумною тактикою, яка служить справі російської реакції [6, с.76].

У цій тривалій дискусії між СВУ та женецькою «Боротьбою» на боці першої виступала галицька УСДП, яка стверджувала, що в умовах війни діяльність СВУ не суперечила інтересам українського народу [22, с.126–127]. Згадані суперечки мали продовження і в Наддніпрянщині. Зокрема, з боку Інформаційного Бюро Київського Студентства, у якому були відчутні есерівські впливи, було засуджено виступи «Боротьби», що буцімто не лише підривали позиції СВУ, але й порушували єдність українських революційних сил, йшли всупереч національній ідеї [23].

Водночас, принципова позиція женецької групи УСДРП стосовно СВУ, критика соціал-патріотизму європейської соціал-демократії також не призвели до покращення порушених перед війною взаємовідносин з російськими соціал-демократами. Незважаючи на те, що з боку газети «Соціал-Демократ» на початку 1915 р. (з приводу опублікування статті В. Левинського «Україна і війна») була дана позитивна оцінка журналу «Боротьба», у тому числі з причини його принципового розмежування з СВУ, загалом це не змінило ставлення РСДРП(б) до українського соціал-демократичного руху як «буржуазно-націоналістичного». Більше того, більшовицька фракція РСДРП і надалі нагадувала про попередні «гріхи» української соціал-демократії, пов'язані з передвоєнною дискусією на сторінках її журналу «Дзвін», які мали глибокий осуд (ідея «культурно-національної автономії», співвідношення національного та інтернаціонального) із загальним висновком: «незгоди... залишаються» [24].

Загалом ситуація, пов'язана з розробкою національної стратегії визвольного руху, була ускладнена тим, що у роки Першої світової війни як головні суб'єкти військового протистояння, так і антивоєнні сили, у тому числі пов'язані з соціалістично-революційним табором, продовжували і надалі ігнорувати українську проблематику. Останнє не сприяло консолідації дій «російської» УСДРП

та «австрійської» УСДП. Про це свідчили, зокрема, міжнародні конференції соціалістичних партій, які відбулися під час війни – Лондонська (1915 р.), де на порядку денного було обговорення питання «права націй», більш відомі – Ціммервальдська (1915 р.) та Кінтальська (1916 р.) конференції, головним прагненням яких було об'єднання соціалістичних сил, відродження II Інтернаціоналу. Так, незважаючи на відповідну артикуляцію, зокрема, з боку УСДРП, яка підготувала делегатам Кінтальської конференції доповідь у вигляді брошури «Україна і війна», українська проблема, що стосувалася долі найбільшого в Європі недержавного українського народу, на згаданому соціалістичному форумі, хоча на ній були присутні російські соціал-демократи, так і не пролунала. Про ставлення до УСДРП з боку більшовицького крила РСДРП свідчило й те, що О. Коллонтай оцінювала вищезгадану брошуру «Україна і війна», видану під псевдонімом Л. Рибалки (тобто Л. Юркевича), як «ганебно-шовіністичну», а В. Ленін зізнався, що «брошури Рибалки не читав: ніколи» [25, с. 227, 509].

Ігнорування вимог української спільноти Галичини та Буковини щодо вирішення національного питання, реальна перспектива поглинання українських земель Польщею не лише сприяло її радикалізації та переходу до опозиційного стосовно до Відня табору, але й більш рішучих кроків до налагодження тісних зносин з Наддніпрянською Україною, її політичними партіями, що особливо зримо проявилось на початку 1917 р. після вибуху Лютневої революції у Росії. Так, уже навесні 1917 р. український політичний провід (УПРепрезентація, СВУ) налагоджує зв'язки з Центральною Радою через її Інформаційне бюро в Стокгольмі.

У цей час великі сподівання українські політичні сили, зокрема соціал-демократи Східної і Західної України, пов'язували з міжнародним соціалістичним рухом, зокрема, з підготовкою до Стокгольмської конференції соціалістичних партій, проведення якої планувалося влітку 1917 р. Цю конференцію УСДРП (В. Винниченко) розглядала як місток до спільних дій і засіб втілення

ідеалу міжнародного соціалізму [27, с.2]. Серед прибулих на конференцію делегатів були й представники від соціал-демократії Галичини, які спромоглися розгорнути жваву діяльність. Зокрема, С. Вітик звернувся до УСДРП з пропозицією представляти її інтереси на конференції [28, с.2]. Офіційний представник УСДП В. Темницький поширював серед прибулих делегатів брошуру А. Чернецького «Проти національного поневолення – за самостійність і незалежність України» (німецькою мовою), видану 1916 року у Відні [16, с.46], в якій світова громадськість інформувалась про українську справу в Австро-Угорщині. На цьому форумі міжнародних соціалістів В. Темницьким було поширено меморандум (липень 1917 р.), який став квінтесенцією бачення українськими соціал-демократами вирішення українського питання у політичному, соборницькому сенсі. Його суть полягала у створенні самостійної Української держави, куди мали увійти усі землі, заселені українцями [26, с.640]. Однак, як відомо, країни Антанти згадані дії соціалістичних партій сприйняли як спробу перехопити ініціативу у мирному врегулюванні Європи, заборонивши своїм громадянам брати участь у конференції, через що вона не відбулася. РСДРП(б) ж, посилаючись на розбіжності з соціал-шовіністами, також відмовилася від участі у роботі конференції.

За таких обставин, не отримавши розуміння й натяку на підтримку з боку власних держав, міжнародної соціал-демократії, Антанти, українські політичні сили були вимушені як у роки війни, так і після її завершення боротися за своє національне визволення, творення власної незалежної держави самотужки. І лише з утворенням УНР у 1917 р., яка своїм IV Універсалом проголосила повну суверенність, та ЗУНР у 1918 р. консолідованими діями українських партій, серед них і соціал-демократів, вдалося у доволі скрутних політичних і міжнародних умовах підійти до втілення перших практичних кроків соборності українських земель – проголошення Акту Злуки у Києві 22 січня 1919 р. Натомість наявність істотних відмінностей українських суспільно-політичних сил щодо спрямування розвитку Української держави, несприятлива

зовнішня ситуація, посилена іноземною інтервенцією, стали на заваді завершення цього процесу.

Загалом, українська соціал-демократія Східної і Західної України у роки війни пройшла складний шлях внутрішнього організаційного зміцнення, формування новітньої доктрини втілення національної ідеї, що полягало у переході від принципу автономії до державної суверенності та соборництва усіх українських земель. Значну роль у цьому процесі відіграли як внутрішні чинники (відповідне реагування на виклики часу), так і зовнішні обставини, що полягали у використанні досвіду інших європейських народів зі створення своєї державності. Водночас доволі складні й суперечливі стосунки українських соціал-демократів Наддніпрянської та Наддністрянської України з суміжними партіями соціалістичного спрямування (зокрема, російськими, польськими, румунськими тощо) значним чином ускладнювали згадані процеси, що може стати об'єктом спеціального дослідження на перспективу.

1. Див.: Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – Т.1. – К.: Генеза, 2002; Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.

2. Серед них: Брицький П., Добржанський О. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці: Золоті литаври, 2007; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) [Кол. моногр.] /Ботушанський В.М., Гакман С.М., Макар Ю.І. та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005; Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2009; Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004; Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX століття): Навч. посібн. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998; Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Вид. дизайн. відділ ЦІТ, 2006;

Західно-Українська народна республіка 1918–1923: Історія (колективна монографія. Кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001; Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / ХГАГХ. – Х.: Основа, 2002; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.; За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я.Й. Малика. Навч. посіб. – Львів: Світ, 2001; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000; Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999; Расевич Василь. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): Монографія. – Львів–Івано-Франківськ, 2000; Михальський І.С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). – Луганськ: б.в., 1995; Адамович С. Співпраця Союзу визволення України з українськими громадсько-політичними організаціями і партіями Галичини // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 46–50; Яремчук В. Загальна Українська Рада (1915–1916 рр.) як вияв системних дій українських політичних сил Наддніпрянської та Надністрирянської України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С.23–41.

3. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Моногр. – К.: Знання, 2001. – С. 112.

4. Купріянюк О.В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея. – Вип. 23. – К., 2009. – С.152–153.

5. Петлюра Симон. Війна і українці // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т. – Т.VI (90-і роки XIX – 20-і роки XX ст.). – К.: Дніпро. – С. 193–196.

6. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

7. Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

8. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: І.О.Кресіна

(керівник) та ін.; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.

9. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [mareць 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч.І. – Репринтне відтворення вид. 1920 року. – К., 1990. – 348 с.

10. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва. – Ф. 102. – Оп. 253. – Спр. 24. – Арк. 14–14 зв.

11. Відозва українських соціалдемократичних партій Росії та Австрії до надзвичайного XIII міжнародного соціалістичного Конгресу в Базель // Вперед (Львів) – 1913. – № 1. – С. 1–2.

12. Маніфест Головної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядн. Т.Гунчак і Р.Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.212–213.

13. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Часть друга. – Львів, 1927. – С. 433–736.

14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. – Ч.ІІ. – Львів, 1927. – С.433–736.

15. Ганкевич М. Соціалістичний Інтернаціонал і війна. – Софія: б.в., 1915. – 24 с.

16. Чернецький А. Спомини з мого життя. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с.

17. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

18. Робітничий прапор (Софія). – 1915. – № 1. – С. 3–8.

19. Украинская жизнь. – 1914. – № 11–12. – С.9–11.

20. Ленін В.І. Баскові // Ленін В.І. ПЗТ. – К.: Політвидав України, 1975. – Т. 49. – С. 47.

21. Боротьба (Женева). – 1915. – №1. – С.1.

22. Жерноклеев О.С. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). – 2-е вид., доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп.4. – Спр.548. – Арк. 113–113 зв.

24. Ленін В.І. Примітка «Від редакції» до статті «Україна і війна» // Ленін В.І. ПЗТ. – Т.26. – С.121.

25. Ленін В.І. О.М.Коллонтай // Ленін ПЗТ. – Т. 49. – С. 226–227, 509.

26. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 /з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Ч.ІІІ. – Львів, 1930. – С.497–776.

27. Робітничя газета (Київ). – 1917. – 7 квітня. – С. 2.

28. Робітничя газета (Київ). – 1917. – 16 травня. – С. 2.

Ярмоленко М. І.

МОВИ КОРИННИХ НАРОДІВ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: ПРАВНИЧО-ПОЛІТИЧНА БАЗА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Аналізується правничо-політичне підґрунтя функціонування мов корінних народів та національних меншин у незалежній Україні, показано здобутки та проблеми проведення мовної політики української влади.

Ключові слова: корінні народи, національні меншини, Україна, мовна політика, влада.

M.Yarmolenko. Languages of aboriginal nations and national minorities in Ukraine: legal political base of functioning. In article was analysed the legal political background of functioning of the languages of aboriginal nations and national minorities in independent Ukraine, was shown the achievements and problems of Ukrainian authorities in conducting the language policy.

Key words: indigenous people, national minorities, Ukraine, language policy, authorities.

Актуальність теми. Розвиток і збереження мов в Україні належить до пріоритетних завдань сучасної етнокультурної політики держави. Проблеми функціонування української мови як державної в Україні, мов національних меншин є частиною загальнодержавної політики, яка вже була об'єктом дослідження науковців [1; 6; 9; 15]. Від успішного вирішення мовних питань залежить динаміка економічного розвитку держави, політична стабільність, гармонійний розвиток суспільства та окремої особистості. У зв'язку з цим авторка поставила за *мету* проаналізувати правничо-політичну складову функціонування мови корінних народів національних меншин й показати резерви для удосконалення мовної політики в незалежній Україні. У вказаному повідомленні критично проаналізовано здобутки вітчизняних етнолінгвістів та правову базу проблеми.

Складність етнокультурних та національно-мовних процесів у контексті різноманітних історичних подій та політичних обставин ставить перед істориками, соціологами, лінгвістами завдання комплексного та об'єктивного їхнього аналізу. Дослідження мовного середовища в різних регіонах України допомагає віднайти шляхи до мовної інтеграції в Україні, зменшення соціальної напруги та міжособистісних конфліктів на мовному ґрунті.

Мовні процеси в Українській державі завжди були нерозривно пов'язані з державно-політичним устроєм, який визначав характер відносин між державними органами влади, партійним керівництвом та суспільством. У площині мовного середовища України упродовж другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. чітко простежується поляризація двох мов – української та російської. У 40–50-ті роки ХХ ст. складається сучасна модель мовного розвитку в Україні, змістом якої у подальші роки є українсько-російська чи російсько-українська двомовність.

У радянський період, особливо у повоєнні роки, мовна політика УРСР цілковито залежала від політики партійного керівництва СРСР, яка була спрямована на формування єдиної спільності – радянського народу з єдиною мовою міжнаціонального спілкування – російською. З огляду на це ідеологи у свідомості громадян формували поняття «друга рідна мова» та утверджували думку про можливість гармонійного розвитку особистості в умовах двомовності. Цій ідеологічній настанові була підпорядкована політика в галузі національної культури, в сфері освіти, науки, книговидавання, засобів масової інформації, а також театру, кіно, телерадіомовлення, релігійній.

У більшості регіонів України, зокрема на Сході, Півдні і частково в Центральному регіоні держави, домінувала російська мова. Зросійщення охопило також приєднані в 1939–1945 рр. до УРСР західні області. Майже повністю зрусифікованими були вищі навчальні заклади на всій території України та значна частина загальноосвітніх навчальних закладів і дошкільних установ. Україномовні загальноосвітні школи переважали на Заході України та частково в Центральній Україні. У прикордонних регіонах

(Чернівецька, Закарпатська області) та Львівській області працювали школи з навчанням мовами національних меншин (румунською, угорською, польською), кількість яких поступово скорочувалася або вони змінювалися на дво- чи тримовні навчальні заклади. Зростанню кількості російськомовних шкіл сприяли міграційні процеси, пов'язані з переселенням росіян чи російськомовного населення у західні регіони України. Кількість російських шкіл перевищувала відсоток громадян російської національності, а збільшення українських шкіл не покривало чисельності українського населення країни.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. в Україні мешкали представники понад 130 національностей. За офіційними статистичними даними, основним етнічним населенням України в усіх її регіонах, за винятком АР Крим, є українці (37, 5 млн осіб, або 77,8%). Частка росіян – 8,3 млн осіб (17,3% від загальної кількості населення України). Всі інші значні за чисельністю етнолінгвістичні меншини налічують разом менш ніж 2,4 млн осіб (4,9% всього українського населення) [9, с. 83].

Науковці стверджують, що у 80-ті роки процеси в етнічній структурі населення України стали набувати стрибкоподібного характеру. Так, чисельність одних етнічних груп стрімко зростає (в основному стихійно або через механічний приріст), інших (євреїв, поляків, чехів, караїмів та інших) помітно зменшується. Якщо взяти до уваги, що українці становлять 86,9% сільського населення, а показники природного приросту серед українців у 80-х роках були доволі низькими й поступалися за своїм рівнем багатьом іншим національностям, то можна сподіватися, що західні області, за винятком Закарпаття, стануть за складом населення більш українськими, а центральні, південні і східні – поліетнічними [10, с. 555].

Нині присутність певних меншин (з географічної точки зору йдеться про найбільш тісне заселення) у деяких областях України дуже висока: 98,1% кримських татар в АР Крим; 96,8% угорців – у Закарпатській області; 86,5% гагаузів – в Одеській області; 84,7% греків – у Донецькій області; 75,9% румунів – у Чернівецькій області і 21,3% –

у Закарпатській області; 73,7% болгар – в Одеській області [3].

Компактність проживання представників національних меншин та поширення їхніх мов в Україні значною залежить від часу їхнього поселення. Як правило, вони живуть скупченнями, в певній місцевості і, відповідно, локалізована поширеність мов національних меншин: російської (Схід і Південь), білоруської (Полісся), польської (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, частково Буковина), чеської (Волинь), словацької та угорської (Закарпаття), болгарської та албанської (Одеська, Запорізька області), румунської (Буковина, Східне Закарпаття, Одеська, Кіровоградська області), грецької (Донецька область), гагаузької (Одеська область), ромської (Закарпатська, Одеська області, Крим), ідиш (переважно великі міста Правобережжя і Західної України, Київ, Одеса, Чернівці) [9, с. 84]. Представники інших національних меншин, які поселилися в Україні між Першою і Другою світовими війнами, а також після Другої світової війни та в часи незалежної України, живуть розпорошено, точно визначити територію поширення їхніх мов неможливо.

Згідно з енциклопедичними джерелами у 90-х рр. ХХ ст. в Україні 90 народів є носіями 79 мов, серед яких до найпоширеніших за кількістю носіїв не менше ніж 1000 осіб належать 43 мови [10, с. 94]. З мов національних меншин найбільш поширеною є російська мова, яку, за результатами перепису населення в Україні у 2001 р., визнали рідною 11 млн 147 тис. 466 осіб (29,6%), а інші мови є рідними для 1 млн 244 тис. 203 осіб. Отже, майже третина населення України – російськомовна [16, с. 326]. Такий стан пов'язують насамперед з цілеспрямованою політикою т. зв. інтернаціоналізації як факту новітньої історії, тобто мовного зросійщення України, що знайшов вияв у голодоморі 1932–1933 рр., спрямованому на знищення українського селянства, репресіях 1920–1970 рр. проти інтелігенції (українців, поляків, німців, євреїв, греків, болгар та ін.), ліквідації національних шкіл (викладання національною мовою було збережено лише для частини поляків у західних областях, румунів, молда-

ван та угорців), депортації українців під час колективізації за межі України і організованому переселенні в УРСР росіян та російськомовного населення з інших республік СРСР.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. з-поміж представників різних національностей, які проживають в Україні, найбільша кількість осіб, що вважають національну мову рідною, серед росіян (95,9%), угорців (95,4%), кримських татар (92,0%) та румунів (91,7%), а найменше серед євреїв (3,1%) та греків (6,4%). Щодо місця державної української мови в житті етно-мешин, то найчисельнішою групою, яка вважає рідною українську мову, є поляки (71%) та словаки (41,7%), а найменший відсоток серед представників кримських татар (0,1%) [14]. Очевидно, таке ставлення до рідної мови впливає на особливості розвитку та функціонування національних мов в Україні.

Правову основу формування державної політики щодо забезпечення прав національних меншин вибудовує низка законів, серед яких Декларація прав національностей України (1991 р.) та Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, які гарантують використання та захист мов національних меншин. Зокрема, відповідно до статті 2 Декларації прав національностей України держава бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур, а відповідно до статті 3 гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації.

25 червня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про національні меншини в Україні» [4], в якому зазначено, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, зокрема користування та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або

через національні культурні товариства, створення національних культурних і навчальних закладів. Стаття 8 цього Закону дала право у роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ, організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, використовувати мову цієї меншини поряд з державною українською мовою. На жаль, у цьому документі не вказано на механізм реалізації права на створення національно-культурної автономії та відсутнє вирішення питання корінних етносів (кримські татари, гагаузи, кримчаки).

Питання про застосування мов корінних народів і національних меншин подає низка законів, серед яких Декларація прав національностей України (1991 р.) та Закон «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), які гарантують усім народам та національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації. Право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно чи публічно, в усній чи письмовій формах, гарантує також Рамкова конвенція Ради Європи 1995 р. з питань захисту національних меншин, яку Україна підписала 15 вересня 1995 р., а Верховна Рада ратифікувала 9 грудня 1997 р.; 1 травня 1998 р. Конвенція набула чинності [12, с. 64]. Таким чином, положення Рамкової конвенції з питань захисту національних меншин є обов'язковими для України.

1 січня 2006 р. в Україні набула чинності Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, яку Україна підписала 2 травня 1996 року, а Верховна Рада України ратифікувала 15 травня 2003 року [5]. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» гарантує, що положення Хартії стосуються мов 13 національних меншин України: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька, угорська. Згідно із законопроектом «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію

Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який розробило Міністерство закордонних справ України, перелік мов, які підлягають захисту в контексті положень Хартії, доповнено вірменською та ромською, а мови «єврейська» та «грецька» відкориговано на «ідиш» та «новогрецька» [2].

За спостереженнями соціолінгвістів, «жодна інша європейська держава не зобов'язалася підтримувати так багато меншин, як Україна, – 13 (!)» [1, с. 92]. На їхню думку, внаслідок ратифікації Хартії противники політики українізації, посилаючись на європейські директиви, чинять розкол в державі за мовними ознаками. У багатьох містах і областях Сходу і Півдня України російська мова була проголошена «мовою регіону». Таким чином, дії багатьох обласних і міських рад, які ухвалили у 1993–1994 рр. надати російській мові статусу офіційної, теж отримали законні підстави, а прихильники такої політики підтвердження відповідності своїх рішень європейським стандартам. Надання російській мові статусу регіональної означало, що значна частина коштів місцевого та державного бюджетів спрямовувалася на підтримку російської мови, а українську мову державні службовці відмовлялися визнавати як адміністративну. Попри те, що в Європейській хартії зазначалося, що держава має право взяти зобов'язання лише щодо мов тих меншин, які потребують свого реального захисту і відродження [5] (а в Україні такими є мови гагаузів, караїмів, кримських татар), згідно з цим документом статусу мови меншини набула також російська мова, яку треба захищати і сприяти її розвитку, попри її реальну перевагу в окремих регіонах України.

На нашу думку, прагнення України вступити до Європейського Союзу додатково ускладнює процес творення нації на єдиній мовній основі, оскільки Рада Європи виразно підтримує не титульні, а міноритарні мови. Мовознавці, юристи, політологи мусять чітко розмежовувати поняття міноритарні мови (російська мова такою не є) та етнічні меншини, звернути увагу на те, що Хартія не відповідає мовній ситуації України, оскільки за вихідний пункт має стабільну націю з міноритарними мовами і не

враховує випадків, коли державна мова принижена і мусить «пробиватися».

З 2007 р. в структурі Державного комітету України у справах національностей та релігій функціонує відділ мовної політики з питань реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Протягом 2005–2007 рр. на підтримку і збереження 13 мов національних меншин, на які поширюється дія Хартії, Державним комітетом було виділено 1 млн 831 тис. гривень. При розподілі коштів на проекти громадських організацій національних меншин враховували активність і готовність меншин реалізовувати заходи щодо збереження рідної мови, чисельність носіїв мови, реальний стан мови та ін. У більшості областей розроблено регіональні програми або заходи, спрямовані на збереження та розвиток мов національних меншин, формування толерантності, поваги до культури, історії, звичаїв і традицій представників різних національностей, підтримку роботи регіональних центрів розвитку культур національних меншин України, створення туристичних маршрутів у місця компактного проживання національних меншин для ознайомлення з їхньою етнічною, культурною та мовною самобутністю.

Для задоволення освітніх потреб створено розгалужену мережу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовою національних меншин, зокрема з російською мовою навчання (1 тис. 199 шкіл), а також двомовні школи українсько-російські (1 тис. 628 шкіл), школи з навчанням трьома мовами – українською, російською, кримськотатарською; українською, російською, румунською; українською, російською, болгарською; українською, російською, молдовською [8]. Враховуючи регіональні особливості населення України, Міністерство освіти та науки запропонувало вивчати в загальноосвітніх школах російську мову або мову інших національних меншин як предмет у 1–11 класах або за бажанням учнів та їхніх батьків з першого чи п'ятого класу. У травні 2008 р. до України здійснив робочий візит Комітет експертів, який зустрівся з органами влади та представниками носіїв мов національних меншин, зокрема білоруської, болгарської,

гагаузької, грецької, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької, угорської, іврити та ідиш, а також носіями ромської, караїмської та кримчакської мов. Після візиту Комітет експертів склав Доповідь про застосування Хартії Україною, в якій подано офіційні статистичні відомості щодо національного складу населення України, кількісного його вияву, детально викладено інформацію про становище регіональних мов та мов меншин та описано особливості функціонування кожної із зазначених у доповіді мов на території України, вміщено перелік пропозицій стосовно підготовки Комітетом міністрів Ради Європи рекомендацій Україні [2].

7 липня 2010 р. Комітет міністрів Ради Європи схвалив Доповідь Комітету експертів та прийняв Рекомендації для України щодо виконання Хартії. У липні 2011 р. Україна подала Другий державний звіт у Раду Європи щодо виконання положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. 13 грудня 2011 р. відбулася презентація Другого Громадського Звіту, підготовленого ВГО «Правозахисний громадський рух» та «Російськомовна Україна», до складання долучилися також українські правозахисники [8]. Як стверджують його автори, у Громадському Звіті, який готувався понад рік, «подається повна картина мовної ситуації в Україні, аналізуються причини та наслідки, наводиться унікальна статистична інформація, яка повністю отримана з офіційних джерел» [8]. У Громадському Звіті зазначено, що на початок 2010–2011 навчального року значно скоротилася кількість російськомовних шкіл (з 1990 р. скорочення становило 65 %, а кількість учнів зменшилася в них у 7 разів), а шкіл із викладанням регіональними мовами або мовами меншин зменшується в середньому на 174 школи щорічно, що становило 57% ліквідованих шкіл, тобто вони закриваються у 8 разів частіше, ніж україномовні [8].

Порівняння зазначених статистичних даних із відомостями Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, які були оприлюднені 20 січня 2011 р. [7], свідчить, що в Україні повністю забезпечено право націо-

нальних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури. Разом з тим у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин створено умови для належного опанування державної мови. Мовами національних меншин України (кримськотатарською, молдовською, польською, російською, румунською, угорською) виховується 172544 дитини у дошкільних навчальних закладах. Початкову освіту здобувають у школах з мовами національних меншин (болгарською, кримськотатарською, молдовською, польською, російською, румунською, словацькою, угорською) у загальноосвітніх навчальних закладах 277706 учнів. Передбачена також можливість надання повної середньої освіти мовами національних меншин для дітей з тих сімей, які цього бажають. Загалом повна середня освіта в Україні надається такими мовами національних меншин, як кримськотатарська, молдовська, польська, російська, румунська, угорська, у яких навчається 741142 учні [7].

За висновками політологів, в Україні поки що майже всі школи для дітей російської, румунської, угорської меншин сегреговані. У зв'язку з цим потребують нового прочитання Гаазькі рекомендації стосовно прав національних меншин на освіту, прийняті під егідою Організації безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) у жовтні 1996 р., що визначають процес організації середньої освіти національних меншин як «двомовне навчання» [6, с. 242]. За словами міністра освіти і науки, молоді та спорту України Д. Табачника, «заяв від 15 батьків досить, для того, щоб відкрити в якійсь школі угорський клас, в якійсь школі – російський клас» [11, с. 6]. Цією можливістю скористалися в м. Одесі та на початку липня 2011 р. виконавчий комітет Одеської міської ради ухвалив проекти про навчання українською та російською мовами в 78 школах (із 130) і 120 дошкільних установах [11, с. 6]. Школа – це місце, де формується особистість, тому впровадження у навчальний процес загальноосвітніх шкіл двох мов – української та російської – не має ускладнити формування громадянина України, носія національної само-

свідомості. На думку І. Ющука, хто домагається сегрегованих шкіл, обкрадають самі себе. У їхніх дітей таким чином зменшується в перспективі можливість для реалізації свого громадянського права, зафіксованого в пункті 2 статті 21 Загальної декларації прав людини: «Кожен має право на рівний доступ до державної служби у своїй країні». Без досконалого знання державної мови цей «рівний доступ» не може бути реалізований не лише в царині державної служби, а й у здобутті вищої освіти за вибором. У вищих навчальних закладах жодна держава не може забезпечити двомовного навчання [17].

З метою створення належних умов для забезпечення ефективності процесу вивчення державної мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин була створена галузева Програма поліпшення вивчення української мови у таких закладах на 2008–2011 рр., затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 26 травня 2008 року № 461. У Програмі зазначено, що неналежний рівень оволодіння українською мовою зробить випускників загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин неконкурентоспроможними під час вступу до вищих навчальних закладів, а в подальшому не дає змоги успішно інтегруватися в українське суспільство. Програма передбачала у таких навчальних закладах поетапний перехід викладання ряду предметів (історія України, географія, математика, трудове навчання, фізичне виховання тощо) на українську мову. Заплановано було вивчити стан викладання української мови і літератури та провести моніторинг навчально-методичного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин у Чернівецькій, Закарпатській, Одеській областях, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі [13]. Аналіз проблеми засвідчує несистемність мовної політики нової української влади, зокрема щодо цілеспрямованого вивчення державної мови управлінцями, насамперед у південному і східному регіоні України. Власне, органи державної влади і місцевого самоврядування повинні контролювати дотримання мовного законодавства держави.

Сьогодні є необхідність розробки нових документів щодо покращення вивчення української мови як державної у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин, які відповідають вимогам часу. На думку вчительки Львівської загальноосвітньої школи № 24 імені Марії Конопницької з польською мовою навчання М. Пилип, «вільне володіння державною мовою має величезне значення для самоусвідомлення себе громадянином України, попри національне походження, успішної інтеграції в суспільство, формування спільної відповідальності за розвиток держави, що стала рідною не лише для корінної нації, але й для представників інших національних спільнот» [15, с. 81].

Зауважимо і те, що у системі професійно-технічної освіти українською і російською мовою навчається 37599 учнів, а 16023 учні навчаються російською мовою. У вищих навчальних закладах сьогодні в Україні навчання здійснюється державною мовою, а також російською, румунською та угорською. Загалом мовами національних меншин у вишах України навчається 271440 студентів [7; 11; 13]. Створено також можливості вивчати мови національних меншин, зокрема болгарську, кримськотатарську, молдовську, новогрецьку, польську, російську, румунську, словацьку, угорську, у ВНЗ як окрему дисципліну. Як бачимо, розвиток і збереження мов належить до пріоритетних завдань сучасної етнокультурної політики в незалежній Україні.

1. Бестерс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2001 рік: погляд ззовні / Юліане Бестерс-Дільгер // Мова і суспільство : зб. наук праць. – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 92–94.

2. Доповідь Комітету експертів про застосування Хартії Україною // Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Застосування Хартії в Україні. Перший цикл моніторингу. – Страсбург, 07 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coe.int/t/tducation/minlang/.../UkraineECRML1_ukr.pdf.

3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://conventions.snt/treaty.en/Treaties/Word/148.doc>

4. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Голос України. – 1992. – 16 липня.

5. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 30.

6. Зварич І. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І. Зварич. – К.: Дельта, 2009. – 320 с.

7. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?guery=newstmp/2011/19_01/1.

8. Колісніченко В. Школи з викладанням регіональними мовами або мовами меншин в Україні закриваються в 8! разів частіше, ніж україномовні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolishnichenko/4ee8b691eb6/>.

9. Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібн. – Харків, 2004. – 275 с.

10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред. Ю. Римаренко]. – Київ, 1996. – 942.

11. Миколюк О. Школа і національна самоідентифікація / Оксана Миколюк // День – 2011. – 1 вересня.

12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / [за ред. Юліане Бестерс-Дільгер]. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.

13. Наказ Міністерства освіти і науки «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчання мовами національних меншин на 2008–2011 роки» 26.05.2009 № 461 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/im>.

14. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Осауленка]. – К.: Держкомстат, 2003. – 245 с.

15. Пилип М. Мотивація мовної поведінки особистості в умовах українсько-польського білінгвізму / М. Пилип // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 81–83.

16. Українська мова : енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.

17. Ющук І. Право націй і права людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/prosvita/iuschuk.htm>.

Ковач Л. Л.

ЕТНОСТАТУСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ: ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

Досліджено кількісні показники етнічної структури зайнятості населення Донецької і Луганської областей. З'ясовано зміни, які відбулися в ній протягом 1989–2001 рр. Зроблено висновок про відсутність конфліктонебезпечних відносин соціально-статусного домінування одних етнічних груп над іншими. Покращення потребує структура зайнятості населення, яка не відповідає потребам переходу країни до моделі сталого інноваційного розвитку.

Ключові слова: *Донбас, етнічний склад населення, етнопрофесійна структура.*

Lesia Kovach. Description the status of ethnic groups of Donbas region: political calls and public policy. *Investigational quantitative indexes of ethnic structure of population's employment of the Donetsk and Lugansk Regions. Changes which took place in it during 1989–2001 are found out. A conclusion is done about absence of conflicting relations of the social status prevailing of one ethnic groups above other. The structure of population's employment, which does not answer the necessities of transition of country to the model of steady innovative development, needs in an improvement.*

Key words: *Donbas, ethnic composition of population, ethnic and professional structure.*

Україна є державою з поліетнічним складом населення. Крім українців, на її території проживають росіяни (8334141 особа, або 17,3%), білоруси (275763 особи, або 0,6%), молдавани (258619 осіб, або 0,5%), кримські татари (248193 особи, або 0,5%), болгари (204574 особи, або 0,4%), угорці (156566 осіб, або 0,3%), румуни (150989

осіб, або 0,3%), поляки (144130 осіб, або 0,3%), євреї (103591 особа, або 0,2%) та представники інших національностей [1]. Це вимагає проведення ефективної державної етнонаціональної політики, покликаної забезпечити рівні умови реалізації основних прав і свобод громадян незалежно від їхньої національної належності. Особливо це стосується соціально-економічної сфери, де процеси відбуваються значно швидше, ніж суто етнічні або ціннісні, істотно впливаючи на суспільно-політичний розвиток та політичну ситуацію в державі.

Предметом особливої уваги виступають соціальні проблеми й потреби етнічних спільнот: адже суперечності, що виникають з приводу володіння матеріальними і суспільними ресурсами, на думку багатьох науковців, є одними з головних у виникненні суспільних суперечностей та конфліктів. «Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, – зазначають українські дослідники В. Євтух та А. Попок, – можна зробити висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у перебігу суспільного розвитку країни... Оскільки можливості таких ніш на певному статистичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати... стану етнічного антагонізму, від якого лише крок до виникнення етнічного конфлікту». [2, с. 164].

Проте факт існування відмінних за місцем та роллю в суспільстві груп може бути потрактований не лише як прояв соціальної нерівності, а й як функціонально виправдане взаємодоповнення різними групами одна одної, особливо, коли йдеться про трудову сферу. В цьому плані привертають увагу дослідження американських соціологів середини ХХ століття Р. Лінтона, Т. Парсонса, К. Девіса, У. Мура та інших. Нерівна винагорода, включаючи прибуток і статус, вважають функціоналісти, є необхідним механізмом, за допомогою якого суспільство гарантує, що

найважливіші для суспільства місця посядуть найкваліфікованіші люди.

У вітчизняній науковій думці функціональний підхід представлений працями Т. Рудницької, яка стверджує, що етнічний склад галузей господарства, що склався в Україні на рубежі 80–90-х років ХХ століття, пропорції професійно-кваліфікаційного складу зайнятих у них свідчить про існування у суспільстві етнокультурного поділу праці. «Займаючи певну нішу в трудовій сфері суспільства, – пише дослідниця, – різні етнічні спільноти доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави. Наприклад, значна частина поляків зайнята у лісовому господарстві, що пов'язано з розташуванням їхнього традиційного компактного проживання в українському Поліссі. Галузеві вподобання болгар реалізовані у заготівельній галузі, а в греків – у сфері торгівлі та громадського харчування. Такий розподіл склався під впливом давніх етнокультурних традицій і тому, вважає Т. Рудницька, суспільству недоцільно ліквідувати ці трудові етнічні ніші.

Водночас, переконана Т. Рудницька, це, безумовно, не означає заперечення необхідності створення у суспільстві таких умов, які б сприяли вертикальній мобільності тих груп, які поки що є на нижчих щаблях етнічної ієрархії і не тільки за професійно-кваліфікаційними критеріями, а й, перш за все, з погляду матеріального стану, участі в управлінні тощо» [3, с. 111-133].

Позитивну роль культурного розподілу праці, підкреслює також В. Євтух, але із застереженням, що такий розподіл є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетнічному суспільстві лише за умов нормального функціонування економіки і відсутності дискримінації за етнічною ознакою [4, с. 178].

З позицій досліджуваної нами проблеми, крім уже згаданих авторів, варто відмітити таких вітчизняних вчених, як І. Курас, О. Майборода, В. Котигоренко, В. Арбеніна, А. Дегтеренко, І. Зварич та багатьох інших [5].

На думку В. Котигоренка, потенційна конфліктогенність етнонаціональних відмінностей полягає не так у факті їхньої

наявності, скільки у векторах загальної соціально-економічної динаміки. «Суспільну напругу і конфлікти, – пише автор, – продукують не етносоціальні відмінності як такі, а передовсім соціально-економічні негаразди, здатні посилювати суспільне невдоволення, яке за певних умов і певними силами може бути каналізованим у сферу міжетнічних взаємин, ставлення етнічних спільнот до держави та її політики» [6, с. 152].

Комплексним етнополітичним дослідженням з регіональної проблематики є колективна монографія співробітників відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», яку було виконано під керівництвом М. Панчука. Зокрема, в ній з'ясовані історичні, політичні, економічні, соціальні, демографічні, культурні, конфесійні та інші аспекти етнополітичної регіоналізації суспільного простору сучасної України, обґрунтовано теоретико-методологічний інструментарій дослідження етнополітичних процесів на регіональному рівні.

Соціально-економічна складова етнополітичних процесів у цій праці досліджується шляхом аналізу рівня економічного розвитку регіонів, стану соціального забезпечення, етнічного складу населення, його поселенської структури, компактності/дисперсності розселення, міграційних переміщень – як зовнішніх, так і внутрішніх. В роботі міститься не лише кількісний аналіз досліджуваних явищ та процесів, але й їхні якісні характеристики, пов'язані з етнокультурними традиціями, які змінюються та трансформуються внаслідок взаємодії представників різних етнічних груп у конкретному соціально-економічному середовищі [7, с. 244-245].

Розгляд зазначеного питання в межах території Донецької та Луганської областей визначений низкою чинників, серед яких є:

Етнополітичні: поліетнічний склад населення, наявність компактних поселень етнічних груп, порівняно висока частка останніх серед мешканців окремих адміністративно-територіальних одиниць – від сіл і селищ до районів і міст. Спільністю кордонів із Російською Федерацією, де оплата праці і рівень життя залишаються поки що значно вищими, ніж в Україні.

Економічні: Донбас – найпотужніший за обсягами виробництва і найчисельніший за населенням регіон держави, який має значний науково-технічний і виробничий потенціал, що надає йому вирішальної переваги у процесі ринкової трансформації економіки країни та є суттєвим фактором у виробленні та реалізації її державної соціально-економічної політики.

Водночас – це і старопромисловий індустріальний регіон з суттєво зношеними основними фондами, кризовою вугільною промисловістю, низьким рівнем охорони здоров'я, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами. Низка шахт, будучи неліквідними підприємствами, водночас є місцеутворюючими і їхнє закриття може призвести до соціального вибуху. Це – велика проблема для держави, масштаби якої можуть бути й більші, ніж проблеми аналогічних регіонів – Руру в Німеччині, Сілезії в Польщі, Пітсбургу у США тощо.

Одним з найважливіших критеріїв визначення етноієрархічних характеристик суспільства є з'ясування соціального статусу, який зазвичай тлумачиться як становище особи або групи у системі міжетнічних відносин. Основною ознакою соціального статусу виступає професійна належність, адже саме у професії (занятті) акумульовано більшість стратифікаційних ознак. Це і дохід, і рівень освіти, і складність праці, і престиж, і винагорода.

Висока частка осіб, зайнятих фізичною працею у суспільстві, вказує на низький рівень розвитку економіки держави її продуктивних сил, реальні можливості та перспективи. Водночас наявність людей з високим фаховим рівнем свідчить про розвиненість та цивілізованість соціуму. Окрім цього, професійна структура того чи іншого народу відбиває його потенціал у соціальній та економічній конкуренції, а також допомагає спрогнозувати вірогідні наслідки, що їх ця конкуренція може викликати.

Дані переписів населення України дають змогу з'ясувати спільне і відмінне у зайнятості та соціально-професійній структурі населення країни, у тому числі за регіональним і етнічним розподілом.

«Словник занять» Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить 9 класифікаційних груп (розділів), 97 підгруп, згідно з якими і були розподілені заняття окремих респондентів, названі ними як відповідь на відповідне запитання переписного листа. Під заняттям розуміється діяльність, яка дає заробіток або дохід.

Словник розроблено науковими установами країни на базі чинного в Україні з січня 1995 р. «Класифікатора професій» ДК 003-95 з урахуванням змін, що були внесені протягом 1998–2001 рр. Державний класифікатор професій України ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій 1988 р. (ISCO – 88), рекомендованій Міжнародною конференцією статистики праці для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний обмін професійною інформацією [8, с. 6. – 7]. Класифікатор постійно модифікують, що дає змогу максимально повно фіксувати основні тенденції на ринку праці та оцінювати рівень суспільно-економічних перетворень в країні.

Перша група (розділ) – «Законодавці, вищі державні службовці, керівники» – містить професії, що пов'язані: з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням; вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом; керівництвом підприємствами, установами, організаціями та їхніми підрозділами незалежно від форм власності та видів діяльності. Група охоплює широке коло професій, пов'язаних із здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва. Присутність у цій професійній страті не тільки є ознакою належності до політичної, управлінської та промислової еліти, а й дає етнічним спільнотам можливість брати участь у прийнятті важливих для них рішень.

У Донецькій області серед законодавців, вищих державних службовців та керівників частка українців становила 56,31%, росіян – 39,07%, греків – 1,57%, білорусів – 0,94%, татар – 0,39%.

У складі зайнятого населення переважали особи грецької та білоруської національностей – 12,21% і 11,38%, відповідно. На третьому місці знаходились росіяни –

10,63%, на четвертому – українці – 10,0%, на п'ятому – татари – 9,22%.

У Луганській області частка законодавців, вищих державних службовців та керівників серед українців становила 55,04%, росіян – 41,81, білорусів – 0,9%, татар – 0,31%.

У складі зайнятого населення переважали білоруси – 11,04%, на другому місці знаходилися росіяни 10,80%, на третьому – українці (9,92%), на четвертому – татари (9,53%).

Інша престижна соціальна група, належність до якої вважається індикатором соціальної впливовості групи, є «Професіонали». Професії цієї групи вимагають від працівника кваліфікації за дипломами про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра, про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук, атестатам вченого звання старшого наукового співробітника, доцента, професора. Професійні знання полягають у збільшенні наявного фонду знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладанні відповідних дисциплін у повному обсязі.

Частка професіоналів-українців серед усіх професіоналів Донецької області становила 54,27%, росіян – 41,37%, греків – 1,57%, білорусів – 0,79%, татар – 0,28%. У складі зайнятого населення переважали росіяни – 12,16% та греки – 11,48%. Серед українців представників цих професій було 11,1%, білорусів – 9,68%, татар – 8,47%.

У Луганській області частка професіоналів-українців серед усіх професіоналів області становила 55,0%, росіян – 42,68, білорусів – 0,68%, татар – 0,24%. У складі зайнятого населення переважали росіяни – 10,83%. Серед зайнятих українців представників цих професій було 9,74%, білорусів – 8,18%, татар – 7,33%.

До групи професій, участь у яких також вважається престижною, належать «Фахівці» – люди, які володіють знаннями в одній або більше галузях природничих, технічних чи гуманітарних наук. Професійні завдання

полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних із застосуванням положень та використанням методів відповідних наук. Це професії, яким відповідає кваліфікація за дипломом чи іншим відповідним документом молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування, інтернатуру, клінічну ординатуру); спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами та їхнього обслуговування).

Серед фахівців Донецької області українці становили 56,11%, росіяни – 39,67%, греки – 1,67%, білоруси – 0,85%, татари – 0,34%. У складі зайнятого населення переважали греки та росіяни – 13,44 та 12,84%, відповідно. У складі зайнятих українців представників цих професій було 12,60%, білорусів – 11,40%, татар – 11,12%.

Серед фахівців Луганської області українці становили 57,32%, росіяни – 40,50%, білоруси – 0,77%, татари – 0,29%. У складі зайнятих українців представників цих професій було 12,05%, росіян – 12,19%, білорусів – 10,92%, татар – 10,15%.

Четверта група – «Технічні службовці» – включає професії, які передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження та відновлення інформації та проведення обчислень. Професійні знання цієї групи пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинках чи інших конторських машинах, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрації або переведення інформації тощо). Професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві.

Серед технічних службовців Донецької області українці становили 57,08%, росіяни – 38,81%, греки – 1,40%, білоруси – 0,9%, татари – 0,37%. Серед усіх зайнятих українців технічних службовців було 3,78%, росіян – 3,70%, греків – 3,33%, білорусів – 3,57%, татар – 3,59%.

Серед технічних службовців Луганської області українці становили 57,19%, росіяни – 40,64%, білоруси – 0,8%, татари – 0,3%. Серед зайнятого населення тут переважають росіяни – 3,53%. Серед усіх зайнятих українців технічних службовців було 3,47%, білорусів – 3,29%, татар – 3,12%.

Особливе місце з огляду престижності посідають представники п'ятої групи – «Працівники сфери обслуговування та торгівлі». Група охоплює професії, які передбачають наявність знань, необхідних для надання відповідних послуг чи здійснення торгівлі. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтриманням правопорядку, торгівлею тощо. Більша частина професій цієї групи вимагає повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Високий соціальний престиж має менеджерський прошарок цієї групи.

Працівниками сфери обслуговування та торгівлі у Донецькій області було 54,7% українців, 40,32% – росіян, 1,34% – греків, 0,86% – білорусів, 0,48% – татар. У складі зайнятого населення серед представників різних національностей очевидним було переважання осіб татарської національності – 13,78%. Серед українців частка осіб цих професій становила 10,8%, росіян – 11,48%, греків – 9,51%, білорусів – 10,18%.

У Луганській області працівниками сфери обслуговування та торгівлі було 55,3% українців, 41,82% – росіян, 0,75% – білорусів, 0,38% – татар. Як і у Донецькій області, у цій групі професій переважали татари – 13,72%. Серед усіх зайнятих українців частка осіб цих професій становила 11,81%, росіян – 12,79%, білорусів – 10,85%.

Шоста група занять – «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства». Група містить професії, які передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промис-

лу. Професійні завдання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин чи полюванні, вилову риби чи її розведенні, збереженні та експлуатації лісів з орієнтацією, головним чином, на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торговельним підприємствам чи окремим покупцям. Освіта має бути повною загальною середньою або професійною, чи повною загальною середньою з професійною підготовкою на виробництві.

У Донецькій області українці серед кваліфікованих працівників сільського та лісового господарства, рибозведення та рибальства становили 66,67%, росіяни – 25,6%, греки – 3,5%, білоруси – 0,69%, татари – 0,03%.

У складі зайнятих осіб різних національностей відчутну перевагу тут мали греки – 2,45%. Серед усіх зайнятих українців людей цих професій було 1,3%, у складі росіян – 0,72%, у складі білорусів – 0,81, у складі татар – 0,07%.

У Луганській області українці серед представників цих професій становили 70,64%, росіяни – 26,41%, білоруси – 0,60%, татари – 0,26%. Серед зайнятих українців їх було 1,64%, росіян – 0,87%, білорусів – 0,94%, татар – 1,02%.

Сьома група (розділ) – «Кваліфіковані працівники з інструментом» – включає професії, які передбачають знання, необхідні для вибору способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого процесу, характеристик та призначення кінцевої продукції. До цієї групи належать професії, пов'язані з видобутком корисних копалин, будівництвом та виробленням різної продукції. Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста.

Частка охоплених цією групою занять у Донецькій області серед українців становила 55,74%, росіян – 40,34%, греків – 0,98%, білорусів – 1,06%, татар – 0,43%.

Серед зайнятого населення у цій групі переважали особи білоруської і татарської національностей – 22,72% та 22,34%, відповідно. Серед зайнятих українців

представників цих професій було 19,96%, росіян – 20,82%, греків – 12,59%.

У Луганській області частка охоплених цією групою занять серед українців становила 55,54%, росіян – 41,58%, білорусів – 1,05%, татар – 0,44%.

Серед зайнятого населення у цій групі, як і у Донецькій області, переважали особи білоруської і татарської національностей – 23,18% та 23,93%, відповідно. Серед зайнятих українців представників цих професій було 18,23%, серед росіян – 19,56%.

Восьма група – «Оператори та складальники устаткування і машин» – об'єднує професії, які потребують знань, необхідних для експлуатації та нагляду за роботою устаткування та машин, у тому числі високоавтоматизованих, а також для їхнього складання.

Професійні завдання охоплюють розроблення корисних копалин чи нагляд за їхнім видобутком, ведення робочого процесу та виробництво продукції на устаткуванні чи машинах, керування транспортними засобами чи пересувними установами, складання виробів із деталей та вузлів.

У Донецькій області українців серед професій цієї групи було – 57,76%, росіян – 37,71%, греків – 1,77%, білорусів – 0,94%, татар – 0,38%. У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей становили 18,26 – 17,18 – 20,05 – 17,76 – 17,44%, відповідно.

У Луганській області українців серед професій цієї групи було – 59,49%, росіян – 38,09%, білорусів – 0,85%, татар – 0,34%. У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей становили 17,86 – 16,39 – 17,38 – 16,97%, відповідно.

До найменш престижних, безумовно, належить дев'ята група – «Найпростіші професії». Заняття цієї групи потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів, у деяких випадках зі значними фізичними зусиллями.

Професійні завдання пов'язані з продажем товарів на вулиці, збереженням та охороною майна, прибиранням, чищенням, пранням, прасуванням та виконанням низькокваліфікованих робіт у видобувній, сільськогосподарській,

риболовній, будівельній та промисловій галузях тощо. Для професій цієї групи достатньо неповної середньої освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу.

У Донецькій області частка українців серед професій цієї групи становила 59,41%, росіян – 35,25%, греків – 2,03%, білорусів – 1,02%, татар – 0,44%. У складі зайнятого населення українців, росіян, греків, білорусів, татар було, відповідно, 12,16 – 10,40 – 14,87 – 12,49 – 13,23%.

У Луганській області частка українців серед професій цієї групи становила 61,08%, росіян – 36,28%, білорусів – 0,84%, татар – 0,33%. У складі зайнятого населення українців, росіян, білорусів, татар було, відповідно, – 15,12 – 12,86 – 14,12 – 9,53% (див. Табл. 1.) [9].

Дослідження етнічного аспекту професійної зайнятості населення Донецької та Луганської областей також засвідчило, що в основному вона, хоч і з певними відхиленнями, відповідає питомій вазі найбільш чисельних етнічних груп у усьому зайнятому населенні регіону.

Зокрема, розрахунки показують, що *українці*, які становлять 56,31% усіх зайнятих у Донецькій області та 57,34% у Луганській області, переважають у групі професій «Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства» (66,67% і 70,64% у Донецькій області і Луганській області, відповідно), у групі «Найпростіші професії», а також у групі професій «Технічні службовці» (57,08 і 57,19% у Донецькій і Луганській області, відповідно). Серед «Професіоналів» питома вага українців є нижчою за їхню питому вагу у складі усього зайнятого населення: у Донецькій області вона становить 54,27%, у Луганській області – 55,0%. Нижчою за питому вагу є частка представників українського етносу й серед працівників сфери обслуговування та торгівлі: у Донецькій області їхня частка становить 54,7%, у Луганській – 55,34%.

Росіяни, питома вага зайнятих яких у Донецькій області становить 39,1%, а у Луганській області – 40,02%, пропорційно представлені в усіх професійних

групах за винятком групи професій «Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства», де їхня частка є помітно пониженою та становить 25,6% у Донецькій області та 26,41% – у Луганській. Нижчою від показника питомої ваги є частка росіян також серед «Операторів та складальників устаткування і машин»: у Донецькій області вона становить 37,71% у Луганській – 38,09%.

Греки, загальна питома вага яких у складі зайнятого населення становить 1,6%, відзначаються підвищеною часткою зайнятих у таких групах професій, як: «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства» (3,5%), «Найпростіші професії» (2,03%), «Оператори та складальники устаткування і машин» (1,77%), «Фахівці» (1,67%). Дещо пониженою є їхня частка серед «Працівників сфери обслуговування та торгівлі» (0,86%), «Кваліфікованих працівників з інструментом» (0,98%) та «Технічних службовців» (1,4%). В інших професійних групах їхня частка відповідає питомій вазі з-поміж усіх зайнятих представників цієї національності.

Білоруси, які становлять 0,94% усіх зайнятих у Донецькій області і 0,9% у Луганській області, переважають у групі професій «Кваліфіковані працівники з інструментом» (1,06% у Донецькій області і 1,05% у Луганській області) та «Найпростіші професії» – 1,02% у Донецькій області. Щодо Луганської області, то тут їхня частка становить 0,84%. Це менше від показника їхньої питомої ваги серед усіх зайнятих представників цієї національності. Помітно низькою є частка білорусів серед «Працівників сфери обслуговування та торгівлі»: у Донецькій області вона становить 0,48%, у Луганській області – 0,38%. Недопредставлені представники цієї етнічної групи й у таких професійних групах, як: «Професіонали» (0,79% у Донецькій області та 0,68% у Луганській області), а також «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства» (0,69 і 0,60% у Донецькій і Луганській областях, відповідно).

Татари, незважаючи на свою невелику кількість у складі населення Донбаського регіону, є достатньо представленими серед найбільш престижної групи професій «Законодавці, вищі державні службовці та керівники». У Донецькій області за питомої ваги усіх зайнятих представників цієї національності 0,4% їхня частка становить 0,39%, у Луганській області – 0,34 і 0,31%, відповідно. Така сама картина спостерігається й в інших престижних групах професій – «Професіонали» та «Фахівці». У Донецькій області серед «Професіоналів» вона дорівнює 0,28%, у Луганській області 0,24%. Серед «Фахівців» Донецької області цей показник становить 0,34%, Луганської області – 0,29%. Результати дослідження також виявили майже повну відсутність осіб татарської національності в галузі сільського господарства. Так, у Донецькій області їхня частка становить лише 0,03%; у Луганській області – 0,07%. Натомість в групах робітничих професій, пов'язаних з промисловим виробництвом, частка татар є майже пропорційною питомій вазі усіх зайнятих представників цієї національності.

Багато представників татарського етносу працює і в сфері обслуговування та торгівлі: у Донецькій області їхня частка становить 0,48%, у Луганській області – 0,38%.

Близько десятої частини зайнятого населення Донбасу здійснює управлінські та керівні функції. Майже третина є працівниками висококваліфікованої нефізичної праці. Приблизно 11,5% працюють у сфері обслуговування та торгівлі. Майже 40% зайняті кваліфікованою фізичною працею і від 11,52 до 14,2% залучено до найпростіших професій.

Порівняння професійного профілю зайнятих Донбаського регіону буде наочнішим, якщо дев'ять з названих груп Таблиці 1. умовно згрупувати у «білокомірцеву» групу (працівники розумової праці) – перші чотири категорії занять і «синьокомірцеву» групу (представники робітничих професій) – наступні п'ять категорій. Як свідчать дані наведеної Таблиці 1. це співвідношення серед усіх зайнятих українців *Донецької області* становить: 37,48 і 62,52%, серед росіян – 39,33 і 60,67%, серед греків –

40,46 і 59,54%, серед білорусів – 36,03 і 63,97%, серед татар – 32,4 і 67,6%, відповідно. З-поміж усіх зайнятих – 38,23 і 61,77%, відповідно.

У Луганській області серед українців це співвідношення становить: 35,18 і 64,82%, серед росіян 37,35 і 62,65%, серед білорусів – 33,43 і 66,57%, серед татар – 30,13 і 69,87%, відповідно. З-поміж усіх зайнятих – 36,0 і 64%, відповідно.

Таким чином, структура зайнятості Донбаського регіону більшою мірою зсунута у бік «синьокмірцевих» позицій. У Донецькій області найбільше представників «білокомірцевої групи» мають греки, найменше – татари. Різниця між їхніми показниками є суттєвою і дорівнює 8,06%. На 1,33% поступаються грекам росіяни, на 2,98% українці і на 4,43% білоруси.

У Луганській області перше місце у «білокомірцевій» групі займають росіяни. На 2,17% їм поступаються українці, на 3,92% білоруси і на 7,22% татари.

Високі соціально-статусні позиції греків у Донецькій області пояснюються дією різних чинників. Але, насамперед, це пов'язано з політикою Грецької держави, спрямованою на всебічну підтримку осіб грецької національності, які проживають поза її межами. Поштовхом реалізації цієї політики стало національне піднесення у самій Греції, яке розпочалося наприкінці 1980-х років. У 1993 р. у м. Києві, а у грудні 1997 р. у м. Маріуполі Донецької області були відкриті консульства Греції, спрощено візовий режим, процедуру отримання грецького громадянства, розпочато фінансування грецьких громадських організацій урядовими та неурядовими організаціями Греції та Кіпру.

Усі ці заходи дозволили грекам нерідко виїжджати до Греції, у тому числі і з метою заробітку. В умовах політично-економічної нестабільності та масового збідніння населення України періоду 1990-х років це забезпечило їм вищий рівень життя, порівняно з українцями, росіянами та представниками інших етнічних груп, які такої можливості не мали.

У сучасній Україні вплив грецької спільноти на політичну та економічну сфери країни є відчутним не тільки на регіональному, але й на загальнодержавному рівні. Зокрема, греком за національністю був Прем'єр-міністр Автономної республіки Крим (2010–2011 рр.) Василь Джарти. Сьогодні до її відомих представників належать: президент ЗАТ «Новокаматорський машинобудівний завод», народний депутат України від Партії регіонів IV–VI скликань Г. Скудар, народний депутат України IV–VI скликань від Партії регіонів О. Васильєв; экс-генеральний прокурор України, народний депутат України II–V скликань від Партії регіонів Г. Васильєв; народний депутат України III–VI скликань від Партії регіонів В. Хара; засновник концерну «Енерго», «Донецьксталь» і ряду інших великих підприємств Віктор Нусенкіс, співвласник банку «Форум», власник девелоперської компанії «Ярославів вал» і компанії «Скандинавія» Леонід Юрушев та багато інших.

Райони Донецької області, де переважно проживають греки, характеризуються наявністю значних земельних ресурсів. Зі зростанням інтересу інвесторів до аграрного комплексу України цілком реальним є їхнє економічне піднесення. Певні застереження щодо високого матеріального добробуту греків виникають у зв'язку з економічною кризою в Греції, але ймовірно її вплив на соціально-статусні позиції грецької спільноти в регіоні буде незначним. Адже, на відміну від греків країн СНД, насамперед Грузії, які масово емігрували в Грецію на постійне місце проживання, українські греки виїжджали туди «частково», неповними сім'ями. Тому у багатьох із них є всі можливості повернутися в Україну у «звичне» для них середовище.

Українці ж, хоч і є найчисельнішою етнічною спільнотою регіону, проте, як свідчать дослідження, за своєю соціально-професійною структурою є менш «просунутими», ніж греки та росіяни (див. Таб. 1).

Особливо помітні диспропорції виявляються під час розгляду етнічної структури великого і середнього бізнесу, який забезпечує найвищі статусні позиції та створює

сприятливі передумови для здобуття влади в різних сферах суспільного життя. Його представники контролюють промисловий та фінансовий капітали, за ними, по суті, залишається виняткове право прийняття стратегічних рішень.

У Донецькій області серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління (великий і середній бізнес. – *Авт.*) переважають греки. При загальній питомій вазі усіх зайнятих представників цієї національності 1,6% їхня частка становить 2,53%. Частка українців, росіян, білорусів є пониженою: 56,31 і 49,16 (на 7,15%), 39,91 і 38,61 (на 1,3%), білорусів 0,94 і 0,83% (на 0,11%), відповідно.

У татар дане співвідношення є врівноваженим: 0,4 і 0,4%, відповідно. Впливовою татарську діаспору, яка, хоч і не є чисельною на Донеччині, роблять її етнічні та родинні зв'язки. У період перебудови представники татарського етносу вже обіймали високі посади у донецькій торгівлі: контролювали кілька облторгів різного профілю, ОРСи (відділи робітничого постачання), низку великих гастрономів, зокрема, гастроном «Ювілейний», розташований в Жовтневому районі м. Донецька. Татариним за національністю є найбагатша людина сучасної України Рінат Ахметов. Майже все близьке оточення колишнього прокурора Донецької області, а згодом Генерального прокурора України Геннадія Васильєва (2003 – 2004 рр.) складала татари. Передусім це родина Кузьмініх, один з представників якої – Ренат Кузьмін і нині обіймає посаду першого заступника Генерального прокурора України.

Децю інша ситуація спостерігається у Луганській області. Провідні позиції у цій групі мають росіяни: при питомій вазі 40,02% їхня частка становить 41,52%. В інших етносів цей показник є нижчим за їхню питому вагу. Відповідні пропорції серед українців становлять: 57,34 і 54,36%, білорусів 0,9 і 0,82%, татар 0,34 і 0,26%.

У складі зайнятого населення також переважають греки (1,74%); другими за величиною цього показника є татари (1,11%), третіми – росіяни (1,09%), четвертими – українці (1,02%), п'ятими – білоруси (1,0%).

У групі «Генеральний директор» (голова, президент, інший керівник) об'єднання підприємств (асоціації, корпорації, концерну, компанії і т. ін.) цієї групи професій також переважають греки: при питомій вазі 1,6% їхня частка становить 3,61%. Серед українців, росіян, білорусів цей показник є пониженим. Відповідні пропорції серед названих етнічних груп становлять: 56,31% і 49,16, 39,1 і 38,61%, 0,94 і 0,83. Що ж стосується татар, то їхня частка є трохи вищою за питому вагу: 0,83 і 0,4%, відповідно.

Серед керівників малих підприємств без апарату управління (малий бізнес. – *Авт.*) також переважають представники грецької національності: їхня частка становить 2,07%. На другому місці з показником 1,16% перебувають білоруси, на третьому – татари (0,54%). Майже врівноважене співвідношення питомої ваги і частки зайнятих є у росіян – 39,1 і 39,9%, відповідно. В українців цей показник є нижчим за їхню питому вагу і становить 50,79%. Увагу привертає і той факт, що частка керівників малих підприємств без апарату управління серед представників інших національних груп є вищою (5,5%) за їхню питому вагу серед усіх зайнятих Донецької області.

У структурі зайнятості українців частка керівників малих підприємств без апарату управління є найнижчою і становить 1,28%. Найбільша кількість таких осіб спостерігається серед греків – 2,14%; другими за величиною цього показника є татари (1,82%), третіми – білоруси (1,56%), четвертими – росіяни (1,46%).

У Луганській області у підгрупі «Генеральний директор» (голова, президент, інший керівник) об'єднання підприємств (асоціації, корпорації, концерну, компанії і т. ін.) цієї групи професій очевидним є переважання осіб російської і білоруської національностей: серед росіян ці пропорції становлять 40,02% і 47,36%, серед білорусів – 0,9 і 6,57%, відповідно.

Серед українців частка голів, президентів та інших керівників є пониженою: при загальній питомій вазі усіх зайнятих українців 57,36% вона становила 46,1%.

Найбільшою серед керівників малих підприємств без апарату управління є частка білорусів, яка при загальній питомій вазі усіх зайнятих представників цієї

національності 0,9% становить 4,58%. Вищим за питому вагу (40,02%) цей показник є у росіян – 42,2%. Дещо понижена частка керівників малих підприємств без апарату управління спостерігається в українців: при загальній питомій вазі 57,34% усіх зайнятих у цій етнічній групі вона становить 52,85%. У татар цей показник є майже пропорційним: 0,34 і 0,36%, відповідно. Як і в Донецькій області, частка представників інших національностей серед керівників малих підприємств без апарату управління була вищою за їхню питому вагу. Відповідні пропорції становили 4,58 і 1,39%, відповідно.

У складі зайнятих осіб переважають татари – 1,20%; другими за величиною цього показника є росіяни (1,19%), третіми – білоруси (1,16%); лише на четвертому місці перебуває титульний український етнос (1,04%). В інших етнічних групах цей показник є нижчим за їхню питому вагу.

Таблиця 1

Розподіл зайнятого населення найбільш чисельних національностей за професійними групами у Донецькій та Луганській областях (у %) за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Донецька область						
Заняття	Усього	У тому числі:				
		українці	росіяни	греки	білоруси	татари
А	1	2	3	4	5	6
Усе зайняте населення	100	56,31	39,1	1,6	0,94	0,4
<i>У тому числі:</i>						
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,37	10,0	10,63	12,21	11,38	9,22
Професіонали	11,48	11,1	12,16	11,48	9,68	8,47
Фахівці	12,65	12,60	12,84	13,44	11,40	11,12
Технічні службовці	3,73	3,78	3,70	3,33	3,57	3,59
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	11,12	10,8	11,48	9,51	10,18	13,78

ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Кваліфіковані працівники сільсько-лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,10	1,3	0,72	2,45	0,81	0,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	20,16	19,96	20,82	12,59	22,72	22,34
Оператори та складальники устаткування та машин	17,80	18,26	17,18	20,05	17,76	17,44
Найпростіші професії	11,52	12,16	10,40	14,87	12,49	13,23
Луганська область						
Заняття	Усього	<i>У тому числі:</i>				
		українці	росіяни	білоруси	татари	
<i>У тому числі:</i>	100	57,34	40,02	0,9	0,34	
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,31	9,92	10,80	11,04	9,53	
Професіонали	10,16	9,74	10,83	8,18	7,33	
Фахівці	12,05	12,05	12,19	10,92	10,15	
Технічні службовці	3,48	3,47	3,53	3,29	3,12	
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	12,24	11,81	12,79	10,85	13,72	
Кваліфіковані працівники сільсько-лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,33	1,64	0,87	0,94	1,02	
Кваліфіковані працівники з інструментом	18,83	18,23	19,56	23,18	23,93	
Оператори та складальники устаткування та машин	17,22	17,86	16,39	17,38	16,97	
Найпростіші професії	14,2	15,12	12,86	14,12	9,53	

У цілому результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., хоч і засвідчують певні відмінності між групами громадян різної етнічної приналежності за видами зайнятості, однак ці відмінності не дають підстав вважати, що в регіоні мають місце конфліктонебезпечні відносини соціально-статусного домінування одних етнічних груп над іншими. Менш розвинена структура зайнятості українців, порівняно з греками та росіянами, не знаходить свого негативного відображення в масовій свідомості, оскільки завдяки своїй демографічній потужності вони кількісно «перемагають» і тих й інших в групах професій, які вважаються престижними. Запобіжником міжетнічної конфронтації з приводу соціально престижних посад також фігурує спокійна реакція українців на історичну традицію свого соціального розвитку. Більшість з них проживає в селах, тоді як саме міське середовище створює більше можливостей займатися престижними видами діяльності та претендувати на високі посади в державному управлінні. Іншим не менш значущим чинником є і той факт, що наявні диспропорції в професійній структурі зайнятості більшістю населення регіону пов'язуються не стільки з етнічними характеристиками, скільки з соціальним розшаруванням, причини якого локалізуються виключно в економічній сфері.

Сьогодні, коли процеси урбанізації значно посилились, збільшилась інтенсивність міграційних переміщень, закономірними видаються зміни як в соціальному статусі окремих етнічних груп, так і в етнопрофесійній структурі українського суспільства загалом. Висновки про це можна буде зробити вже після 2013 р., коли будуть опубліковані перші результати перепису населення.

Всеукраїнський перепис населення 2001 р. дав повну картину етнічної структури професійної зайнятості населення Донбасу. Отримані дані разом цікаво порівняти з результатами останнього радянського перепису населення 1989 р. Щоправда, таке порівняння має відбуватися із певними застереженнями. Зокрема, за період між переписами значних змін зазнала етнічна структура українського суспільства, відбулося збільшення чисельності соціально-

економічних груп, ускладнилася його соціально-економічна організація, політична й економічна форми.

Як засвідчив проведений аналіз, кількість українців, зайнятих переважно розумовою працею у Донецькій області 1989 року, становила – 28,5%, переважно фізичною – 71,5% , росіян – 30,4% і 69,6%, білорусів – 24,5% і 75,5%, греків – 31,8% і 68,2%.

У Луганській області відповідні пропорції серед українців дорівнювали 27,8 і 72,2%, росіян – 30,1 і 69,9%, відповідно [10, с. 500– 501].

Зіставлення цих показників з результатами перепису населення 2001 р. засвідчує позитивну динаміку в професійній структурі усіх, без винятку, етнічних груп Донбасу. Зокрема, за міжпереписний період кількість українців, зайнятих переважно розумовою працею, у Донецькій області збільшилася на 8,98%, росіян – на 8,93%, білорусів – на 11,53%, греків – на 8,66%.

У Луганській області зростання серед українців становило 7,38%, серед росіян – 7,25%, відповідно.

Отже, аналіз етнопрофесійної структури зайнятості населення на прикладі Донбаського регіону засвідчує, що в Україні було обрано досить ефективну модель державної етнополітики, реалізація якої забезпечила створення атмосфери взаєморозуміння і терпимості, розвиток поліетнічного суспільства на засадах діалогу та мирного розв'язання міжетнічних протиріч.

Водночас, незважаючи на збільшення кількості осіб, охоплених розумовою працею протягом 1989–2001 рр., високою залишається й частка тих, хто належить до найпростіших професій. Причому кількість таких осіб є значною серед представників усіх без винятку етнічних груп регіону. Це становить серйозну проблему для подальшого розвитку українського суспільства. Адже, крім фінансово-економічної, саме кадрова, техніко-технологічна та наукова складові є визначальними у проведенні соціально-економічних реформ як в регіоні, так і в країні загалом. Саме тому основним пріоритетом у діяльності державних органів влади найближчим часом має стати підвищення рівня і якості освіти, підготовка високопрофесійних

наукових кадрів, розробка та впровадження новітніх технологій, покликаних забезпечити перехід країни з етапу перехідних процесів до моделі сталого інноваційного розвитку.

1. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р./ За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2003.

2. Євтух В., Попок А. Конфлікт міжетнічний // Етносоціологія: теорія та поняття. – К., 2003. – С. 164.

3. Рудницька Т. Етнічні особливості соціально-професійного, галузевого та кваліфікаційного складу зайнятого населення України // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №1-2. – С. 111 – 133.

4. Євтух В. Культурного поділу праці теорія // Етносоціологія: терміни та поняття. – К., 2003. – С. 178.

5. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с; Майборода О. Етнопрофесійна структура українського суспільства: тенденції змін та їхній вплив на міжетнічні відносини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2005. – Вип. 27. – С. 30 – 48; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с; Арбеніна В. Етносоціологія. Підручник / 2-ге , доповнене та перероблене видання. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 160 с.; Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. – Маріуполь, 2008. – 208 с.; Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К.: Дельта. – 2009. – 320 с.

6. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти... – С. 152.

7. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія]. – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 244– 245.

8. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За редакцією О. Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6 – 7.

9. Розраховано за джерелом: Поточна інформація Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

10. Чисельність населення найбільш чисельних національностей, зайнятих розумовою та фізичною працею // Національний склад населення України /по Кримській АРСР та областях / за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – Частина II. – К., 1992. – С. 500, 501.

Хонін В. М.

ЕВОЛЮЦІЯ ФАЗОВОГО ПРОСТОРУ МІЖНАРОДНИХ ЕТНОГЕННИХ ВІДНОСИН

Статтю присвячено аналізу циклу фазових перетворень етнічного поля виділеного міжнародного простору, що відбуваються внаслідок синергії комбінаційних дій механізмів етногенезу, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням історично визначених програм інформаційно-енергетичного обміну форматами етнічної спільності.

Ключові слова: *етнос, етногенез, формати етнічної спільності, оператор еволюції, аттрактор, синергія, міжнародні інтерації, міжетнічні зіткнення, міжнародні відносини, міжнародні етногенні відносини.*

V. Khonin. *The evolution of the phase space of international relations ethnogeny.* This article analyzes the cycle of phase transformations of the field of ethnic selected international space occurring as a result of synergy of the combination of mechanisms of action of ethno genesis, directly related to the implementation of a historically specific programs of information and energy exchange formats ethnic community.

Key words: *ethnos, ethno genesis, ethnic group formats, the evolution operator of the attractor, synergy, international interactions, inter-ethnic contact, international relations, international relations ethnogeny.*

«Друга можливість практичного застосування етнології – вивчення етнічних контактів та вибір лінії поведінки, необхідної для встановлення симбіозу. Необхідність саме такої форми співіснування між народами не потребує доказів».

Л.М.Гумільов

В етнічному полі об'єктивно виділеного історією Людства простору *міжнародних інтерацій*^{*}, під впливом умов внутрішньо соціумного, що доволі різко змінюється, та в сукупності з ним і міжнародного середовища раз по раз пробуджувалися пасіонарії одного або кількох етносів, які раніше перебували в певному стані спокою. І міжнародні інтерації за їхньої участі втягують спочатку в побічні, а згодом і в безпосередні зіткнення значущі за статусом етнічні колективи, що продукують, формують, трансформують і просувають у соціумне життя Людства свої *формати етнічної спільності*^{**}. Обмін цими форматами з

^{*} Основний процес взаємодії суб'єктів у виділеному міжнародному просторі, що практично виявляється у встановленні між ними темпорально визначених зв'язків, здатен ініціювати і певну низку інших типологічних міжнародних відносин, які в межах якогось хроматичного періоду формують багатомірну цілісність – комплекс інваріантних та сукупних з ними варіативних інформаційно-енергетичних взаємодій – *міжнародну інтерацію*. Ніколас Луман *інтерацією* вважає найпростішу соціальну систему дій, яка «становить послідовність (констеляцію) комунікацій між безпосередньо присутніми учасниками і має бути «локалізована» в «просторі трьох вимірів»: соціального, часового та предметного» [1].

^{**} До *форматів етнічної спільності*, які містять в собі комплекси архетипів, уявлень, установок, стереотипів, міфів, символів, звичаїв, традицій і т. ін., позначених етносоціальними, етнокультурними, етноментальними і т. п. маркерами, можуть входити такі критеріально визначені групи: *генеалогічна* спільність, що спирається на спільність *походження*, а зрештою, на поліваріантну *генетичну спільність*; *фенотипічна* та, відповідно, ландшафтно визначена *расово-антропологічна* спільність і *стандарту краси*; *соціумна* спільність і, зрозуміло, спільність *історичної долі та соціооблаштування*; спільність *життєвого устрою* і *стандарту відносин, панміксій, побуту й життєвого успіху*; спільність *мови* і, загалом, *соціолінгвістична* спільність; багатомірна *культурологічна* спільність, у тому числі й *соціокультурні міфи, традиції та цінності*; *ідеологічна* спільність, включаючи сукупність легенд і міфів, спільність *відправлення релігійних культів* і спільність *символічного світосприймання*; сукупна *психосоціоетальна* спільність, заснована на *соціоетальній та ментальній* спільностях, що формують низки *звичаїв, правил та стереотипів поведінки*.

іншими, відмінними від продуцентів колективами, і є контентом їхньої історії.

Ці міжетнічні зіткнення, які послідовно розширюються, зрештою стають системними, що поступово змінює параметри конституційної сфери етнічного поля, яке виділила їм історія.

Серед безлічі *варіантів системних міжетнічних зіткнень у міжнародному просторі*, які трапляються в конкретній історії Людства, потрібно виокремити, слідом за *Л. Гумільовим*, якнайтипівіші: відокремлене співіснування етнічних колективів, *симбіотичне* співіснування*, етнічна *метисація*, етнічна *парціація*, етнічне *злиття*, етнічна *асиміляція*, етнічна *дивергенція*.

При цьому домінанта взаємодій етносів у виділеному міжнародному просторі залежить, зрозуміло, не лише від власне типового порядку спрямованості подібних процесів, а зазвичай і від властивих міжнародним інтера́кціям елементів *випадковості та необоротності*. Відповідно, від того, як етнічні колективи, що стикаються, дотримувалися ухвалених раніше норм етнічного співіснування, і від того, наскільки сміливо вони їх порушували, залежало проявлення флуктаційних процесів у виділеному етнічному полі, внаслідок яких у нових за конструктами етносів з'являються й нові формати етнічної спільності.

Отже, під впливом динаміки флуктуацій у конкретних сегментах міжнародного простору формуються типові ансамблі стандартів міжетнічних зіткнень і, відповідно до них, здійснюються процеси обмінів форматами етнічної спільності. Саме ці процеси в сукупності і є фактично *операторами еволюції як* в етнічному полі виділеного міжнародного простору зіткнень етнічних колективів, так і в етносфері загалом.

Виділене етнічне поле, а згодом і, до певної міри, системи, що стикаються з ним відповідно до принципу

* «Симбіоз – форма взаємно корисного співіснування етнічних систем в одному регіоні, за якого симбіонти зберігають своєрідність. За такої форми етнічного контакту етнічні колективи мають різні набори пристосувальних навичок, використовуючи різні частини ландшафту або різні ландшафти» [2].

еволюції, в умовах прирощення ентропії переходять до нелінійного розвитку. Порушення внутрішньо системної етнічної симетрії змушують етноси, а далі й пов'язані з ними соціальні організми, *вибирати інші шляхи розвитку* й визначати свою здатність рухатися згідно з ними. Вільно чи мимохіть вибираючи цей шлях – подальше співіснування, метисацію, парціацію, злиття, асиміляцію, дивергенцію або їхні сукупні ансамблі, етноси змінюють свій статус у конституційній сфері етнічного поля. Подібна їхня адаптація до нових умов призводить до процесів *необоротної етнічної еволюції*, оскільки соціогенез окремих частин Людства, а з ним і етногенез, перебуваючи в режимі «критичного вибору», коли етнічна система втрачає стійкість, необоротно прагне перейти до нового достатньо стабілізованого стану.

Це й відбувається, коли міжнародні етногенні відносини, спираючись на необхідні етносам процеси обмінів форматами етнічної спільності, переводять виділене етнічне поле, а за ним і міжсоціумні відносини, крок за кроком на наступну стадію, вже після рішучих трансформацій конституційної сфери на попередній стадії.

Якісні переходи етнічної еволюції з одного конструкта етнічного поля до іншого у виділеному просторі міжнародних інтеракцій визначають *фазовий розвиток* міжнародних етногенних відносин. Фази можуть містити кілька стадій *етнотрансформації**, одну стадію від початку до кінця та/або перехід до нової, або ж тільки один з її етапів. Тут важлива не тривалість і складність переходу, важлива еволюція в часі *фазового простору*** станів етнічного поля від одного його аттрактора до іншого.

* «*Етнотрансформаційний процес* — такий процес, за якого під час зміни окремих компонентів етнос або якась його група змінюються та етнічна належність людини стає іншою. [3]

** «Динаміку складних систем у часі зручно аналізувати з допомогою *фазового простору* – абстрактного простору, що є *числом* вимірів, що дорівнює числу *залежних від часу змінних*, які характеризують стан системи, що розглядається. Розмірність такого простору залежатиме від числа змінних: для *n*-змінних це буде *n*-мірний простір, а час виступатиме як зовнішній параметр» [4].

Оскільки фазовий простір етнічної системи залежить від певної кількості взаємозв'язаних змінних, що складають не лише основний конструкт його конституційного поля, а й віддзеркалюють динаміку основних процесів кінетичної сфери. Для того, щоб визначитися у фазовому розподілі, потрібно визначити мірність цього простору.

Передусім, одним із значущих параметрів фазового простору етнічного поля виділеного міжнародного простору є стан його базового процесу та інших процесів міжнародних інтеракцій, сукупних з ним. Якщо ці процеси солідаризовані й відповідають певному *параметру порядку*^{*}, стан етнічного поля прагне до аттрактора.

Аттрактор^{**} – це, так би мовити, постійний образ стану динамічної системи (якою є будь-яке етнічне поле), що відповідає максимуму ймовірності у вибраній хрономічний період та інваріантно щодо її оператора еволюції. А оператором еволюції в етнічному полі є якісний рівень

* «*Параметр порядку* – один з інструментів зниження розмірності системи, колективна змінна функція багатьох інших змінних, що входять до неї, в аналізі складних систем, які самоорганізуються, що надає важливу інформацію про поведінку останніх як складно структурованих цілісностей» [5].

** «*Аттрактор*, – постулює С. Лебедєв, – сукупність внутрішніх та зовнішніх умов, що сприяють «вибору» системою, що самоорганізується, одного з варіантів стійкого розвитку; ідеальний кінцевий стан, до якого прагне система у своєму розвитку. Простір всередині аттрактора, в якому кожна частка [система], що туди потрапила, поступово зміщується в заданому напрямі, називають «зоною аттрактора» [6].

«*Аттрактор соціальний* – структура, що виникає в самоорганізаційній моделі соціальної динаміки суспільства і є формою соціального кооперативного об'єднання, яка внутрішньо властива соціальній системі, будучи передусім заданими властивостями цієї системи. Відповідно до самоорганізаційного бачення механізму соціальної динаміки, аттрактор соціальний є тією базовою соціальною структурою, до якої природно тяжіє процес соціальної формотворчості. Ці базові соціальні структури являють собою сфери локального соціального порядку, що виникають спонтанно. Вони не можуть бути сконструйованими чи створеними штучно» [7].

історично визначених програм і динаміка обмінів форматами етнічної спільності між етнічними колективами, що стикаються у виділеному міжнародному просторі.

Розмірність і стійкість *зон аттрактора*, солідаризація базового процесу обміну форматами етнічної спільності із супутніми процесами міжнародних інтеракцій у даний хроматичний період функціонування етнічного поля визначають *міру спорідненості* як основного показника його параметра порядку. Саме показники відповідності фізичного стану етнічного поля його рівноважному стану надають змогу судити вже й про стан фазового простору здійснення міжнародних етногенних відносин. Окрім того, слід враховувати також всі зміни цих форматів, що відбуваються *дискретно**, в тому числі:

- їх *періодичні просування* в інші сегменти етнічного поля, особливо через межі соціальних організмів;
- орієнтація та *фокуси* трансформацій під їхнім впливом етнічних колективів;
- *цикли* мутацій власне цих форматів етнічної спільності.

Усі вони як взаємозв'язані змінні порівнюються зі станом аттрактора цього етнічного поля і для нього вони здійснюються начебто навколо його стану.

Фазові перетворення етнічного поля виділеного міжнародного простору відбувається завжди через посередництво міжнародних етногенних відносин, які здійснюються або в складі відповідного розряду міжнародних інтеракцій, або внаслідок синергії всіх взаємодій соціальних організмів, що ведуть їх до стикання етнічних колективів

* «Дискретність (від лат. *discretus* – розділений, переривчастий), переривчастість; протиставляється безперервності. Наприклад, дискретна зміна будь-якої величини в часі – зміна, що відбувається через певні проміжки часу (стрибками)». (*Сучасний тлумачний словник.*) «Дискретність (переривчастість, роздільність) – у фізиці та хімії дискретність означає зернистість побудови матерії, її атомістичність; дискретність спадковості – можливість незалежного спадкування, розвитку та зміни різних властивостей і ознак організму». (*Словник іноземних слів*) [8].

у міжнародному просторі. При цьому модель подібних фазових перетворень завжди є закінченим циклом.

Отже, слід почати з того, що інформаційно-енергетичні зміни в просторах міжнародних інтеракцій, у тому числі й під впливом потоків вільної енергії, що приходять начебто ззовні, впливають не лише на етнічні колективи, які стикаються, а й на все етнічне поле. Ці впливи, хоча й викликають флуктуації в ньому, відповідно до чого фізичний стан етнічного поля відхиляється від рівноважного, але цей вплив може розподіляти свій тиск на конструкти етнічного поля лише у цілковитій відповідності до його параметра порядку.

Зона аттрактора, тобто зона стійкого статусного стану етнічних колективів та цілковитої відповідності стану їхніх взаємовідносин, включаючи суть і зміст міжнародних етногенних відносин, доволі широка та впорядкована. Солідаризація всіх процесів міжсоціумного обміну з базовим процесом міжнародних етногенних відносин як норма існує в реалії.

Цикли основних обмінних процесів у цілому синхронізовані й фокуси трансформацій етнічних колективів під впливом обміну форматами етнічної спільності не виходять з об'єктивно визначеної процесами етнічної еволюції хроматичного періоду. В цей період відбувається основна частина відповідних до характеру базового процесу еволюційних варіантів системних етнічних зіткнень, чи то буде симбіотичне співіснування, етнічне злиття, чи етнічна асиміляція.

Відповідно, може здійснюватись у принципі й перша частина метисації як тимчасового спільного співмешкання етнічних груп до розходження, чи перша частина парціації – до розділу етнічних колективів. Зрозуміло, існують й інші варіанти етнічних зіткнень, однак або міра їх незначна для етнічного поля, або етнічні колективи, що переживають наслідки цих зіткнень, самі не є значущими для виділення міжнародного простору.

Цикли мутацій самих форматів етнічної спільності практично завершені, а якщо й відбуваються далі, то доволі еволюційно й не флуктуюють конституційну сферу етнічного поля.

Якщо все це відбувається так і завдяки міжнародним етногенним відносинам забезпечується висока міра спорідненості, і навіть після зовнішніх впливів етнічне поле неухильно відновлює свій стан до *простого аттрактора**, слід вважати, що простір, у якому існує ця етнічна система, перебуває у **фазі домінантної резистентності****.

Але можлива ситуація, за якої, через те, що з певних причин стискається зона аттрактора, втрачається належна солідаризація базового процесу міжнародних етногенних відносин з профілюючими міжнародними інтеракціями та іншими міжсоціумними відносинами, міжнародні етногенні відносини забезпечують лише в принципі необхідну міру спорідненості, що ускладнює в цілому повернення до аттрактора.

Ба більше: цикли обмінних процесів уже, до певної міри, асинхронні. Це призводить до ускладнення формування параметра порядку й до переміщення фокусів трансформації етнічних колективів за межі хрономічного періоду існування зон аттрактора. Відповідно, розпочинаються цикли мутацій самих домінантних форматів етнічної спільності, що призводить до причинного початку другої частини метисації – розходження або ж до прояву

* «У синергетичній методології розрізняють прості й дивні аттрактори. За станів системи, що їх визначає *простий аттрактор*, траєкторія розвитку системи є передбачуваною» [9].

** «*Резистентність* (від лат. *resistentia* — опір, протидія) — опірність (сталість, несприйнятливність) організму (популяції, біоценозу) до впливу різних факторів (отрут, забруднювачів, паразитів, хвороб). Зокрема, неспецифічною резистентністю називають засоби вродженого імунітету» [10]. «*Біосоціальна резистентність* – це властивість біологічної та соціальної системи несприйняття іншої системи чи її елементів і проявів, спрямованість на чинення спротиву» [11]. «*Резистентність етнічної системи* – її здатність чинити спротив зовнішнім впливам: вторгненням чужинців, розкладницькій дії антисистем, екологічним катастрофам і т.ін. Залежить передусім від рівня пасіонарної напруги, що визначає здатність системи енергійно реагувати на впливи ззовні, ефективно перебудовувати внутрішню структуру залежно від умов оточення» [12].

тенденцій до розділення в разі парціації, або навіть до появи ознак можливої дивергенції.

Усе це, безперечно, ускладнює стан етнічного поля виділеного міжнародного простору. Слід враховувати також і те, що починає проявлятися (а в подальшому, можливо, й у позиції доміантного) такий варіант системних етнічних зіткнень, як відокремлене існування. Ці перетворення етнічного поля на тлі зростання пасіонарності в етнічних колективах, що утверджуються на щойно проаналізованому фазовому просторі міжнародних етногенних відносин, і наступному, за модельним циклом, перетворенням самого фазового простору етнічного поля виділеного міжнародного простору і є в цілому – **фазою ускладнення***.

Але відразу ж за цією фазою йде чергова за модельним циклом *фаза критичного зміщення*. Вона характеризується перш за все тим, що через очевидну та некеровану десинхронізацію базового процесу обміну форматами етнічної спільності з іншими міжсоціумними відносинами у виділеному міжнародному просторі виникає цілком відчутна етнічними колективами кризова ситуація – ситуація зміщення пріоритетів* етносів у системі їхніх зіткнень.

Відповідно, міжнародні етногенні відносини неспроможні навіть уже за принципом забезпечити необхідну міру спорідненості. Фізичний стан етнічного поля дедалі відхиляється від рівноважного, зони аттрактора стискаються і/або дрібняться, а сам аттрактор переходить у стан дивного

* «Ускладнення етнічної системи – зростання щільності системних зв'язків в етнічній системі, зростання її внутрішньої різноманітності» [13].

** «Зміщення (або результат контакту) – порушення природного процесу зміни фаз етногенезу несприятливого етнічного контакту. Зміщення може виникнути в момент, коли етнічна система переходить з однієї фази в іншу. При цьому її внутрішня структура перебудовується, стаючи нестійкою. Якщо в такий період життя такий етнос зазнає агресії ззовні або ж владу захоплює антисистема, може статися руйнування етнічної традиції та оригінального стереотипу поведінки. Особливо багатий на зміщення перехід від акматичної фази до фази надлому, хоча етногенез може бути обірваний і за інших фазових переходів» [14].

*аттрактора**. Рівновага в етнічному полі виділеного міжнародного простору в цьому разі, зазвичай, підтримується лише зусиллями міжнародного співтовариства, що не зустрічає належного розуміння у публічних еліт соціальних організацій, чий етнічний колектив стикається в цьому просторі.

До того ж через зростаючу десинхронізацію циклів обмінних процесів між соціумами по секторах їхніх міжнародних взаємодій та по окремих сегментах етнічного поля варіанти системних етнічних зіткнень дедалі більше набувають рис зіткнень. Відокремлене співіснування стає, безперечно, домінуючим варіантом системних міжетнічних зіткнень. Симбіотичне співіснування, якщо воно іще спостерігається, випробовує перевірку на міцність. У разі ж етнічної метисації та парціації в етнічних колективах у реалії починаються процеси їхнього розходження та дроблення. Можливі випадки насильницької асиміляції та дивергенції.

Якщо ж іще й цикли мутацій форматів етнічної спільності досягають свого апогею і в колективній свідомості етнічних груп формуються інші, відмінні від раніше домінуючих, цінності й установки, а під дією зовнішніх впливів та/або критичних умов середовища змінюються базові підвалини соціетального психофрактала і трансформуються стереотипи поведінки, деякі етнічні колективи переходять до стану *старіння*** , чим і намагаються

* «За станів системи, які визначаються *дивним аттрактором*, «стає неможливим визначити стан часток [їхню поведінку] у кожний даний момент, хоча ми й переконані, що вони перебувають у зоні аттрактора. Фазовий портрет дивного аттрактора – це не точка й не граничний цикл... а певна галузь, якою відбуваються випадкові блукання» [15].

** «*Старіння етнічної системи* – процес утрати інерції пасіонарного поштовху в етнічній системі, що виявляється у поступовому усуненні пасіонарної ознаки з популяції шляхом природного добору після того, як система пройшла фази високої пасіонарної напруги, розпочинається процес тривалого й планомірного зниження пасіонарної напруги. При цьому може зберегтися багата культурна традиція, величезна територія і державна структура, але втрата дієвої енергії призводить систему до стану етнічної старості – *обскурації*, після чого вона йде з історичної арени». [16]

скористатися інші, що, на відміну від них, мають високий рівень пасіонарності. Саме етнічне поле виділеного міжнародного простору втрачає суворі обриси параметру порядку й, у принципі, вже готове до нового фазового перетворення. У такому разі, якщо флуктуаційні процеси відводять етнічне поле від рівноважного стану до втрати стійкості, то у виділеному міжнародному просторі проявляється **фаза розколу етнічного поля***.

Етнічна дивергенція, заключні кроки щодо розходження та розділення етносів на різні колективи у випадках метисації та парціації, можливість симбіотичного співіснування етносів, нові форми й конструкти завершення їхнього відокремленого співіснування – ось характерні варіанти системних міжетнічних зіткнень у цьому фазовому просторі етнічного поля.

Результати всіх цих варіантів міжетнічних зіткнень у *синергії комбінаційних дій* неодмінно відобразяться як флуктуації в комплексі міжнародних інтеракцій, що здійснюватимуть пов'язані з цими етнічними колективами соціальні організми. До того ж і переформатування останніх відбуватиметься відповідно до фокусів трансформацій етнічних колективів, задіяних у цьому переформатуванні. Стимулами для цього можуть стати нові формати етнічної спільності, цикли мутацій яких перебуватимуть у процесі їхнього найбільш припустимого розгортання.

Цілком природно, що десинхронізовані періодичні обмінні процеси між пов'язаними з розколом етнічного поля етнічними колективами, а відповідно, й з їхніми соціальними організмами, призведуть не тільки до появи

* «Розкол етнічного поля. Це поняття ґрунтується на загальних уявленнях про етнічне поле зі своїм ритмом (частотою коливань). Визначає історичний феномен різкого розходження стереотипів поведінки та ментальності в межах будь-якої етнічної системи, що супроводжується втратою компліментарності між цінностями, які знову виникли. Виходячи з уявлень про етнічне поле, його розкол означає виникнення на місці єдиної частоти коливань (ритму) двох нових, відмінних одна від одної частот, що й породжує втрату компліментарності» [17].

зон біфуркації, а водночас і до порушення принципів солідаризації міжнародних етногенних відносин з іншими профільними міжнародними інтеракціями у виділеному міжнародному просторі, а й до того, що почнуть формуватися конкурентні параметри порядку, які й далі поглиблюватимуть розкол етнічного поля. Відповідно до цього складаються нові зони аттрактора. Сам дивний аттрактор прагнучиме консолідуватися в цих окремих зонах, параметр порядку в яких різний. Це призведе до того, що він може начебто розділитися, розділяючи тим самим і етнічне поле: за принципом *амітозу* в зонах етнічного поля, де концентруються етнічні колективи, що старіють; за принципом *мітозу*, в зонах етнічного поля, де етнічні колективи пережили метисацію та парціацію; або за принципом *мейозу* в зонах етнічного поля, де етнічні колективи після зіткнення вступили в процеси злиття або асиміляції*.

Стан розколотого етнічного поля в цих зонах залежатиме від порядку та рівнів взаємодії соціальних організмів, визначальним чином впливають на системні взаємодії етнічних колективів, що стикаються в цьому виділеному міжнародному просторі.

Ці заключні процеси фази розколу етнічного поля, зрештою, призведуть до нових фазових перетворень, але

* «Описано три способи ділення еукаріотичних клітин: *амітоз* (пряме ділення) – описаний він для старіючих і патологічно змінених клітин. При амітозі інтерфазне ядро ділиться шляхом перетягування, рівномірний розподіл спадкового матеріалу не забезпечується. Клітина, що перетерпіла амітоз, у подальшому не здатна вступати в нормальний мітотичний цикл. Тому амітоз зустрічається, зазвичай, у клітинах і тканинах, приречених на загибель; *мітоз* (непряме ділення, від грецьк. *mitos* – нитка), каріокінез, непряме ділення клітини, найпоширеніший спосіб відтворення (репродукції) клітин, що забезпечує тотожний розподіл генетичного матеріалу між дочірніми клітинами й наступність хромосом у низці клітинних поколінь; *мейоз* (редукційне ділення, від грецьк. *meiosis* – зменшення), редукційне ділення, ділення визрівання, спосіб ділення клітин, унаслідок чого відбувається зменшення [редукція] числа хромосом» [18].

вже у **фазі посткризового зміщення**. Новий порядок відокремленості, нові статусні можливості соціальних організмів, до яких належать етнічні колективи, що стикаються, нові принципи сполучення у формуванні параметра порядку, нові зони рівноваги – ось що, передусім, характеризує цей фазовий простір етнічного поля, яке лише прямує до нового дивного аттрактора.

Починають складатися комплекси міжнародних інтеракцій взаємодіючих соціальних організмів, що відповідають на вимоги солідаризації цих міжнародних взаємодій з новим станом базових процесів етнічної еволюції, які відбулися в цьому, уже за новим принципом, виділенім у міжнародному просторі. І хоча до значущої синхронізації всіх обмінних процесів іще достатньо далеко, міри спорідненості, тобто наближення фізичного стану етнічного поля до рівноважного, уже певним чином симптоматичні.

Однаке, про становлення нових форматів етнічної спільності та їхнього закріплення в етнічних колективах поки не йдеться, процеси їхньої мутації за знову затвердженими зразками іще в самому розпалі. Відповідно, й міжнародні етногенні відносини мають сприяти цим, уже посткризовим, процесам, що визначають стан етнічного поля у фазі посткризового зміщення.

Саме закріплення результатів цих процесів є головним завданням уже наступної за модельним рядом фази перетворень в етнічному полі виділеного міжнародного простору – **фази спрощення**.*

* «Зниження щільності системних зв'язків у етнічній системі, зниження її внутрішньої різноманітності. Критерієм складності етнічної системи прийнято вважати кількість підсистем даної системи порівняно з початковим числом. ...Спрощення етнічної системи завжди пов'язане зі спадом пасіонарності, й, відповідно, навпаки – ускладнення пов'язане зі зростанням пасіонарності. ... Спрощення пов'язане не тільки зі зменшенням кількості підсистем, а й з розірванням системних зв'язків, які рееструють сучасники як неординарні події; часи смутні, переломні і т.ін» [19].

Дивний аттрактор уже утвердився в усьому етнічному полі, а це означає, що певною мірою солідаризувалися міжнародні інтеракції основних соціальних організмів, чії етнічні колективи перебувають у зіткненні в цьому виділеному міжнародному просторі. І хоча параметр порядку ще не стабілізувався, проте міра спорідненості в етнічному полі послідовно зростає.

Розширюються зони стійкості в міжнародних взаємодіях, що зачіпають статус етнічних колективів. Періодичні обмінні процеси входять поступово в режим синхронізації та спрощення, а разом з ними зміщуються в полі даного хроматичного періоду й фокуси трансформаційних перетворень етнічних колективів. Помітний спад пасіонарності в цих колективах призводить до подальшого прогресу в симбіотичному співіснуванні, поширенні асиміляційних тенденцій та орієнтованих на сильні етноси процесів їхнього злиття. Практично завершуються процеси етнічної метисації парціації.

Етнічне поле у своєму конструктивному та статусному вимірі спрощується. Інтенсивність формування нових форматів етнічної спільності помітно знижується, головне на цій фазі:

- закріплення цих форматів у колективному досвіді етносів;
- створення базових основ їхнього соціетального психофракталу;
- утвердження оновлених стереотипів поведінки членів етнічних колективів.

Це, своєю чергою, теж веде до спрощення етнічного поля, відповідно відбиваючись у тканині міжнародних інтеракцій.

І от, нарешті, й остання фаза в модельному ряду перетворень фазового простору етнічного поля й відповідно з ними міжнародних етногенних відносин. **Фаза проторезистентних перетворень.**

Сама вербальна формула цієї фази вказує на її контент. Фаза утвердження в етнічному полі виділеного міжнародного простору простого аттрактора, що визначає базовий процес міжетнічних зіткнень у цьому просторі й

закріплює основний конструкт етнічного поля. Суть цієї фази – перетворення етнічного поля шляхом формування в ньому солідаризованого параметру порядку, завершення процесів трансформації етнічних колективів та встановлення між ними, по можливості, спрощених процедур міжсоціумного обміну, в тому числі й обміни форматами етнічної спільності. При цьому процес мутації цих форматів, як правило, уже закінчується, а утвердження їх як домінуючих іде повним ходом.

Розширенню зони аттрактора сприяє не тільки його доволі зрозуміла простота, що містить в собі в тому числі й фіксоване в цей хроматичний період статусне взаєморозташування етнічних колективів як у соціальних організаціях, так і у виділеному міжнародному просторі. Самі параметри його простору, здатного до достатньо високої резистентності в разі впливу на нього ззовні, можна виділити, лише спроектувавши на нього, передусім, комплекси міжнародних інтеракцій, що створюють конструкти поля зіткнень етнічних колективів, пов'язаних із соціальними організаціями, що взаємодіють.

Серед варіантів системних міжетнічних зіткнень цієї фази слід виділити відокремлене співіснування, що утверджується як домінуюче, оскільки параметр порядку етнічного поля орієнтує етнічні колективи на підтримку досягнутої статусності, на закріплення їхнього взаєморозташування. Це, до певної міри, стосується й закріплення основ симбіотичного співіснування та асиміляції й до стимулювання початків метисації та парціації. Проте це лише багато в чому попередні етапи резистентних перетворень, потрібних для повного здійснення цих варіантів системних етнічних зіткнень. Усе це звершиться вже на наступній фазі – домінуючій резистентності, яка знову виявиться першою, але вже нового циклу фазових перетворень етнічного поля, знову виділеного на підставі закладених Історією параметрів, сегмента міжнародного простору.

При цьому цикл фазових переходів, а відповідно до них і залежно від них цикл фазових станів міжнародних етногенних відносин у будь-якому хроматичному періоді, навіть у разі різкої зміни міжнародних обставин,

відбуваються завжди у визначеному їхнім модельним рядом послідовно еволюційному порядку. Можливо лише істотне «стискання» процедур фазових перетворень, на відміну від комбінаторної мозаїки стадій еволюції етносів та етапів розвитку етнічного поля в конкретно виділеному міжнародному просторі.

Змінюються лише деталі – елементи дискретної множини, імена етносів та ландшафтні реалії, хроматичні межі головних подій та час формування параметрів порядку, мутація домінантних форматів етнічної спільності й т. ін.

Війни та набіги, «стабільний» стан імперій та колоніальних залежностей, «стійкий світ народів» і розширення «життєвого простору» етносів і т.ін. – все це лише поодинокі випадки, що змінюють тільки розмірність, але не порядок фазових перетворень як будь-якого з виділених етнічних полів, що існують у міжнародному просторі, є буттям народів, так і в синергії комбінаційних дій – етногенезу всього Людства, що ґрунтується в цілому на симбіозі етносів, націй та народів. А «необхідність саме такої форми співіснування між народами, – писав Л. Гумільов, – не потребує доказів».

Таким чином, можна постулювати, що синергія комбінаційних дій механізмів етногенезу, що безпосередньо пов'язана зі здійсненням історично визначених програм інформаційно-енергетичного обміну форматами етнічної спільності, забезпечує дискретний рух до стану аттрактора не лише кожного етнічного поля виділеного міжнародного простору, а й усього Людства.

-
1. Див.: Луман Н. Власть, – М., 2001. – С.236.
 2. Гумилев Л.Н. Этносфера. – М., 2002. – С.544.
 3. Бочкарев А.И. Фундаментальные основы этногенеза. – М., 2008. – С.442.
 4. Рожковский А.Д. РoPВиртуальные лабораторные работы по курсам «Концепции современного естествознания». E-mail: ksent@nsaem.ru
 5. <http://mirslovarei.com>
 6. Национальная философская энциклопедия. Философский глоссарий. c/dictionary
 7. Социология. Короткий энциклопедический словарь. – Київ, 1998. – С.39.

8. Материал из Википедии — свободной энциклопедии <http://ru.wikipedia.org>
9. Национальная философская энциклопедия. Философский глоссарий. [c/dictionary](http://ru.wikipedia.org)
10. Материал из Википедии — свободной энциклопедии <http://ru.wikipedia.org>
11. Бродский Дмитрий. <http://feedbackgroup.narod.ru>
12. Гумилев Л.Н. Этносфера. — М., 2002. — С.542.
13. Гумилев Л.Н. Этносфера. — С.554.
14. Гумилев Л.Н. Этносфера. — С.545.
15. Котельников Г.А. Теоретическая и прикладная синергетика. — Белгород, 2000. — С.147.
16. Гумилев Л.Н. Этносфера. — М., 2002. — С.545.
17. Гумилев Л.Н. Этносфера. — С.542.
18. <http://diplom.mistic-egypt.by.ru/>
19. Гумилев Л.Н. Этносфера. — М., 2002. — С.552

Чиналиев У. К.

20-ЛЕТИЕ УСТАНОВЛЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И УКРАИНОЙ*

У цій статті автор розглядає найбільш важливі етапи в розвитку дипломатичних відносин між Україною і Киргизстаном. Підкреслює результативність двосторонніх угод, які були підписані за 20 років, а також розкриває потенціал співпраці наших країн. Автор аналізує політичні трансформації, які привели Киргизьку Республіку до парламентської форми правління.

Ключові слова: Україна, Киргизька Республіка, дипломатичні відносини, політична система, парламентаризм, демократизація.

* Стаття написана на основі виступлення Чрезвычайного и Полномочного Посла Кыргызской Республики в Украине У. Чиналиева по поводу 20-летия установления дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Украиной на заседании ученого совета Института политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины.

U. Chinaliev. 20th anniversary of diplomatic relations between the Kirghiz Republic and Ukraine. In this article the author examines the most important stages in the development of diplomatic relations between Ukraine and Kirghzstan. Emphasizes the impact of bilateral agreements have been signed for 20 years, and also reveals the potential of cooperation between our countries. The author analyzes the political transformations that have led the Kirghiz Republic to a parliamentary form of government.

Key words: *Ukraine, the Kirghiz Republic, diplomatic relations, the political system, parliamentarism, democracy.*

Кыргызстан – первая постсоветская республика, которая в июне 1991 года направила своего представителя в ранге Министра в Киев, тем самым положила начало двусторонним отношениям на этапе образования независимых государств. Дипломатические отношения были установлены путем Соглашения (в форме обмена нотами) об установлении дипломатических отношений 18 сентября 1992 года. Надо отметить, что указом Президента тогда еще Республики Кыргызстан я был назначен Полномочным представителем – министром в Украинскую ССР. Первые шаги моей деятельности в Киеве осуществлялись в Институте национальных отношений и политологии Академии наук Украины в ту пору он именовался именно так. Там разместилось наше представительство, а впоследствии, после открытия в марте 1993 года Посольства Кыргызстана в Украине мы продолжали арендовать офисное помещение в Институте. И сейчас, после более чем 20-летнего периода я вновь и вновь вспоминаю добрым словом всех тех, кто оказывал нашей дипломатической миссии поддержку и помощь. Не могу не упомянуть рано ушедшего из жизни Ивана Федоровича Кураса, который в должности директора Института и вице-премьер-министра Украины оказывал всяческое содействие Посольству Кыргызстана. Высокие человеческие и профессиональные качества этого ученого, политика, государственного деятеля Украины оказали на меня большое влияние. Здесь в Институте я приобщился и к политологии благодаря

профессору Ф. М. Рудичу – человеку с большой душой и чутким сердцем. Под руководством Феликса Михайловича на дипломатическую работу я взглянул через призму науки, проанализировав общее и особенное в политической системе Кыргызстана и Украины, защитил кандидатскую, а впоследствии в мае 2004 года и докторскую диссертации. Я вижу сегодня много дорогих для меня людей, которым я хочу сказать слова сердечной благодарности и признательности за то, что они оказали помощь и проявили лучшие качества украинского народа – бескорыстие и великодушие.

В Институте произошли зримые изменения. В 2012 году прошла презентация первой политической энциклопедии, над созданием которой работали около трехсот специалистов из разных стран. На базе Института была создана рабочая группа, которая перечитывала все полученные тексты и делала окончательный выбор в пользу того или иного автора. Политическая энциклопедия позволяет ознакомиться с методологией и теорией политических исследований; политической мыслью, идеями, течениями, государственными и административными институтами и другими направлениями.

В энциклопедии значительное место отведено украинской политической мысли, которая долгое время была под запретом.

Особо хочется отметить труд Ф. Рудича «Много ли власти нужно власти?», где он рассматривает политические трансформации, которые произошли на постсоветском пространстве, и, в частности, в Кыргызстане. В Интернете я ознакомился с интервью нынешнего директора Института Юрия Анатольевича Левенца трехлетней давности по вопросам двусторонних отношений Украины и России, актуальность которого не утрачена и в настоящее время.

Научные публикации, экспертные оценки по важнейшим законопроектам, круглые столы, презентации научных исследований – вот далеко не полный перечень того, чем живет коллектив Института, которому я желаю творческого долголетия.

Именно поэтому я считаю за честь докладывать сегодня о 20-летию установления дипломатических

отношений между Кыргызстаном и Украиной, это подчеркивает и углубляет, обогащает наши отношения, они переходят в плоскость научного осмысления.

Уважаемые коллеги, позвольте кратко остановиться на некоторых аспектах развития, трансформации политической системы Кыргызстана за истекший период после обретения независимости.

Кыргызстан провозгласил себя независимым государством в 1991 году. Общая площадь государства составляет 198, 5 кв. км. Столица – город Бишкек с населением около миллиона жителей. Общая же численность населения республики – 5 миллионов человек. На севере Кыргызстан граничит с Казахстаном, на востоке – с Китаем, на юге – с Таджикистаном, на западе – с Узбекистаном. Около 3/4 территории страны занимают горы.

Кыргызская Республика имеет огромный гидроэнергетический потенциал. Здесь находится система современных горных ледников, их общая площадь занимает 8100 кв. км, или 4,2% территории Республики. Запасы пресной воды составляют приблизительно 650 млрд куб.м. Кыргызстан экспортирует золото и ртуть, на территории страны расположены месторождения урановой руды.

Кыргызстан, отметивший свою 21-ю годовщину независимости, прошел непростой путь – как и все постсоветские страны.

Провозглашение независимости породило в сознании значительной части кыргызского общества радужные настроения. Многие полагали, что независимость чуть ли не автоматически принесет экономическое процветание и благополучие, политическую стабильность и спокойствие. Однако вскоре романтические надежды развеялись, осуществить быстрый и безболезненный прорыв в политической, экономической, социальной сферах не удалось.

Переход от тоталитаризма к демократии и связанная с ним трансформация политической системы был невозможен без переходного периода. Он в Кыргызстане имеет свои особенности и условно делится на несколько этапов. Важнейшим событием в первой половине 90-х годов было принятие новой Конституции (май 1993 года) и нарастание

противостояния между Президентом страны и парламентом Жогорку Кенешем.

Второй этап охватывает 1996–2002 годы, где основным событием было проведение общенародного референдума, в соответствии с результатами которого в Конституцию были внесены изменения и дополнения, существенно расширившие полномочия, усилившие власть Президента и сократившие полномочия и роль Жогорку Кенеша. Тем самым осуществился переход от парламентско-президентской республики к президентской. Внутриполитическая обстановка внешне оставалась стабильной, но усиление исполнительной власти (особенно с 2000 года) на фоне нищенского положения основной массы населения привело к нарастанию противоречий и политическому кризису 2002 года. В процессе преодоления кризиса в 2003 году общенародным референдумом принята новая редакция Конституции, которая несколько ограничила властные полномочия Президента и повысила роль представительных органов, что знаменовало переход от президентской республики к президентско-парламентской.

В последующий период редакция Конституции подвергалась неоднократному изменению. И в конечном итоге Конституция, принятая на общенародном референдуме 27 июня 2010 года, продекларировала парламентскую форму правления.

Внутриполитическая обстановка в Кыргызской Республике в течение всего периода независимости во многом определялась отношениями между Президентом и Парламентом, которые на всех этапах были сложными и противоречивыми. Все же за истекшие годы сделано очень много в осуществлении перехода от тоталитаризма к демократии, что позволяет говорить о поступательном развитии трансформационных процессов. Главным их результатом является изменение общественно-политического строя, имеющее по своей сути революционный характер и приведшее к созданию нового суверенного государства. По инициативе и под руководством государственных учреждений в республике осуществлены кардинальные преобразования – прежде всего в экономической сфере, которые

свелись к структурной перестройке и разгосударствлению, приватизации государственной собственности, в том числе в аграрном секторе, на принципах рыночных отношений. Через соответствующие законы и административно-экономические рычаги государство сократило вмешательство в отношения собственности и создало условия для формирования широкого слоя мелких и средних собственников, независимых от государства. Создана разветвленная сеть также независимых от государства финансово-банковских учреждений. Переход в экономике и финансово-банковской системы к рыночным отношениям стал необратимым. Правда, следует заметить, что политика разгосударствления и приватизации еще не привела к заметному подъему в экономике и улучшению положения в социальной сфере, к формированию «среднего класса», особенно в аграрной сфере.

В Кыргызской Республике в соответствии с мировой демократической практикой власть в государстве разделена между законодательной, исполнительной и судебной ветвями. На основе принципа разделения властей и в соответствии с процедурами, установленными Конституцией, сформированы новые властные институты – Институт президентства, Жогорку Кенеш, исполнительная власть, осуществляется судебно-правовая реформа.

В связи с демократизацией общественной жизни появилось множество новых общественных объединений, которые не только способствуют удовлетворению интересов и потребности людей, но и на практике вовлекают их в активную общественную жизнь. Реальной стала многопартийность. В активизации партийной жизни существенную роль сыграла Конституция, принятая в июне 2010 года, провозгласившая парламентскую форму правления. Парламент из 120 человек был сформирован на основе выборов, в которых участвовало 29 политических партий. В его состав вошло пять политических партий, преодолевших 5-процентный рубеж. В соответствии с Конституцией было создано коалиционное большинство, которое сформировало правительство с представительством трех партий: «СДПК», «Ар-Намыс» и «Ата-Мекен»; при

этом две другие партии – «Ата-Журт» и «Республика» – заявили о своей оппозиции.

Кыргызстан осуществляет первые шаги в приобретении опыта парламентской республики, взяв на себя ответственность за становление и развитие государственной и общественной жизни республики.

Сегодня кыргызские и зарубежные эксперты по-разному оценивают период после 2010 года в Кыргызстане. В политическую систему внесены существенные коррективы с принятием новой редакции Конституции, которая позволяет отказаться от ранее существовавшей системы, а именно – фактического единоначалия, и в общем-то, можно сказать, способствовала усилению клановых и групповых связей. Теперь, по новой Конституции нынешний Жогорку Кенеш обладает гораздо большими полномочиями и может являться органом, действительно представляющим интересы всего населения Кыргызстана.

Новейшая история нашего государства еще раз показала, что страна не должна зависеть от воли одного человека. Систему власти необходимо построить таким образом, чтобы существовали альтернативные политические силы, способные взять ответственность за судьбу страны, но при этом не имеющие возможности узурпировать власть. В этой связи Конституция предусматривает нормы, создающие условия для развития и существования влиятельной оппозиции.

Партия, победившая на выборах, не может делегировать в парламент более 65 мест. Формируется коалиционное правительство. С начала сентября действует новое правительство во главе с Ж. Сатыбалдиевым. Оппозиционным партиям также представлены немалые права. В парламенте им отданы места вице-спикера, председателей комитетов по правопорядку и бюджету, что дает возможность оппозиции контролировать использование бюджетных средств.

Также при формировании счетной палаты, центральной избирательной комиссии и совета по отбору судей оппозиция имеет представителей, составляющих одну треть численности членов вышеуказанных органов. В

новых органах власти правительство становится ответственным за социально-экономическое развитие и кадровую политику республики. Именно за неудовлетворительную работу прежнее правительство во главе с О. Бабановым было отправлено в отставку.

Немалые права предоставлены и Президенту страны, Алмазбек Атамбаев был избран в октябре истекшего года всенародным голосованием, получив убедительное большинство голосов – 63%. Всего в президентской гонке участвовало 18 кандидатов. Президент своим указом назначает министра обороны и руководителя спецслужбы, является Верховным главнокомандующим, назначает Генерального прокурора, судей по представлению парламента.

Конституцией предоставлены широкие полномочия Президенту, и это обстоятельство говорит о том, что в нашей политической системе присутствуют явные признаки парламентско-президентской формы правления. Один из основных выводов периода после апреля 2010 года заключается в том, что заложена традиция передачи власти мирным путем. Так произошло 1 декабря 2011 года при передаче президентских полномочий Отунбаевой вновь избранному Атамбаеву, так произошло в сентябре текущего года в связи с уходом в отставку правительства Бабанова.

В государственном строительстве Кыргызстана в немалой степени используется опыт и достижения соседних стран, стран СНГ, в том числе и крупной европейской державы Украины. Изучению опыта государственного строительства посвящена моя кандидатская диссертация, между нашими странами подписано около 80 межправительственных и межведомственных соглашений в области экономики, военно-технического сотрудничества, культуры, образования и науки. Это позволяет в полной мере вести активную работу по взаимовыгодному сотрудничеству.

Мое пребывание в роли руководителя дипмиссии было завершено четырнадцать лет назад. За истекший период произошло немало изменений в вашей стране. Совершенствуется политическая система, углубляются демо-

кратические процессы, активизировалась экономическая сфера. Обращает на себя внимание широкий выбор ассортимента продовольственной группы товаров, произведенных в Украине. Это же касается производства промышленных товаров, выбора строительных материалов.

Вижу много изменений, которые произошли в Киеве. Растущее население, плотность застройки, нарастание социальных и транспортных проблем требует постоянного совершенствования управления городом. А это, конечно невозможно без внедрения новейших технологий, позволяющих использовать актуальные и достоверные сведения о состоянии территории города и объектов управления. Мне удалось подробно познакомиться с работой главного информационно-вычислительного центра по обслуживанию и оплаты населением города жилищно-коммунальных услуг. Внедрение подобной структуры в Кыргызстане способствовал бы качественным изменениям управленческих функций. Для нас крайне важен поиск и пути решения проблем транспортных, охраны окружающей среды, земельных, решение социальных вопросов, формирование бюджета страны и местных органов власти.

Наше общество во многом встречается с такими же вызовами, мир меняется динамично и важно увидеть и внедрить у себя то, что нашло свое решение в других странах. К активу двусторонних отношений можно отнести рост товарооборота: если в 2000 году он составлял 8 млн долларов США, то по итогам 2011 года он достиг 129 млн долларов. По данным Нацстаткома Кыргызстана, Украина относится к числу основных стран-импортеров нашей республики.

Украины экспортирует в нашу страну оборудование, технику, удобрения, фармацевтические препараты, пищевую продукцию, а Кыргызстан – готовые текстильные изделия, электрические машины и оборудование, авторадияторы, кожсырье и хлопок.

Если говорить о потенциале сотрудничества в энергетике, то необходимо отметить, что гидротурбины Ташкумырской и Курпсайской ГЭС изготовлены на предприятиях Харьковского гидромашиностроительного комплекса «Турбоатом». Планы краткосрочной стратегии и приори-

тетов развития энергетической отрасли на 2009–2012 годы, разработанной министерством энергетики и промышленности Кыргызстана, предусматривают капитальный ремонт вышеназванных гидростанций. Стоит задача капитального ремонта и переоснащения Токтогульской ГЭС. Это предусматривает участие ведущего предприятия Украины – ОАО «Запорожтрансформатор».

В настоящее время осуществляется практическая работа по изготовлению и поставки запасных частей к автотрансформатору АТ-2 и блочному трансформатору Т-4 с указанного предприятия для Курпсайской ГЭС, а предприятие ООО «Трансформатор сервис» из города Хмельницкий принимает участие в тендере по установке и поставки в Кыргызстан трансформаторов и лидирует в тендере. Это далеко не полный перечень наших интересов в области энергетики и промышленности.

В области образования поддерживается практика предоставления Украиной квоты на принятие граждан Кыргызстана в высшие учебные заведения за счет госбюджета.

В Украине проживает более 6 тысяч кыргызстанцев, а у нас в республике более 22 тысяч украинцев. Сегодня граждане двух стран могут въезжать, следовать транзитом, находиться на территории без виз сроком до 90 суток со дня пересечения границы.

Однако возможности наших двусторонних отношений используются недостаточно. Более пяти лет не проводится заседание межправкомиссии по торгово-экономическому и гуманитарному сотрудничеству. Необходимо активизировать визиты на уровне внешнеполитических ведомств, а впоследствии и на уровне глав правительств и государств.

Подписание дополнительных документов, отвечающих сегодняшним реалиям, личные встречи, переговоры наших глав правительств и государств наполнят новым содержанием партнерские отношения. У нас есть большие резервы в межпарламентских отношениях. Истекшее 20-летие установления дипломатических отношений между Кыргызстаном и Украиной позволяет сделать вывод об укреплении наших отношений, имеющий взаимовыгодный характер, но вместе с тем позволяет сказать о неиспользованных резервах и возможностях.

ПРО «СЛАБКУ» НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ
БІЛОРУСІВ: СПРОБА ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЇ

Стаття проблематизує поширене уявлення про національну ідентичність білорусів як начебто «слабку», «незрілу» чи «несформовану». Це уявлення ґрунтується насамперед на тому факті, що трифазний процес націотворення (у термінах М. Гроха) не вдалося завершити в Білорусі ані у ХІХ столітті під русифікаторською політикою царату, ані у ХХ ст. під репресивною політикою більшовиків. Як наслідок, традиційна етнонаціональна ідентичність залишається в Білорусі й нині досить маргінальною. Ця її обмежена поширеність серед населення сприймається багато ким як вияв її слабкості, хоча насправді якісно, серед актуальних носіїв цієї ідентичності, вона є досить сильною. Поряд із нею, однак, за роки незалежності у Білорусі розвинувся інший, альтернативний тип національної ідентичності, який не має ані виразно етнічного, ані громадянського характеру. Ґрунтується він головним чином на регіональному патріотизмі місцевого, сутнісно імперського («східнослов'янського») населення та його суто етатистській, підданчій лояльності до випадково набутої держави. Стаття стверджує, що ця нова, державницька ідентичність «креольського» типу (на противагу традиційній «аборигенній») стає дедалі сильнішою в Білорусі. Наслідком цього може стати поява двох конкурентних національних спільнот в одній країні і відтак загроза «ольстеризації». Оптимальною альтернативою цій тенденції мало би стати формування спільної для обох груп громадянської ідентичності, для чого потрібне цілеспрямоване утвердження об'єднаних громадянських цінностей, зокрема – правової держави.

Ключові слова: Білорусь, національна ідентичність, егалітарний націоналізм, східнослов'янська спільнота, модернізація.

Mykola Riabchuk. On the «Weak» Identity of Belarusians: Reconsidering the Common Wisdom. The article problematizes the notion of Belarusian national identity as arguably «weak», «unformed», and «immature». This common wisdom is based on the fact that the three-phase process of nation building (in Miroslav Hroch's terms) had not been completed in Belarus throughout the 19th – early 20th centuries, and was eventually interrupted and even rolled back by the Bolsheviks. As a result, the traditional ethnic national identity still remains marginal in Belarus. Its limited appeal to the majority of the population is broadly perceived as a sign of its weakness, even though within its core group this identity is actually very strong. Since independence, however, the new, alternative type of national identity has evolved in the country based on regional patriotism of the local, essentially imperial (“East Slavonic”) population and its etatist loyalty to the newly acquired state. The paper argues that this «Creole»-type identity (as opposed to the traditional «aboriginal» identity) is increasingly strong in Belarus and may lead either to a profound split of society (a kind of «Ulsterization») or to a development of some overarching national identity – if civic values manage to make significant inroads within the both groups.

Key words: Belarus, national identity, egalitarian nationalism, East Slavonic community, modernization.

Уявлення про білоруську національну ідентичність як «слабку», «несформовану», «розпливчату» і «невизначену» є доволі поширеним, щоб не сказати панівним – і в наукових працях, і в масовій публіцистиці. «Таке уявлення зумовлене специфічним історичним та політичним контекстом, у якому її аналізують, – констатує один із дослідників цієї проблематики Александр Першай. – Висновки про білоруське націотворення ХІХ століття, кінця ХХ чи початку ХХІ на диво подібні... Здебільшого білоруську національну ідею та ідентичність окреслюють як «недорозвинуту», «слабку» або й «неіснуючу» [11, с. 381].

Автор наводить численні приклади такого ярликування, проте у подальшому тексті ані не спростовує цих

увялень, ані їх не з'ясовує. На його думку, сама постановка питання про силу чи слабкість, «зрілість» чи «незрілість» національної ідентичності є неправомірною, оскільки вона імпліцитно нав'язує «взірці «сподіваного» чи «бажаного» націоналізму й державності для Білорусі» та «експліцитно утверджує домінування західних теоретичних моделей і встановлює стандарти, як саме належить оцінювати чиєсь почуття національної належності» [11, с. 380] Таким чином пафос його статті спрямований насамперед на деконструкцію «західного знання» та, відповідно, заснованого на ньому дискурсу як засобу домінування над «Орієнтом»,* а опис білоруської ідентичності, виведений за межі «гегемоністської» європейської конвенції, опиняється взагалі за межами будь-яких конвенцій, перетворюючись таким чином на чисту пост-модерну абстракцію:

«На мою думку, білоруси виникли як нація, проте з огляду на політичні, історичні, культурні та економічні особливості регіону білоруська національна ідентичність і почуття національної належності виробили нетипову, «малу» (minor) форму націоналізму. Ця своєрідна маргінальність білоруської національної свідомості передбачає гнучкість і, ймовірно, здатність пережити всілякі трансформації у сучасній Європі. Можливо, «недорозвиненість» білоруського націоналізму, що в основному сформований, але виражений інакше, дає білорусам кращі можливості прилучення до майбутніх регіональних та глобальних соціополітичних процесів... Альтернативний характер білоруського націоналізму передбачає простір для культурного багатоманіття, що засвоює й використовує нові економічні та політичні трансформації... Можливо, відкинення тотальностей є ключем до розуміння альтернативного характеру націоналізму у Білорусі. Білоруський

* «Мені видається проблематичним погляд на білоруський націоналізм виключно крізь призму канонічної європейської держави-нації та націотворення... Європейська модель націоналізму не повинна бути єдиним критерієм для розуміння й оцінювання моделей становлення нації наприкінці ХХ та у ХХІ століттях» [11, с. 392].

націоналізм охоплює значення та ідентичності, що існують поза канонічними тотальностями мови, території та історії «головної» (major) держави-нації» [11, с. 393-394].

Яким чином негромадянський, квазіфеодальний тип білоруської ідентичності, що його плекає президент Аляксандр Лукашенко, «передбачає простір для культурного багатоманіття» та містить у собі «кращі можливості прилучення до майбутніх регіональних та глобальних соціополітичних процесів», – залишається абсолютно незрозумілим. Автор, схоже, стає тут жервою власного методу – обговорення національної ідентичності як суто дискурсивного явища, випродукованого гегемоністським Заходом, у відриві від специфічних цінностей, із якими та чи та ідентичність пов'язана і у виборі та обстоюванні яких ліберально-демократичний Захід, власне, й здобув вирішальну – цивілізаційну, а не лише суто дискурсивну – перевагу над суперниками.

Повернімося, отже, до короткого з'ясування термінів, без узгодженого розуміння яких неможливо провадити серйозну дискусію. У сучасних дослідженнях національної ідентичності її розуміють як здатність (само)окресленої спільноти ототожнювати себе – і розумово, й емоційно – зі «своєю» групою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. У публіцистиці національна ідентичність тлумачиться ширше – вона може бути, зокрема, й синонімом національної свідомості (як певної інтелектуальної рефлексії над ідентичністю, результатом її усвідомлення), а може бути й метонімією націоналізму (як певної ідеології).

Для більшості націй проблема «слабкості» чи, навпаки, «сили» національної ідентичності є суто схоластичною. «Нормальна» нація просто існує собі у рамках своєї держави, не рефлектуючи над згаданою абстрактною проблемою – принаймні доти, доки не відчуває якоїсь внутрішньої та/або зовнішньої загрози своїй ідентичності.

Білоруси, принаймні на перший погляд, мають достатні підстави, щоб відчувати таку загрозу – як із середини, де від третини до половини їхніх співгромадян

підтримують ідею об'єднання з Росією,* так і ззовні, де більшість росіян та й чимало іноземців не вважають їх за окрему націю і тим самим прямо чи опосередковано санкціонують «асертивну» політику Кремля у «ближньому зарубіжжі».** В особливо складній ситуації перебувають білоруськомовні білоруси, котрі зазнають потужного зовнішнього і внутрішнього русифікаційного тиску й упритул стикаються із перспективою зникнення власної мови та заснованої на ній культури.

Все сказане вище великою мірою стосується й України – з одним невеликим, хоча й істотним винятком – західним регіоном, котрий складається з Галичини та, до певної міри, Волині, Буковини і Закарпаття.

Питання про «силу» (чи «слабкість») національної ідентичності набуває таким чином для цих двох народів зовсім іншого значення, ніж для поляків, скажімо, литовців чи росіян. Ідеться фактично про здатність (або нездатність) національної ідентичності виконувати для всієї спільноти та

* За даними білорусько-литовського Незалежного інституту соціально-економічних та політичних досліджень (НІСЕПД), у серпні 2001 року 57% опитаних громадян підтримували ідею об'єднання Білорусі з Росією і лише 21% виступав проти. Допіру в 2008 р. кількість прихильників і противників «возз'єднання» приблизно зрівнялася (36% за, 39% проти), проте й сьогодні ідею об'єднання стабільно підтримує одна третина (3,4% у червні 2011), тимчасом як проти цієї ідеї виступає менше половини респондентів (47,8%) [3, с. 39].

** Квінтесенцією цієї позиції можна вважати розумування штатного колумніста впливової міжнародної газети, де він виправдовує російську агресію в Грузії, а заразом обґрунтовує неминучість і необхідність поглинання Росією України та Білорусі: «Росія має екзистенційну потребу поглинути Білорусь та Західну [так в оригіналі, хоча автор, правдоподібно, мав на увазі Східну] Україну. Нікого та Білорусь не обходить. Вона ніколи не мала незалежного національного існування чи національної культури. Перша граматика білоруської мови з'явилися допіру 1918 року, і лише трохи більше третини населення Білорусі розмовляє вдома по-білоруськи. Ніколи територія з десятимільйонним населенням не мала безглуздіших підстав для незалежності. З огляду на сказане, так само природно спитати: а чому когось має обходити Україна?» [13].

кожного її члена багатогранні функції, що їх Ентоні Сміт окреслює як «зовнішні» та «внутрішні». До зовнішніх він зараховує територіальні (демаркація історичної території як певного соціального простору), економічні (забезпечення контролю над територіальними ресурсами, зокрема людськими) та політичні (опора для держави та її органів і легітимізація запроваджених ними єдиних юридичних прав та обов'язків). До внутрішніх функцій належить згуртування членів спільноти, розбудова соціальних зв'язків між ними на підставі спільних вартостей, символів і традицій, а також – сприяння самовизначенню і самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури [6, с. 26].

Таким чином, як видно з усіх перелічених функцій національної ідентичності, її сила та якість відіграють вирішальну роль не лише у критичні моменти, коли нація потребує консолідації й мобілізації для відбиття зовнішньої загрози чи, скажімо, подолання внутрішньої кризи, здійснення болісних соціально-економічних реформ тощо. Вона має велике значення й у звичайних, буденних умовах, оскільки від неї залежить усвідомлення національного інтересу і готовість обстоювати його як свій власний, прихильність до певних моральних та інших цінностей, що сприймаються як «національні», рівень довіри до своєї держави (її інституцій) та до інших членів (національної) спільноти і, відповідно, здатність ефективно з ними взаємодіяти для досягнення суспільно значущих цілей.

Силу/слабкість національної ідентичності Стівен Шулман окреслює як «міру, якою члени нації справді почувають себе її членами та наставлені до неї позитивно». «Будь-яка соціальна ідентичність може бути сильною або слабкою, – стверджує він, – залежно від виразності і важливості цієї ідентичності для особи, зокрема порівняно з іншими конкуруючими соціальними ідентичностями. Крім того, люди можуть вважати себе членами нації, проте почувати до неї різного рівня позитивні або й негативні емоції» [12, с. 249].

Для визначення сили/слабкості української національної ідентичності Стівен Шулман операціоналізував її

в загальнонаціональному опитуванні 2001 року (N=1445) за трьома показниками. По-перше, він запропонував респондентам оцінити міру позитивного / негативного ставлення до власної нації, даючи одну з чотирьох можливих відповідей на запитання «Наскільки ви пишаєтеся українським громадянством?»: «дуже пишаюся», «пишаюся», «не дуже пишаюся» та «зовсім не пишаюся». По-друге, він спробував оцінити суб'єктивну важливість української національної ідентичності для самих респондентів, запропонувавши їм вибрати одну з п'яти можливих відповідей на запитання «Як часто ви себе усвідомлюєте громадянином України?» – «дуже часто», «часто», «не дуже часто», «рідко» й «ніколи». І нарешті, по-третє, він зіставив пріоритетність національної ідентичності із пріоритетністю двох інших, теж досить важливих для українців, ідентичностей – регіональної та місцевої. Запитання звучало так: «До якої з цих груп населення ви належите передусім: 1) населення України; 2) населення мого регіону; та 3) населення міста/села, де я проживаю».

Отримані результати показали, що, всупереч стереотипним уявленням, українська національна ідентичність є досить сильною; в кожному разі, і показник гордості за своє громадянство (2.71 за чотирибальною шкалою) є вищим від середнього (2.5); і інтенсивність мислення про себе саме як громадянина України (3.78 за п'ятибальною шкалою) є вищою від середнього пункту 3.0; і навіть пріоритетність національної ідентичності порівняно регіональною та місцевою, хоча й не перевищує 50 відсотків, усе же дає доволі значущих 45% [12, с. 254-255]. Понад за те, подальший аналіз, пророблений Шульманом, показав, що культурні відмінності, а точніше – суб'єктивне сприйняття цих відмінностей громадянами України не ослаблює жодним істотним чином національної ідентичності, хоча й помітно ослаблює національну єдність (яку Шульман вважає другим, поряд з ідентичністю, ключовим елементом стабільної й зрілої нації) [12, с. 261].

На жаль, ми не можемо оцінити силу/слабкість білоруської ідентичності за тими самими показниками, оскільки запитання у білоруських дослідженнях формувалися

дещо інакше. Проте й наявних даних достатньо для висловлення гіпотези, згідно з якою білоруська ідентичність не є аж такою «слабкою», як це заведено вважати, а її справді очевидна нездатність виконувати деякі «зовнішні» та «внутрішні» функції, окреслені Ентоні Смітом, зумовлена, як і у випадку України, не так легендарною «слабкістю», як певною генеалогічною специфікою – запізнілою і все ще незавершеною емансипацією з міфологізованої східнослов'янської, «русько-православної» спільноти.

Якщо силу національної ідентичності визначати, як пропонує Шульман, за трьома показниками – мірою гордості за своє громадянство, інтенсивністю мислення про себе як громадянина даної країни та пріоритетністю саме національної ідентичності, порівняно з регіональною та місцевою, – то білоруси під усіма цими оглядами виглядають нічим не гірше за українців. Так, за даними НІСЕПД, 78% опитаних у березні 2010 року білорусів заявили, що пишаються своїм громадянством (21% – ні) [1, с. 44]. Серед українців відповідні показники за той самий період – 77% проти 18% (ще 5% не змогли дати однозначної відповіді, що загалом підтверджує вищу амбівалентність українського суспільства, порівняно з білоруським, у якому ухилився від відповіді лише 1% респондентів) [7, с. 3].*

Суб'єктивна важливість національної ідентичності теж є для білорусів досить значною. Порівняти її безпосередньо з даними українського опитування важко, бо в білоруській анкеті цей показник оцінювався не сам по собі, а серед інших самоідентифікацій, до того ж не за 5-бальною, а радше за 6-бальною шкалою [4, с. 115]. Якщо перевести все ж, за методом Шульмана, отримані відсотки на цю шкалу, ми отримаємо показник 5.14 (при середньому 3.5) – істотно кращий за український, хоча коректність такого зіставлення, як уже зазначалось, не зовсім певна,

* Двома роками раніше ця невизначеність була ще вищою: пишалися своїм громадянством 68.5% опитаних українців, не пишалися 23.6%, не могли чи не хотіли відповісти 7.9% [5, с. 3].

бо невідомо, як могли вплинути на результат додаткові запитання, присутні у білоруській анкеті.

Натомість можна достатньо коректно порівняти пріоритетність національної ідентичності для білорусів та українців (а разом і росіян, оскільки аналогічні запитання ставилися в усіх трьох країнах у рамках дослідження впливу національної ідентичності на зовнішньополітичні орієнтації та безпекову політику, здійсненого групою британських учених). Дані для України (68-69%) відрізняються тут, зрозуміло, від наведених Шульманом (45%), оскільки в його дослідженні респонденти вибирали лише одну з трьох запропонованих ідентичностей, тимчасом як у британському дослідженні вибирати можна було дві найважливіші – із ширшого спектра:

Таблиця 1

**Відповіді на запитання
«Ким ви себе вважаєте в першу чергу?
Ким у другу?»**

(сумарний результат обох відповідей) [14, с. 352].

	Білорусь			Україна			Росія	
	2004	2006	2009	2004	2006	2007	2005	2008
Європейцем	16	20	16	10	12	11	8	11
Євразійцем	2	3	2	2	2	1	3	4
Радянським громадянином	10	12	8	11	9	11	13	14
Громадянином своєї країни	72	85	76	69	68	69	76	70
Жителем свого регіону	18	25	24	27	33	31	29	36
Жителем свого міста/села	65	50	67	69	64	63	69	64
Вибірка (N)	1599	1000	1000	2000	1600	1200	1200	1200

Показово, що «тутешня» ідентичність білорусів не домінує, всупереч поширеним стереотипам, над національною; не менш цікаво й те, що за пріоритетністю національної ідентичності білоруси переважають не лише «більш сформованих» українців, а й цілком (начебто) сформованих росіян.

Ціла низка інших соціологічних даних вказує на те, що білоруська ідентичність не є аж такою «слабкою», як це заведено вважати. Так, у грудні 2008 року 39.9% опитаних білорусів стверджували, що вони особисто виграли від того, що Білорусь стала незалежною, і лише 19.4% стверджували, що програли (40.7% не могли дати однозначної відповіді) [1, с. 22]. Роком пізніше респондентам було запропоновано оцінити постання незалежної Білорусі не з особистої, а із загальнонаціональної точки зору: 65.5% опитаних визнали здобуту 1991 року незалежність благом для країни і лише 20.6% з цим не погодилися [1, с. 24]. Інакше кажучи, кількість людей, які вважають незалежність лихом і для себе особисто, і для країни в цілому, є приблизно однаковою. Скоріш за все, це ті самі люди. Натомість половина респондентів, які не могли однозначно оцінити плюси й мінуси незалежності особисто для себе, дала однозначно позитивну оцінку незалежності з точки зору всієї країни. Якщо в першому опитуванні кількість «невизначених» становила аж 40.7%, то в другому – лише 20.6%. Натомість кількість позитивних відповідей зросла з 39.9 до 65.5%, що виразно вказує на громадянське, а не суто утилітарне ставлення цих респондентів до національної незалежності.*

За даними інших опитувань, лише 24.4% білоруських респондентів хотіли б сьогодні відновлення ССРСР, тимчасом як 60.8% цього б не хотіли, – драматична зміна, порівняно з 1993 роком, коли 55.1% хотіли відновлення ССРСР і лише 22.3% – ні [2, с. 17]. Не менш кардинально змінилось у Білорусі і співвідношення між прихильниками та противниками об'єднання з Росією. Якщо десять років

* Для порівняння – в Україні у квітні 2010 лише 26% опитаних стверджували, що особисто виграли від незалежності, 42% – програли, і 32% – не дали однозначної відповіді. Цікаво, однак, що й тут незалежність як спільна цінність оцінюється куди вище, ніж незалежність як цінність-для-себе. Лише 21% українських респондентів проголосував би тепер на гіпотетичному референдумі проти незалежності – тобто лише половина з тих, хто вважає вважає національну незалежність особисто для себе збитковою [9].

тому підтримували таку ідею 57.4% опитаних, а відкидали 20.9%, то тепер навпаки: підтримує 29.2%, відкидає 53.1% [2, с. 20].

По суті, увявлення про «слабкість» білоруської ідентичності ґрунтується нині на двох показниках: переконаності більшості білорусів, що вони й росіяни – це один і той самий (чи майже той самий) народ, та на фактичному відторгненні ними білоруської мови, традиційних символів і національної версії історії. Результати соціологічних опитувань доволі наочно підтверджують ці дві особливості.

Так, у червні 2006 року білоруським респондентам запропонували оцінити висловлювання В. Путіна про те, що росіяни і білоруси, за великим рахунком, – одна нація. Погодилися з цим твердженням 53.7%, не погодилися 36.4% [1, с. 24]. Через три роки, у грудні 2009, дві третини опитаних визнали, що білоруси, росіяни та українці – це три гілки одного народу, і лише 30.6% заявили, що це різні народи [1, с. 24]. Лише 17.4% опитаних білорусів вважають Росію «закордоном», 79.4% не вважають [1, с. 48]. Лише 28.2% вважають «незалежність країни» важливішою за «поліпшення економічного становища», 63.4% вважають навпаки (в Україні, зазначимо, у той самий час, тобто у розпал світової економічної кризи, громадська думка була дзеркально протилежною: лише 20% респондентів погоджувалися проміняти національну незалежність на економічний добробут, 65% висловлювалися проти такого обміну) [8].

Другий доказ «слабкої» ідентичності білорусів впливає начебто з того, що понад половина з них (50.8%) називає рідною мовою російську і лише 41.5% – білоруську, а вживає її у повсякденному спілкуванні взагалі лише 7.1%, тимчасом як 47.3% послуговується виключно російською (решта – обома мовами або їхньою сумішшю) [1, с. 23]. Так само понад половина опитаних (54.7%) вважає символи радянської Білорусі (прапор, герб) найвідповіднішими культурній та історичній спадщині білоруської нації, і лише 27.7% віддає перевагу символам антирадянським [1, с. 24].

За всієї серйозності цієї проблеми, зокрема для тієї меншості білорусів, яка намагається зберегти свою рідну,

білоруську мову і «рідні» національні символи, мусимо визнати все ж, що перехід більшості населення на іншу мову не конче веде до його асиміляції й зникнення й зовсім не вказує на «слабку» ідентичність – як це легко можна побачити на прикладі ірландців, норвежців, гаїтянців чи жителів Ямайки.

Серйознішим аргументом на підтвердження «слабкості» білоруської ідентичності є підтверджена багатьма опитуваннями невиокремленість чи, скажімо так, недостатня виокремленість білорусів зі східнослов'янської, зокрема білорусько-руської, православно-радянської уявленої спільноти. Дві третини опитаних білорусів, які стверджують, що поліпшення економічного становища є важливішим від незалежності, розуміють, що альтернативою незалежності є не приєднання до Німеччини, Польщі чи США, а об'єднання у тій чи тій формі з Росією. А оскільки Росія не є для білорусів кимось/чимось кардинально іншим, то й реакція на таку десуверенізацію є м'якою: більшість білорусів, як видно з інших наведених вище опитувань, у принципі не підтримує вже сьогодні такого «воз'єднання», а проте й не виступає проти нього рішуче, – особливо коли з ним пов'язується гіпотетичне (і загалом утопійне) «поліпшення економічного становища». Водночас можемо припустити, що реакція білорусів на це саме запитання була б зовсім іншою, коли б гіпотетична відмова від незалежності асоціювалася в їхній уяві не з «союзом з Росією», а з приєднанням, скажімо, до Польщі.

З цього можемо зробити висновок, що білоруська ідентичність зовсім не є «слабкою», коли йдеться про ставлення до «головного Іншого», яким більшість білорусів вважає Захід. Водночас вона є справді слабкою там, де не бачить того засадничого «Іншого» і не виокремлює себе радикальним чином зі східнослов'янської, православно-руської спільноти, зі *Slavia Orthodoxa*, природа якої має архаїчний характер, подібний багато в чому до середньовічної мусульманської «умми» чи західноєвропейського *Rex Christiana*.

Для територіальних радянських еліт, які опортуністично успадкували незалежну білоруську державу після

розпаду ССРСР, такий тип ідентичності виявився оптимальним для реалізації саме територіально-державницького, а не етнокультурного чи громадянського проекту білоруської нації. Етнокультурний проект, можемо припустити, не викликав їхнього зацікавлення почасти через високу зрусифікованість-радянськованість білоруського населення, зокрема їхню власну, а почасти й через загальну слабкість і запізнілість етнокультурної моделі та відчутну обмеженість символічних ресурсів, необхідних для її реалізації. Що ж до проекту громадянської білоруської нації, то він і поготів не міг викликати ентузіазму у білоруських посткомуністичних еліт, оскільки передбачав би перетворення покірних советських підданих на свідомих своїх конституційних прав громадян, а самої держави – з приватної напівфеодальної вотчини авторитарних володарів на спільну власність усіх її жителів, котрі винаймають собі обслуговування для державного апарату на конкретний період через вільний виборчий конкурс.

Отже, формування білоруської ідентичності саме як державницької, а не громадянської чи етнокультурної виявилось для місцевих пострадянських еліт найоптимальнішим із точки зору утримання ними авторитарної влади, тимчасом як слабкість альтернативних проектів позбавила їх необхідності, на відміну від українських колег, певним чином із тими проектами рахуватися й різною мірою їх до свого державницького проекту інкорпорувати. Наталя Лещенко слушно зауважує, що саме ця специфічна форма націоналізму, пропагована білоруським режимом, забезпечує йому необхідну стабільність та легітимність. Вона називає цей націоналізм «егалітарним» і окреслює його як «стратегічний ідеологічний інструмент, що визначає білоруську націю та її державність етнічно інклюзивним чином, проте робить це на засадах колективізму та антилібералізму» [10, с. 1419-1420].

«Білоруська егалітарна національна ідеологія, поступово сформована президентом Лукашенком за роки його правління, ґрунтується на наборі колективістських цінностей, представлених як органічні для білоруської нації і водночас відкриті й доступні для всіх жителів країни.

Будучи етнічно інклюзивною, вона водночас наголошує на вищій цінності колективу, нації та держави, яким людина повинна підпорядкувати свої особисті амбіції, зрікаючись перверсивних цінностей західного індивідуалізму на користь інтересів спільноти. Незгода вважається соціально шкідливою, натомість суспільна єдність – безумовно вартісною. Представляючи білоруський спосіб життя як предмет пильної уваги чужоземних сил та об'єкт їхньої невпинної підривної діяльності, уряд знаходить зручне пояснення всім наявним соціально-економічним проблемам та виправдання зневажливому ставленню до міжнародної громадської думки. Усі ті цінності та настанови, які плекає національна ідеологія, не є чимось новим для білоруського суспільства – після 70 років радянського правління. Президент Лукашенко зумів, однак, перенести колективістські цінності з комуністичної ідеології на пост-радянську білоруську державу і представити їх у національних термінах. Таким чином він витворив рекомбіновану національну ідентичність, спроектувавши радянські антиліберальні цінності на суверенну білоруську націю. Егалітарна національна ідеологія не лише утверджує суверенність Білорусі, а й забезпечує в рамках націотворення належний набір настанов та поведінкових моделей для авторитарного врядування» [10, с. 1430-1431].

Дослідниця робить наведені висновки на підставі досить ретельного аналізу так званої «національної ідеології», задекларованої президентом у березні 2003 року, та реалізації її головних засад у внутрішній і зовнішній політиці білоруської держави. Білоруський націоналізм, за спостереженнями дослідниці, є досить потужним чинником політичної мобілізації, що забезпечує авторитарному президентові доволі значну і цілком автентичну підтримку населення й водночас ефективно дискредитує демократичні рухи й ідеології як такі, що руйнують національну єдність і підривають зовнішню безпеку. Дослідники, вважає дослідниця, тривалий час недооцінювали або й узагалі «не помічали» цього специфічного націоналізму, оскільки він засадничо уникає етнічних маркерів – як, скажімо, традиційної для етнонаціоналістів

уваги до білоруської мови чи до етнонаціональної версії білоруської історії (від Великого Князівства Литовського), засновуючи натомість білоруську ідентичність на етнічно інклюзивному міфі про партизанську героїку часів так званої Великої Вітчизняної війни.

Ця позірна інклюзивність не повинна, однак, створювати ілюзії домінування у Білорусі громадянського націоналізму та, відповідно, формування громадянської нації. Егалітарний націоналізм, насаджуваний Лукашенком, є за своїми ціннісними орієнтаціями націоналізмом постсоветського люмпена, а не буржуазного середнього класу, і в цьому сенсі він є засадничо неліберальним, антидемократичним і антигромадянським.

«Байдужість режиму до етнічної ідентичності не є сама по собі ознакою його поваги до індивідуальних прав та демократії. Постсоветські авторитарні лідери підтримують інклюзивну національну мобілізацію для забезпечення собі якомога ширшої соціальної бази. А проте вони використовують її для вивищення нації та колективу над індивідом і, відповідно, для легітимізації свого недемократичного правління. Загалом, інклюзивний націоналізм може мати як ліберальні, так і неліберальні аспекти, і, відповідно, істотно відмінним чином впливати на посткомуністичні демократичні трансформації у тривалішій перспективі. У коротшому часовому проміжку, однак, національна мобілізація в деяких країнах, на кшталт Білорусі, може отримати нове життя від авторитарних політиків, що вибудовують собі необмежену владу в наявних національних державах» [10, с. 1431].

До проникливих спостережень, зроблених Наталею Лещенко, варто додати, що Лукашенків егалітарний націоналізм не лише жодним чином не суперечить традиційній панруській (і панрадянській) самоідентифікації білорусів, а й цілком природно з неї випливає і нею посилюється. За своїми підставовими ціннісними орієнтаціями ця ідентичність системно підтримує антизахідні, антимоdernі і фактично антимоdernізаційні тенденції в Білорусі – як і, зрештою, в Росії та Україні, де подібна ідентичність та її ідеологічна артикуляція мають такий самий ретроградний

вплив на національні суспільства. В усіх трьох країнах наголошування засадничої «іншості» есенціалізованої євразійсько-східнослов'янсько-православної цивілізації супроводжується запереченням західних цінностей та інституцій, включно з поняттями прав людини, громадянської національної ідентичності та ліберально-демократичної держави-нації як єдиної новочасної альтернативи домодерній патримоніальній імперії. Православно-східнослов'янська «умма» – «русский мір» – ідеологічно обслуговує в усіх трьох країнах саморуйнівну війну з Заходом і безперспективне збереження в них домодерних норм, звичаїв, практик та інституцій.

1. Мониторинг общественного мнения в Беларуси // Новости НИСЭПИ. – 2010. – №2.

2. Мониторинг общественного мнения в Беларуси // Новости НИСЭПИ. – 2011. – №1.

3. Мониторинг общественного мнения в Беларуси // Новости НИСЭПИ. – 2011. – №2.

4. Науменко Л. И. Этническая идентичность белорусов: содержание, динамика, региональная и социально-демографическая специфика // Пролесковский О. В., Осипов Г. В. (ред.). Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика. – Минск, 2008. – Режим доступа: http://www.isprras.ru/pics/File/Rus_Bel/br-111-132.pdf

5. Проект країни. Річна програма всеукраїнських соціологічних досліджень. – К.: Інститут ім. Горшеніна, 2008. – Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/024/29/dba7e3f7fd5d.pdf>

6. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.

7. Україна 2010. Автопортрет. – К.: Інститут ім. Горшеніна, 2010. – Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/010/05/dbad6fe15c6c.pdf>

8. Центр з інформаційних проблем територій Національної Академії Наук України, загальноукраїнське соціологічне дослідження, 29–31.10.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/news/2008/1226089879.html>

9. Шангіна Л. Незалежний Тягни-Штовхай // Дзеркало тижня. – 2010. – 21 серпня. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/70257/>

10. Leshchenko N. The National Ideology and the Basis of the Lukashenka Regime in Belarus // Europe-Asia Studies. – 2008. – №8. – P. 333–352.

11. Pershai A. Minor Nation: The Alternative Modes of Belarusian Nationalism // East European Politics and Societies. – 2010. – №3. – P. 379–398.

12. Shulman S. *Cultural comparisons and their consequences for nationhood in Ukraine* // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – №3. – P. 247–263.

13. Spengler. Americans play Monopoly, Russians chess // Asia Times. – 2008. – 19 August. – Режим доступу: <http://www.atimes.com/atimes/Central Asia/JH19Ag04.html>

14. White S., McAllister I., Feklyunina V. Belarus, Ukraine and Russia: East or West? // British Journal of Politics and International Relations. – 2010. – P. 344–367.

Круглашов А. А.

ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ У ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ В УКРАЇНІ (2004, 2010 РР.)

У зв'язку з високою популярністю проблематики політичного маніпулювання як політичної практики та об'єкту досліджень автор робить спробу розмежувати підходи до визначення змісту цього поняття та охарактеризувати його місце в політичному процесі та політичних комунікаціях під час президентських кампаній 2004 та 2010 років в Україні. В статті також розглядається можливість обмеження маніпулювання на державному рівні, способи протидії йому зусиллями інститутів громадянського суспільства та аналізуються практики, що допомагають захиститися на особистому рівні.

Ключові слова: *політичне маніпулювання, президентські вибори, політичні комунікації, політична реклама, обмеження маніпулювання, протидія маніпулюванню, захист від маніпулювання*

Kruglashov A.A. Political manipulation of the presidential election campaign in Ukraine (2004, 2010). *Due to the high popularity of political manipulation as a political practice and research subject, the author attempts to delineate existing approaches towards the definition of the*

term and to define its place in the political process and the political communications during presidential campaigns of 2004 and in 2010 in Ukraine. The paper also considers how to limit manipulation at the state level, how to counter it by the efforts of civil society institutions and addresses the practices that could be helpful in protecting one on a personal level.

Key words: *political manipulation, presidential elections, political communication, political advertising, limiting manipulation, manipulation resistance, protection against manipulation*

У цієї даної публікації ми зосередимося на аналізі маніпулювання в інформаційному полі виборчої кампанії, залишивши інституційний дизайн виборчої системи та спроби його використання різними акторами поза рамками дискусії. Позаяк, відзначимо, що маніпулювання інституційними рамками виборчої кампанії є дуже важливим фактором впливу на кінцевий результат виборів, оскільки насамперед інституції надають форми комунікаціям.

Мета: Проаналізувати проблему політичного маніпулювання та його прояви у президентських виборчих кампаніях в Україні 2004 та 2010 рр. та окреслити загальну боротьбу з політичним маніпулюванням.

Завдання:

1) розглянути множинність підходів до визначення політичного маніпулювання та ознак, властивих йому;

2) проаналізувати окремі приклади маніпулятивних впливів у рамках президентських виборчих кампаній 2004 та 2010 років в Україні.

3) окреслити загальні напрями боротьби з політичним маніпулюванням.

Проблема маніпулювання в комунікації цікавить науковців давно, а особливо – з часів, коли вона стала масовою. Дослідження впливу пропаганди Р. Мертоном за допомогою фокус-групових методів, розпочаті ще за II Світової війни, експерименти С. Мілгрема, Ф. Зімбардо, розробки американських політологів У. Райкера, Н. Хомскі, Р. Гудіна, Р. Шапіро, Е. Аронсона та Е. Пратканіса; впливові праці мислителів «франкфуртської школи»,

зокрема Т. Адорно, Ю. Хабермаса, Г. Маркузе, Є. Фрома, Л. Льовенталя та французьких мислителів Ж. Бодріяра, М. Фуко, Ж. Дерріда, П. Бурд'є, Ж. Еллюля зробили значний внесок в осмислення теми політичного маніпулювання. Справжній вибух публікацій з зазначеної тематики відбувся, починаючи з другої половини 90-х рр. минулого сторіччя в РФ та Україні. Особливого поширення публікації, присвячені проблемі політичного маніпулювання, набули в 2004 р., під час президентських виборів в Україні та «помаранчевих подій». До різних аспектів проблеми політичного маніпулювання зверталися вітчизняні дослідники Г. Почепцов, О. Бойко, М. Пірен, М. Варій, Н. Ротар, Л. Кочубей, І. Буркут, В. Бебик, Л. Кучма, О. Ліщинська, Я. Макітра, Л. Леонтєва, Д. Наріжний, Г. Осика. На сьогодні момент опублікована значна кількість дисертаційних досліджень, в деяких з них темі маніпулювання у президентських кампаніях 2004 та 2010 рр. присвячено цілі розділи, зокрема в роботах Л. Кочубей, О. Поліщука, М. Гуйтора, І. Буркута та О. Колесникова. Праці вищезгаданих науковців висвітлюють важливі аспекти досліджуваної нами проблеми (природа маніпулювання, його місце та прояви у владних відносинах, політичному житті і вужче – у виборчих кампаніях, зокрема в Україні в 2004 та 2010 роках. Проте у зв'язку зі стрімким розвитком комунікацій та значними трансформаціями суспільної свідомості громадян України проблема маніпулювання залишається актуальною та плідною темою для досліджень, насамперед в аспекті пошуку способів боротьби з його проявами у виборчих кампаніях та визначенню альтернативних шляхів вибудовування політичних комунікацій.

Під маніпулюванням у політиці, або політичним маніпулюванням в широкому сенсі ми розумітимемо односторонній ненасильницький вплив на інших учасників політичного процесу, цілі якого не розкриваються актором. Не всякий вплив є маніпулюванням, але всяке маніпулювання є впливом. Вплив у політичних комунікаціях може бути охарактеризований як маніпулятивний в парадигмі цілей, засобів та результатів і залежно від того, хто

є актором впливу за наявності певних ознак. Спробуємо їх узагальнити.

У парадигмі цілей, вплив може бути визначений як маніпулятивний, виходячи з наступних ознак:

- 1) актор приховує свої справжні цілі від реципієнта;
- 2) актор декларує несправжні цілі;
- 3) актор підміняє цілі реципієнта власними цілями;
- 4) актор прагне отримати однозначну реакцію реципієнта, прямо не оголошуючи, яку саме.

Такий підхід до визначення маніпуляцій властивий насамперед психології та доречний в контексті аналізу міжособистісних комунікацій, в тому числі й комунікацій політичних лідерів. Проте під час масової комунікації не те, що цілі суб'єкта, але й сам суб'єкт не завжди піддається верифікації. Тому в масових політичних комунікаціях маніпулювання надійніше розглядати в парадигмі засобів, за формальними та змістовими ознаками.

Формально вплив можна визначити як маніпулятивний, якщо:

1) інформація подається з використанням маніпулятивних прийомів (у сугестивній формі, з широким використанням медіа-ефектів;

2) активно вживаються як слова з різким емоційним забарвленням, так і заплутані і незрозумілі аудиторії терміни;

3) декларується несправжній актор («чорна пропаганда» – поширення матеріалів від імені суперника) або не декларується справжній актор («сіра пропаганда» – поширення матеріалів без вихідних даних).

Розгляд маніпулювання в парадигмі засобів за змістом поширюваної інформації дає змогу виокремити такі його ознаки:

- 1) подається неправдива інформація;
- 2) подається неповна інформація;
- 3) приховується суспільно-значима інформація;
- 4) інформація, що подається, не підлягає ані верифікації, ані фальсифікації;
- 5) актором наводяться або логічно хибні аргументи, або аргументи не наводяться взагалі [3].

б) Зі змісту комунікації випливає порушення рівності між її учасниками: актор ставить себе або над реципієнтом, або під ним, порушуючи баланс відповідальності: або бере її всю на себе – «ідіть за мною, я вас навчу, як треба» [1], або переносить на реципієнта – «самі винні». Розгляд маніпулювання в парадигмі засобів характерний для медіа-експертного середовища (Телекритика, Академія української преси, Інститут міжнародної преси, Комітет «Рівність можливостей») і здійснюється засобами аналізу контенту та контексту.

Оцінка маніпулятивності впливу в парадигмі засобів вимагає врахування суб'єкта. Головними суб'єктами – акторами маніпулятивного впливу постають самі політики та посадовці, політтехнологи та політичні консультанти, медіа (редактори та журналісти), лобісти та групи інтересів. Так, наївно очікувати, що політик розповідатиме про себе «повну» інформацію та не приховуватиме небажану «значиму». Важливо, щоб до цієї тактики не вдавалися журналісти, знання яких про маніпулятивні прийоми та дотримання етичних стандартів є запорукою інформаційної безпеки суспільства, адже кожен із цих суб'єктів поряд з виборцями може стати і бути об'єктом маніпулювання.

Аналіз політичного маніпулювання в парадигмі засобів за змістом інформації зіштовхується зі старою, досі не подоланою методологічною перепоною: між змістом та впливом немає прямого зв'язку [14, с. 43], як немає лінійного зв'язку між характером впливу та результатом впливу.

У парадигмі результатів вплив можна вважати маніпулятивним, якщо:

1) Результати не збігаються із задекларованими (відсутність «покращення життя вже сьогодні», 2 кроки «назустріч людям» з 10).

2) Отримання очікуваних результатів відкладається на невизначений або дуже віддалений термін («комунізм через 20 років»).

3) Кінцеві результати обіцяного відчужені від реципієнтів, а проміжні знаходяться в рамках «нульової суми».

4) Реципієнти відчують себе обманутими, використаними.

5) Звужується здатність аудиторії робити власний вибір [13, с. 75-76].

Вада такого підходу полягає у «ретроспективному детермінізмі» та складності доведення причинно-наслідкових зв'язків застосування маніпулятивних технологій та отриманих результатів. Після – не завжди внаслідок. Тим більше, здатності політиків до виконання обіцяного часто обмежені мінливістю обставин, що дає змогу деяким досягти й більше очікуваного, тоді як по інших залишає погану пам'ять.

Головними важелями маніпулятивного впливу є *страх і спокуса*. Способом використання страху постає формування «образу ворога» та «образу небажаного майбутнього» у своїй цільовій аудиторії. Спокуса актуалізується завдяки популістським обіцянкам та риторичі, що улещує аудиторію.

Поширюється маніпулятивний вплив через засоби масової комунікації, за допомогою слів, образів, кольорів. Його поширенню сприяє:

- брак важливої для суспільства інформації, що породжує чутки;
- жорсткість, стереотипність мислення, схильність до спрощення;
- чорно-біле сприйняття світу;
- брак взаємної довіри між людьми, атомізованість, в стані якої громадян об'єднує лише перегляд одних і тих самих програм);
- байдужість, пасивність громадян – це втілена мета маніпулятора;
- занижена самооцінка, навіюваність, відсутність власних переконань;
- низький рівень життя, необхідність постійно боротися за виживання, відтак – зануреність у повсякденність;
- перебування на зламі суспільних орієнтирів. Маніпулювання, на думку Паоло Фрейре, яку ми поділяємо, є типовою особливістю суспільств, що переживають процес

історичного переходу від «замкнутого» суспільства до «відкритого» [11, с. 124].

Функціональною основою успішності маніпулятора постає обмеженість поінформованості об'єкта впливу. Оскільки всі ми обмежено поінформовані, особливо в сферах, що вимагають високої професійної компетентності (політичні рішення, фінанси, політичні ідеології), кожен учасник політичної комунікації стає потенційним об'єктом маніпулятивного впливу.

Інструментом маніпулятивного впливу може бути практично будь-який значимий для людей конструкт. Першочергової уваги з цієї точки зору заслуговують міфи. На думку О. Яцунської, під час президентських виборчих кампаній в Україні використовують такі види міфів: іміджеві міфи – спрямовані як на створення і/або зміцнення іміджу кандидата, так і на знищення іміджу суперника (-ів); технологічні міфи – створюються для реалізації найактуальніших політичних завдань; «вічні» міфи – актуалізуються у певні моменти виборчої кампанії [12].

Віталій Портников, опитаний нами в рамках серії експертних інтерв'ю на тему політичного маніпулювання, виділив ряд міфів, які були і почасти залишаються фундаментом для ефективного маніпулювання українськими виборцями. Так, на його думку, В. Янукович у 2010 р. переміг завдяки використанню міфу про стабільність. Серед інших, експерт відзначив міф «про союз з Росією, як вирішення всіх проблем»; про те, що «західний світ перебуває під впливом Росії і тому не бере до себе Україну, а якби Росія не впливала, то вони б взяли нас до себе і годували б там»; що «в Україні неможливо побудувати нічого нормального внаслідок цивілізаційних розбіжностей між Сходом і Заходом» [5]. В 2004 ж році прихильники В. Ющенко вірили, що, якщо голосувати за нього, то будуть заморожені ціни на комунальні витрати; одразу зросте рівень життя й Україна за декілька років буде у Євросоюзі [5].

Варто відзначити, що під час президентської кампанії 2004 р. міфи конструювалися і активно використовувалися як елемент контркампанії. Один із консультантів команди В. Ющенко Д. Богуш назвав 4 міфи, спрямовані проти його підопічного, зорієнтовані переважно на виборців

Сходу та Півдня, які він із командою намагався розвінчати: (1) Ющенко – націоналіст і фашист («нашист»); (2) Ющенко – проти стосунків з Росією і продасть все США; (3) Ющенко – проти російської мови; (4) Ющенко – слабкий і нерішучий. П'ятий міф про месію опоненти майбутнього Президента вирішили не використовувати, бо зрозуміли, що «для українців це не буде негативом» [10]. Тому цей останній міф неявно актуалізувала команда В. Ющенка, тоді як деякі священники УПЦ МП після отруєння В. Ющенка актуалізували міф про «антихриста» та «чорноликого демона» В. Ющенка, і, на протипагу йому – В. Януковича, «православного Президента».

Штабом опозиційного кандидата була задіяна технологія залякування «донецьким безпределом» і натяканням, що у разі перемоги В.Януковича Україна стане диктаторською державою і опиниться в ізоляції. Водночас «регіонали» та їхні консультанти з іміджу пропагували міф про те, що «Янукович вже інший: змінився, зробив висновки». Не вдаючись у ретроспективні міркування, в якій мірі справдився цей міф, зазначимо, що в контексті виборчої кампанії залякування є маніпуляцією, тому що від виборців очікується однозначна реакція – голосування проти кандидата, який позиціонується як джерело загрози.

Чимало експертів визнає прикладом найбрутальнішого маніпулювання технологію актуалізації міфу про розкол України в ході рекламної кампанії «Україна – 3 сорти», в якій вона була зображена географічно, умовно поділеною на 3 сорти: перший – Західна, другий – Центральна, третій – Південно-Східна Україна. Будучи прямою за формою донесення, ця реклама була маніпулятивною за змістом та призначенням, оскільки, по-перше, така реклама ставила під сумнів цілісність України та впроваджувала ідею розколу; по-друге, апелювала до почуття меншовартості представників своєї цільової аудиторії (громадян Південно-Східної України); по-третє, актуалізувала стереотипи епохи «холодної війни», що перекидали можливості громадян здійснювати усвідомлюваний вибір; по-четверте, здійснювалась мімікрія під символіку В. Ющенка, що спонукало цільову аудиторію з першого контакту сприй-

мати рекламу вороже. Ця технологія була маніпулятивною з усіх точок зору, як і залякування виборців Сходу фашизмом. В Одеській області поширювались білборди з поділеною Україною та гаслами «Остановим оранжевую чуму», «Одесса – не Майдан», листівки та плакати із фашистською символікою та текстами подібного змісту, з підписами В. Юценка, що є безсумнівним прикладом використання «чорної» маніпулятивної технології [2]. У Миколаївській області в наметах агітаторів за В. Януковича роздавались матеріали без вихідних даних стосовно В. Юценка, Ю. Тимошенко – зокрема, молитва проти «адского оранжевого пламени, от великой блудницы Тимошенко и Черного ликом демона В. Юценко». В Донецьку з'явилися фото В. Юценка у нацистському шоломі. Слогани «*Нашизм не виграє*» лише підкріплювали цю ідею [16]. На одній з центральних вулиць міста, зокрема, тривалий час висів білборд, що в чорно-білих тонах зображав «зігуючого» кандидата від опозиції, та містив слоган «за чиССтоту нации». Чуткам про апокаліптичні для Сходу України наслідки у випадку приходу до влади В. Юценка [9] місцеві мешканці вірили внаслідок повного блокування доступу до загальнонаціональних ЗМІ опозиційних політиків, у розпорядженні яких фактично були лише «5 канал», який не мав покриття на Донбасі, радіо «Ера», газети «Україна Молода» та інтернет-джерела. Таким чином, маніпулятивний потенціал ЗМІ було практично монополізовано командою В. Януковича, що перетворило ЗМІ на інструмент пропаганди в руках влади за посередництвом «темників». Подібне домінування спостерігалось і в політичній рекламі. Отже, маніпулятивність кампанії 2004 р. зростала внаслідок монополізації адміністративних і медіа-ресурсів у руках провладного кандидата та наявності лише двох популярних кандидатів. Водночас, особливістю виборів 2004 року стало активне використання технічних кандидатів для маніпулювання в інституційній та комунікативній сферах.

Що ж до політичної реклами кандидатів, то команда Януковича до середини жовтня використовувала іміджеве позиціонування, згодом різко змістившись в бік установок ядерного електорату та актуалізувавши тему розколу

України. Кампанія В. Ющенко, побудована на сучасних технологіях інформаційного суспільства, була менш маніпулятивною внаслідок застосування маркетингового підходу та методів прямої комунікації з виборцями. До маніпулятивних технологій команди Ющенко варто віднести демонізацію опонента, яка, щоправда, не йшла в порівняння з кампанією, спрямованою проти Ющенко, до якої залучалися не лише ЗМІ, але й церква, представники підприємств і державних інститутів. «Майдан» та «помаранчева революція», на нашу думку, були підготовленою акцією з непередбачуваними результатами, яка мала антиманіпулятивну спрямованість, хоча й не була вільною від маніпулятивних впливів з боку опозиційних лідерів.

Кампанію 2010 р. прийнято вважати менш маніпулятивною, що не означає, що остання була змістовнішою чи якіснішою з точки зору змісту та якості політичних комунікацій. Як і в 2004 р., кампанія була побудована на некритичних конструктах. Розглянемо міфи, які стосувалися боротьби фіналістів перегонів 2010 р. В. Януковича та Ю. Тимошенко та активно поширювалися в цільових аудиторіях за допомогою ЗМІ та чуток. Так, серед виборців актуалізувалися такі міфи:

1. *«Хоч по поняттях будемо жити»* – міф про «чесних злодіїв», що активно пропагувався «блатними» в системі ГУЛАГ, на цей раз був покликаний надати позитивну інтерпретацію приходу до влади людей з кримінальним минулим.

2. Як і в 2004, виборців залякували тим, що *Януковичу ніхто не подасть руки за кордоном*, а також *«донецькими»*, «диктатурою», «ізоляцією».

3. *«Вибори не мають змісту, бо все сфальсифікують»*, – це послання, покликане знизити явку, а відтак спростити фальсифікації та легітимізувати у громадській думці практику фальсифікацій як норму виборів.

4. *«Він/Вона збільшить соціальні стандарти і водночас знизить податки*, що апріорі неможливо в українських умовах.

5. *Тимошенко – демократичний кандидат*, що, з огляду на стиль керівництва Юлії Тимошенко, не було правдою.

6. *Янукович переможе з величезним відривом* (з метою актуалізації ефекту «фургону з оркестром» та тиску на супротивників).

7. *Вона – це Україна* – прихована спроба ототожнити Тимошенко з усією Україною, позбавляючи виборців змоги здійснювати раціональний вибір та ставлячи у позицію: «хто не за Тимошенко – той проти України».

8. *Вона – це криза* – послання Президента В. Ющенка, який намагався довести, що у всіх проблемах країни винна Тимошенко.

9. *Проти всіх – значить за Януковича*. Це повідомлення було призначене спонукати виборців, що вагалися, підтримати «менше зло». Згодом, конструкт «проти всіх – за Януковича» «дав змогу табору переможених уникнути аналізу власних помилок, звинувативши у поразці «протівсіхів».

Відзначимо, що гасло: «хто проти всіх – той за Януковича» є «вибором без вибору», що засвідчує його маніпулятивність. Заради історичної точності, слід зазначити, що за опцію «проти всіх» агітував тогочасний Президент України В. Ющенко, активність команди котрого наприкінці кампанії була спрямована на унеможливлення перемоги Ю. Тимошенко.

У кампанії 2010 р. політичними акторами чимало уваги було приділено скандалам та їхньому розкручуванню («педофілгейт», «вірус H1N1», «газ по 70\$», обіцяний Януковичем, «газ за 450\$», забезпечений Тимошенко). Та оскільки жоден актор не мав монополії на інтерпретацію, маніпулятивний потенціал тем (за винятком теми грипу в листопаді) був невисоким.

В 2010 р. застосовувалися так звані «формуючі» або «підштовхуючі» опитування (Push-polls). Ця маніпулятивна технологія передбачає введення респондента в оману. Декларується мета – дізнатися про громадську думку, насправді ж мета інша, а думка респондента нікого не цікавить, тому що завдання цієї технології – вплинути на нього, формулюючи певним чином запитання [4]. Запитання анкети формулюються з метою отримати від респондента задану реакцію: «Чи сприяє демократизації України те, що олігарх Фірташ, який фінансує кампанію

А. Яценюка, виділив гроші для ток-шоу на телеканалі?...» [7]. Сам же Арсеній Яценюк в цій кампанії став об'єктом маніпулювання групи політтехнологів – «методологів», але це окрема тема.

Основною сферою поширення маніпулятивних впливів у 2010 р. стала політична реклама. Мало місце використання методів психолінгвістики при побудові семантичних рядів: (Тимошенко: «вона працює» – «вона – це Україна» – «Україна це ти» – «Захисти Україну»), паразитування на суспільно-значимих темах (Яценюк: «здолаємо вірус корупції Ю1Я1»), Януковича (популізм: «почую кожного», «Україна для людей») тощо.

Маніпулятивні технології застосовувалися як в 2004, так і в 2010 роках, і застосовуватимуться 2015-го, що обумовлює необхідність боротьби з маніпулятивними практиками. Це складне, комплексне завдання, яке можна вирішувати на кількох рівнях. Обмеження маніпулювання під час виборчих кампаній має здійснюватися на державному рівні (обмеження «сірої» та «чорної» пропаганди та відповідальність за її поширення; відповідальність за поширення брехні та використання методу формуючих опитувань). Протидіяти маніпулюванню можна зусиллями інститутів громадянського суспільства (моніторинг, виявлення та публічне розвінчування маніпулятивних стратегій) чи створювати альтернативні йому практики політичної комунікації (дискусії, залучення громадян до деліберативного прийняття рішень із залученням медіації). Втім, головна відповідальність лишається на самому виборці, оскільки саме на особистому рівні закладаються основи здатності до протистояння маніпулятивному впливу політичних та інших акторів. Від кожного окремого громадянина залежить, до якої міри політики дозволятимуть собі маніпулювати.

Найпростіше маніпулювати тим, хто не має мети. Тоді як громадянин, що має власні цілі та здатний до спільної з іншими дії заради спільного блага, зможе ефективно захищатися від маніпулювання вже тому, що буде менш чутливий до впливу.

Наостанок наведемо принцип трьох «Р» – спосіб здійснення раціонального вибору на основі трьох запитань:

1) Чи розширює ця партія/політик мій доступ до **ресурсів**?
2) Чи **репрезентує** мої інтереси? 3) Чи **реалістичні** її/його пропозиції [3]? Попри засадничу обмеженість раціонального вибору, ці запитання допоможуть зорієнтуватися та відсікти частину каналів маніпулятивного впливу.

Таким чином, політичне маніпулювання можна аналізувати в парадигмі цілей, засобів та результатів, залежно від суб'єкта та цільової аудиторії. У президентських виборчих кампаніях в Україні маніпулювання проявлялося насамперед в актуалізації міфів, демонізації суперників, популізмі, розповсюдженні матеріалів без вихідних даних, поширенні неаргументованих повідомлень та використанні скандалів. Ефективність маніпулятивного впливу посилюється концентрацією можливостей його здійснення в руках однієї з сил, що створює значні небезпеки. Отже, прояви політичного маніпулювання можливо обмежувати законодавчо, протидіяти йому зусиллями інститутів громадянського суспільства і захищатися від впливу на особистому рівні.

1. Галич Александр. Поэма о Сталине, глава V (пер. цитати А.К.) /Галич Александр/ [Електронний ресурс] <http://www.bards.ru/archives/part.php?id=17626>

2. Звіт Комітету Виборців України за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 14 – 23 грудня 2004 р. // [Електронний ресурс] <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=832>

3. Круглашов А. Манипулирование есть проявление властных отношений // А. Круглашов, М. Минаков // [Електронний ресурс] <http://www.fundgp.com/ru/publications/exclusive/414/>

4. Круглашов Андрій, Мінтусов Ігор // Інтерв'ю, Москва, 25.10.2011 р.

5. Круглашов Андрій, Портников Віталій // Інтерв'ю, Львів, 15.10.2011 р.

6. Круглашов Андрій, Сегал Александр // Інтерв'ю, Москва, 20.11.2011 р.

7. Кулик В. Особенности Выборов 2010. 15.10.2009 // [Електронний ресурс] <http://www.elections-ices.org/russian/publications/textid:1666/>

8. Макітра Я. Маніпуляція свідомістю // [Електронний ресурс] <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/02/6/3061121/>

9. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні: Монографія. – Х.: ХНУ імені Н. В. Каразіна, 2008. – 352 с.

10. Титиш Г. Майдан. Передчуття / Галина Титиш / [Електронний ресурс] <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/22/3020916/>

11. Фрейре Пауло. Формування критичної свідомості / Фрейре Пауло. – К.: Юніверс, 2003. – 176 с.

12. Яцунська Олена. Електоральні міфи та їх використання у президентській виборчій кампанії в Україні // Демократичний розвиток України. — К., 2006. — С. 116.

13. Klemp N. When rethoric turns manipulative // Manipulating Democracy: democratic theory, political psychology and mass media // Parrish John M., Le Cheminant, Wayne / New York : Routledge, 2011. xvii, 258. – P.75–76

14. Graber Doris A. Media Power in Politics / Denis McQuail The Influence and Effects of Mass Media / 1984, Congressional Quarterly Inc. – 464 pp.

15. Pavlyuk L. S. Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign. Images of Geopolitical and Regional Division / L. S. Pavlyuk // Aspects of the Orange Revolution II. Information and Manipulation Strategies in the 2004 Ukrainian Presidential Elections; edited by Bohdan Herasymiw in collaboration with Oleh S. Ilnytzkij. — Stuttgart, 2005. — P. 141–170.

Горбань Т. Ю., Коцур В.В.

РОБІТНИЧИЙ РУХ НА ДОНБАСІ У ПРОЦЕСАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УРСР

Розглядаються питання етнополітичної специфіки Донбасу, зокрема, ролі робітничих рухів у процесі суверенізації УРСР.

Ключові слова: *Донбас, суверенізація, робітничий рух, Україна, страйки, шахтарі.*

Tetyana Horban, Vitalii Kotsur. The labor movement in the Donbas in the processes of sovereignty UkrSSR. The article is devoted the analysis of the ethnical and political specific of Donbass, in particular the role of workers movements of sovereignty UkrSSR.

Keywords: *Donbass, sovereignty UkrSSR, the labor movement, Ukraine, strikes, miners.*

Протягом багатьох років Донбас посідає особливе місце в етнополітичному просторі сучасної України. Досліджен-

ня Донбасу в етнополітичному вимірі, зокрема його специфіки, потребує аналізу наукового доробку вітчизняних і зарубіжних політологів, істориків, соціологів, представників експертного середовища, аналітиків. Актуальними є питання формування етнічної та етносоціальної структури населення, культурного і релігійного аспекту етнополітичної історії Донбасу, роль регіону у процесах суверенізації УРСР.

Відзначимо, що важливу роль у процесах суверенізації УРСР відіграв робітничий рух у Донбасі. Саме він став об'єктом вивчення не лише вчених пострадянського простору, а й далекого зарубіжжя. Так, зокрема, дослідженням робітничого руху на Донбасі у 1989–1991 роках займалися Даніель Волковіц Люїс Сігелбаум. У своїй монографії «Робітники Донбасу говорять: Виживання та ідентичність в новій Україні» («Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992») автори порушують ряд важливих політичних та історичних питань, що дає змогу західним читачам дізнатися про становище регіону, а зокрема, про рівень життя російських та українських шахтарів. У книгу включені інтерв'ю з родинами шахтарів, які долають труднощі в період розпаду Радянського Союзу. Дослідники зазначають, що економічна, політична і соціальна криза, труднощі переходу до ринкової економіки напевно вплинули на рівень життя пересічного робітника Донбасу, на його політичні погляди та вподобання. Монографія базується на усних свідченнях про історію міст донецького вугільновидобувного регіону. Авторі описують мінливі політичні і економічні погляди робітників, їхню реакцію на західну культуру, націоналістичні погляди та релігію. Люїс Сігельбаум відзначає, що у липні 1989 року шахтарі всього Радянського Союзу, що відчули соціально-економічні проблеми СРСР, почали створювати страйкові комітети та рухи. Одним із центрів діяльності таких рухів стало місто Донецьк. Інформація, що була зібрана у книзі, дає змогу іноземним читачам відчувати, з якими труднощами зіткнулося населення Донбасу в умовах економічного, політичного і соціального розпаду і трансформації СРСР, а також проаналізувати їхні свідчення щодо зміни

значення роботи, становища й національної належності. В монографії досліджується старше покоління, яке досягло повноліття в сталінську епоху, аналіз шахтарського руху та політики профспілок, які організували страйки 1989 року, а також робиться акцент на соціальній кризі та культурних помилках, що супроводжують українську незалежність.

Дослідники Люїс Сігельбаум та Даніель Валковіц відзначають, що населення втомилосся чекати на виконання обіцянок. Масові страйки та інші форми протесту, які струсували Донбас у 1989, 1990, 1991, 1993, 1995, 1996 і 1998 роках, наочно продемонстрували, що регіональні спільноти відмовилися від своєї попередньої стратегії поведінки. Фігура брудного шахтаря у чорному вугільному пилу, який сидить на головній площі міста на знак протесту проти погіршення життя та умов праці, стала візитівкою Донбасу в ті часи. Основною метою протестів у Донбасі було прагнення мати нормальні або цивілізовані умови життя[1].

Роль Донбасу у процесі суверенізації УРСР варто розглядати, застосовуючи хронологічний підхід, хоча досліджуваний період достатньо невеликий, зокрема, кінець 80 – початок 90-рр. ХХ ст. Простежуючи особливості даного регіону на етапах розпаду СРСР, маємо змогу комплексно та всебічно дослідити зміни, що відбувалися у регіоні та набули важливого значення не лише для регіону, а й для подальшої долі усієї України.

Одним із основних напрямів дослідження варто розглядати трансформацію робітничого руху. Насичені події кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст. зумовлюють постійний інтерес як з боку українських, так і західноєвропейських засобів масової комунікації. Саме мас-медіа вміщували важливу інформацію як у повідомленнях, кореспонденціях, написаних по гарячих слідах активізації робітничого руху, так і пізніше – у газетних статтях, де зроблені важливі узагальнення та певні висновки стосовно політичної ситуації на Донбасі та в Україні загалом. Важливо відзначити, що інформаційні повідомлення, статті, телевізійні рубрики, надруковані в українській та західноєвропейській пресі щодо етнополітичної ситуації в Україні і, зокрема, на Донбасі, відрізняються між собою за

повнотою та ступенем достовірності висвітлення подій. Останнє формує сприйняття подій, пов'язаних з періодом суверенізації УРСР, українським суспільством та міжнародною спільнотою. Насамперед, це може призвести до генерування хибних ідей, висунення неправильних гіпотез та висновків щодо згаданих подій. У цій статті об'єктом дослідження виступають робітничі рухи на Донбасі та їх роль у процесах суверенізації УРСР.

Ознайомлення з присвяченою проблемі літературою свідчить, що автори своєрідною «точкою неповернення» називають 1989 р. Саме у зазначений час соціально-політичні процеси у Донбасі пішли у новому напрямі, великою мірою несподіваному для влади. Витоки такої ситуації слід шукати в усьому радянському періоді, але актуальніше зупинитися на змінах у житті українського суспільства і Донбасу з проголошенням перебудови.

Тут можна визначити як перший етап 1985–1987 роки, коли перебудовчий ентузіазм, обіцянки з боку влади змін і підвищення якості життя у короткий термін призвели до певного піднесення суспільних настроїв і віри у те, що найближчим часом справді відбудуться зміни на краще. Зокрема, у Донбасі спостерігалось зміцнення трудової дисципліни на виробництві. Вперше за багато років підвищилася продуктивність праці на шахтах, деякі позитивні зрушення відбулися і в інших галузях промисловості.

Однак сподівання у традиційний радянський спосіб ціною максимальної мобілізації зусиль подолати у стислий терміни всі труднощі та розв'язати давно назрілі проблеми на спрадилися. Покращення ситуації виявилось тимчасовим, і з 1987 р. починається зворотний рух, зокрема, на Донбасі спостерігається різкий спад виробництва. Надії у короткий термін досягти позитивних змін не виправдалися, і соціальне піднесення змінилося спадом, апатією.

Подальше погіршення ситуації в регіоні і, відповідно, невдоволення людей як виробничими, так і побутовими умовами життя мали наслідком пробудження робітничого руху, що, зрештою, вилилося у таке призабуте за роки радянської влади явище, як страйки, – починаючи зі страйку шахтарів 1989 р., що став віховою подією у житті регіону.

Потрібно сказати, що партійні та державні органи влади виявилися неготовими до такого повороту подій. Зрозуміло, що десятки років кабінетного стилю роботи не сприяли появі бажання та вміння вийти на площі й говорити з невдоволеним страйкуючим натовпом. До того ж їхні позиції з проголошенням перебудови були послаблені (про це нижче буде сказано детальніше).

Повертаючись до шахтарського страйку в липні 1989 р., слід зауважити, що у різних джерелах можна побачити дещо різні варіації його трактування, насамперед, стосовно наявності – і значущості – політичної складової у ньому. Деякі автори вбачають її вже під час страйків 1989 р., інші вважають, що про неї можна говорити лише від початку 90-х. У будь-якому разі переважно йдеться про суто економічні вимоги страйкуючих, що стосувалися змін на виробництві, покращення соціального забезпечення тощо – аж до вимог, що стосувалися повсякденного життя робітників. Це, зокрема, вимоги покращити забезпечення шахтарів автомобілями, побутовою технікою та товарами, продуктами харчування, насамперед м'ясом. Проблема з останнім стала настільки серйозною, що уряд країни після завершення страйку виділив зі своїх резервів кілька тисяч тонн м'яса на ковбасу для шахтарів. Та коли вже на початку 1990 р. резерви вичерпалися, місцеві органи «зняли» це м'ясо із загального фонду, що відразу ж викликало величезний дефіцит й прокльони на адресу шахтарів. Утім, політичні вимоги, хоча й без національного забарвлення, простежуються, як було вже сказано, з 1989 р. Деякі автори, наприклад, Саржан[2], Русначенко[3;4], Болбат[5;6], говорять про швидку політизацію робітничих вимог, зазначаючи, що у мітингах та страйках шахтарів уже влітку 1989 р. (і чимдалі – тим більше) лунали вимоги відставки місцевого партійно-радянського керівництва, зміни законодавства про вибори, висловлювалася недовіра вищому керівництву республіки. Так, Болбат пише: страйк, що почався лише виголошенням економічних вимог, швидко переріс в багатьох містах у політичний. 20 липня страйкарі в м. Стаханові Ворошиловградської області виступили

за відставку місцевого партійно-радянського керівництва, негайного скликання позачергового пленуму міському партії та сесії міськради. Шахтарі змусили піти у відставку кожного третього директора шахти, багатьох партійно-радянських керівників. На хвилі зростаючої політизації робітничого руху проходив у Донбасі страйк 1 листопада 1989 р., на якому висувались і політичні вимоги. Головні з них – занесення до порядку денного Другого з'їзду народних депутатів СРСР питання про відміну 6-ї статті Конституції, яка закріплювала керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в радянському суспільстві; обговорення питань про вільне створення політичних партій та рухів, про заборону обіймати одночасно посади в партійних і радянських органах.

Водночас, побутує думка, що українські шахтарі у 1989 р. були цілковито аполітичними і зосередженими виключно на економічних вимогах, зокрема, байдуже поставилися до заклику своїх російських колег з ВО «Воркутавугілля» підтримати їх, коли ті висували політичні вимоги, зокрема, щодо скасування 6 ст. Конституції, перевибори Президента та заборону сумісництва постів Генсека ЦК КПРС та Президента СРСР. Проте РССКД (Регіональний союз страйкових комітетів Донбасу) закликав шахтарів області не виступати з підтримкою воркутинців: «Незрозуміло, чому зараз ми повинні підтримувати цей політичний екстремізм» [7, с. 232].

Важливий момент, про який необхідно сказати і на якому наголошують дослідники проблеми, – це те, що, з одного боку, шахтарський страйк сприяв створенню передстрайкових умов в інших галузях виробництва, а з другого – показово, що представники інших професій, пенсіонери, втративши довіру до місцевих органів влади, зверталися до страйкомів з проханням допомогти у вирішенні болючих питань [7, с. 231-232], і це свідчить про високий авторитет страйкових комітетів і створеного 17–19 серпня на конференції страйкомів в Горлівці координаційного центру – РССД. В очах мешканців Донбасу вони набували уособлення народної влади. Тобто шахтарі виступили у ролі консолідуючого центру (хоча є й

діаметрально протилежний погляд – люди були невдоволені шахтарськими вимогами, вважаючи, що їхнє виконання погіршить, через обмеженість ресурсів, становище решти жителів регіону).

Говорячи про подальші трансформації робітничого руху, зазначимо, що в роботах ряду сучасних українських дослідників переломним моментом названий 1990 р. Так, автори монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.» [7, с. 233-236] говорять, що вже з початку 1990 року починається політизація шахтарського руху, яка проявлялася в прагненні впливати на владу, на політичний устрій суспільства. Найголовнішою причиною політизації страйкового руху стало те, що влада так і не змогла задовольнити основні вимоги страйкарів, виявилася нездатною виконати взяті на себе зобов'язання. Наприкінці лютого 1990 року у Донецьку, Макіївці, Горлівці пройшли маніфестації і мітинги шахтарів, а 1–3 березня почали страйкувати шахтарі Донецька. Цього разу шахтарі висували передусім політичні вимоги – висловлювали недовіру Президенту, парткомам і профспілкам підприємств, вимагали відставки уряду М. Рижкова, скасування шостої статті Конституції СРСР. Про політизацію робітничого руху свідчить також створення нових незалежних громадсько-політичних організацій. Офіційна профспілка працівників вугільної промисловості, яка впродовж багатьох років була провідником політики КПРС, не змогла подолати недовіру гірників і відновити своє становище. На I Всесоюзному з'їзді шахтарів (Донецьк, 11–15 червня 1990 р.) було прийнято рішення створити справді незалежну профспілку гірників, виражено недовіру не лише уряду, але й правлячій партії, зокрема, прийнято вимогу вивести парткоми та комітети ВЛКСМ з підприємств та установ, націоналізували власність Компартії. За даними соціологічного дослідження, серед шахтарів лише 22,7% позитивно ставилися до КПРС, негативно – 46,0%, байдуже – 31,2% опитаних.

На цьому ж з'їзді представникам Донбасу стало остаточно зрозуміло, що загальносоюзне керівництво галуззю не піде на зміну інвестиційних пріоритетів і далі робитиме

основу ставку на розвиток вугільних басейнів у Кузбасі, Караганді і Воркуті. Вони звернулися із закликом створити управління вугільною галуззю на республіканському рівні і заснувати для цього український державний вугільний комітет. Так, було остаточно усвідомлено, що в середині шахтарського руху існують різні інтереси, і саме регіональні інтереси змушували гірників Донбасу дедалі більше схилитися до підтримки політичних діячів республіканського рівня, які виступали за національне самовизначення України.

У жовтні відбувся Всеукраїнський страйк відповідно до рішень страйкових та профспілкових комітетів України. Серед вимог страйкарів були: ухвалення націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ, припинення повноважень Верховної Ради УРСР та призначення нових виборів на засадах багатопартійності, відставка голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, відмова від підписання нового Союзного договору, надання конституційного характеру Декларації про державний суверенітет України.

На початку 1991 року ситуація ще більше загострилася через адміністративне регулювання цін, що призвело до підвищення витрат на обладнання шахт та кріпильного лісу. Аби їх компенсувати, державні закупочні ціни було підвищено на 70%, але на українське вугілля – лише на 19%. На шахтах Донбасу починаються затримки з виплатою заробітної плати. Матеріальне становище трудящих значно погіршилося ще й у зв'язку з павлівським підвищенням цін. Це викликало новий підйом страйкового руху в березні-квітні 1991 р. На перше місце серед вимог шахтарів висувається питання про національне самовизначення України. Так, на шахті ім. Стаханова було висунуто вимогу конституційно закріпити Декларацію про державний суверенітет України. Шахтарі вимагали також прийняти закон про індексацію доходів населення у зв'язку із зростанням цін. Опозиція – передусім Народний Рух, УРП та інші партії – підтримали страйк, але суттєві розбіжності в позиціях не дали їм змоги виступити єдиним фронтом. Отже, уряд республіки досяг компромісу зі страйкуючими. 17–18 квітня 1991 р. було ухвалено Взаємоузгоджений протокол парламентської комісії ВР УРСР, уряду республіки

та представників страйкуючих шахтарів. Уряд зобов'язувався розробити проект Конституції незалежної України, гарантував компенсацію втрат у зарплаті учасникам страйку, непереслідування учасників страйку, покращення умов роботи та ін. І хоча більшість вимог страйкарів не була виконана, весняний страйк 1991 р. мав величезне значення. Він значно зблизив позиції робітничого та національно-демократичного рухів. Проте було б помилковим стверджувати, що страйкуючі шахтарі прагнули незалежності – більшість з них виступала за суверенну українську державу в складі Союзу РСР: так, на референдумі в березні 1991 року 85,5% населення Донбасу висловилися за збереження Союзу і 88,5% – за суверенітет України. На думку німецького політолога А. Віттковські, проголошення незалежності України стало можливим лише після досягнення національного консенсусу, під яким політолог розуміє збіг інтересів та прагнень Руху, шахтарів та республіканської політичної еліти. В першій половині 1991 р. і шахтарські страйками, і, природно, національно-демократичні партії виступали за національне самовизначення України. Українське республіканське керівництво остаточно визначило свою позицію лише після серпневих подій 1991 р. у Москві. 24 серпня 1991 р. було прийнято Акт про проголошення незалежності України, який схвалили і Рух, і шахтарі. На референдумі 1 грудня 1991 р. 83,9% населення Донбасу віддали голоси на підтримку незалежності України [7].

Хіроакі Куромія вважає, що страйки 1989 р. були спонтанними і широкими. Основні нарікання були економічними, варіюючись від дефіциту споживчих товарів до низької зарплати та незадовільних умов життя. Вони відкидали компартію, ліквідуючи деінде партійні осередки і створюючи страйкові комітети, але майже (а може, й узагалі) не виявляли цікавості до створення «якоїсь іншої партії чи альтернативної профспілки типу польської «Солідарності». Від самого початку страйків різні політичні групи надсилали представників на Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Українські групи також були активними. Наприклад, Українська Гельсінська

спілка діяла тут від перших днів страйку. Те саме робив Рух (Український Народний Рух). Але шахтарі відкидали антимосковські українські групи, так само, як і решту груп. 1990 року лідери Руху бачили, що шахтарі Донбасу ще байдужі до їхніх ініціатив, і тому стали називати шахтарів ковбасоїдами: один шахтар колись сказав, що нам однаково, якою мовою говорити, аби була ковбаса[8].

1991 року настрої робітників Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності і, зрештою, української незалежності. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що Москва просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні, що незалежна Україна не експлуатуватиме Донбас так, як експлуатувала Москва. На референдумі в грудні 1991 р. на тлі неминучого колапсу Радянського Союзу після серпневого путчу в Москві русифікований Донбас зі значною часткою російського населення проголосував переважною більшістю за самостійність України. У Донецькій області проголосувало 76,6 відсотка громадян і 84 відсотки підтримали незалежність. У Луганській області відповідні цифри становлять 80,7 і 83,9 відсотка.

Отже, робітничі рухи на Донбасі відіграли важливу роль у процесах суверенізації УРСР. Наявна в розпорядженні дослідника українська та зарубіжна джерельна база містить цінний документальний матеріал, що дає змогу з'ясувати особливості діяльності робітничих рухів кінця 80-х – початку 90-рр. ХХ ст. Відзначимо, що попри особливий етнічний склад, жителі Донбасу, де значну частину становило російське населення, підтримали 16 липня 1990 року Декларацію про державний суверенітет України та проголошення незалежності України, таким чином підтвердивши регіональну українську ідентичність Донбасу.

1. Siegelbaum L., Walkowitz D. Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992 / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz. – State University of New York Press, 1995 – 226 p.

2. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.: дис... д-ра іст. наук:

07.00.01 «Історія України» / А.О. Саржан. – Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004.

3. Русначенко А.М. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр./ А.М. Русначенко – К.: КМ Academia, 1998. – 230 с.

4. Русначенко А.М. Пробудження: робітничий рух на Україні у 1989 – 1993 роках./ А.М. Русначенко – К.: КМ АCADEMIA, 1995. – 230 с.; 1995. – Кн. 2: Документи і матеріали.

5. Болбат Т.В. Виникнення перших осередків Народного руху України за перебудову на Сході України / Т.В.Болбат//Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С.79 – 85.

6. Болбат Т.В. Етапи розвитку молодіжного руху у Донецькій області (середина 80-х – 90-ті роки ХХ століття/ Т.В.Болбат // Історичні та політологічні дослідження. – 2001. – № 4 (8). – грудень. – С. 255 – 260.

7. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / За ред. З. Г. Ліхолобової. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 339 с.

8. Hiroaki Kuromiya. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian- Russian Borderland, 1870s-1990s/ Kuromiya Hiroaki – New York, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998. – 357 p.

Рудич С. Ф.

ШВЕЙЦАРІЯ: ФЕДЕРАЛІЗМ, БАГАТОМОВНІСТЬ, ЕТНІЧНА ТА КУЛЬТУРНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ

У статті досліджується політична система типової федеративної держави Європи, аналізуються правові засади запровадження багатомовності, способи розвитку та збереження в швейцарському суспільстві етнічної, мовної та конфесіональної різноманітності.

Ключові слова: кантон, федеративний устрій, багатомовність, політична спільнота.

Serhiy Rudych: Suisse Confederation: federalism, multilingualism, ethnic and cultural diversity. The present article deals with the political system of typical federal European state, legal base for providing multilingualism, the development and maintaining in Suisse society ethnic, language and confessional diversity are investigated.

Key words: canton, federal structure, multilingualism, political community.

Сучасні тенденції державотворення зумовлюються, з одного боку, інтенсифікацією процесів глобалізації під впливом досягнень науково-технічного прогресу, с другого – прагненням держав до збереження культурної та національної ідентичності. Тобто, поряд з уніфікацією принципів державотворення актуальним залишається бажання будь-якого етносу зберегти історичну спадщину, національну та регіональну самобутність.

Федералізм в Європі є органічною складовою європейської культури, зумовлюється як її єдністю, так і різноманітністю. І Швейцарія в цьому контексті (поряд з Німеччиною, Австрією або Бельгією) є класичним прикладом багатонаціональної федеративної держави. Нарівні з системою прямої демократії, що надає громадянам змогу безпосередньої участі у вирішенні державних справ шляхом виборів та регулярно здійснюваних народних референдумів з найважливіших питань життя країни, принцип федералізму є одним з наріжних каменів політичного устрою Швейцарської Конфедерації, унікальною формою державного устрою, що дає змогу зберегти єдність та забезпечити процвітання цієї багатонаціональної країни.

Федералізм: Історично федеральна держава Швейцарія виникла з конгломерату незалежних стародавніх середньовічних держав, які протягом довгого історичного періоду були пов'язані між собою політично. Цей процес тривав майже чотири століття: від укладення першого оборонного союзу 1091 року і до прийняття першої конституції.

Це невелика за розмірами держава в Центральній Європі з територією 41,3 тис. кв. км та населенням 7,954,662 чоловік. На півночі вона межує з Німеччиною (довжина кордону – 334 км), на заході – з Францією (довжина кордону – 573 км), на півдні – з Італією (довжина кордону – 740 км), на сході – з Австрією (довжина кордону 164 км) і Ліхтенштейном (довжина кордону – 41 км). Північний кордон частково проходить по Боденському озеру і Рейну, який починається в центрі Швейцарських Альп і утворює частину східного кордону. Західний кордон проходить горами Юра, південний – італійськими Альпами і Женевським озером. С точки зору

культурного різноманіття, Швейцарія складається з 17 німецькомовних кантонів, чотирьох франкомовних кантонів і одного італомовного. Три кантони мають дві мови: німецьку та французьку і один – три мови: німецьку ретороманську та італійську.

Нині Швейцарія відома в Україні і в світі як високо-розвинена індустріальна країна з величезним накопиченим досвідом ринкової економіки, як один з головних фінансових і банківських експортерів капіталу. В управлінні швейцарських банків перебуває близько третини всіх світових активів (в грошах та цінних паперах). Це країна з обсягом ВВП, що постійно зростає (близько 590 млрд франків у 2011 році), позитивними торговельним та платіжним балансами і відсутньою зовнішньою заборгованістю. Країна посідає 15-те місце в світі за обсягами зовнішньої торгівлі, та 7-ме за обсягами закордонних інвестицій.

Поєднання культурних особливостей представників різних народів спричинило виникнення не «культурної», а «політичної» спільноти, тобто суспільства, де громадяни рівні в своїх правах і де не йдеться про взаємне проникнення культур та стандартизацію шляхом централізованого регулювання у цій сфері. Така багатогалузева політична різноманітність знайшла своє відображення і була закріплена в конституції у вигляді двох принципів: автономії кантонів та «нецентралізації». Це, в свою чергу, зумовило довгий період існування Швейцарії від середньовіччя і до середини 19 століття як «союзу» або ліги «незалежних» держав, по суті – конфедерації. Цей термін і дотепер зберігся в офіційній назві держави як данина традиції, історії власного становлення, вживається як синонім назви «Швейцарія». В останній редакції федеральної конституції від 18.12.1998 року закріплені принципи політичної організації держави: верховенство права та незалежність, соціальна орієнтованість, субсидіарність, пряма демократія та федералізм» [1].

Політичні інститути Швейцарії з притаманним їм розподілом завдань між трьома рівнями (громади, кантони, федеральний центр) глибоко вкорінені в свідомості швейцарських громадян. Ба більше, в період глобалізації,

орієнтовані на безпосередні потреби громадян структури федералістичного плану видаються потрібними як ніколи.

Набувши самостійності задовго до виникнення сучасної держави, кантони продовжують залишатися своєрідними державними утвореннями з притаманними їм інститутами влади: кожен з них має свою конституцію, парламент, уряд, поліцію, судочинство і т. ін. Кантони прагнуть, наскільки це можливо, зберегти свій суверенітет і самобутність, делегувавши федеральній владі повноваження лише в тих сферах, де це викликано об'єктивною політико-економічною доцільністю [2].

Завдяки своїй незалежності кантони мали змогу розвинути власну ідентичність як держав з власними культурними та правовими традиціями і, хоча згодом стали такою частиною федерації, зберегли плюралістичну різноманітність та незалежність своїх юридичних систем. В цьому контексті показовим прикладом може слугувати кантон Цюрих, який з 13-го сторіччя зберігає сильні демократичні традиції та має серйозний вплив на процес прийняття рішень у федеральному парламенті та навіть у федеральному уряді. Ця демократична традиція відображена в діючій конституції кантону: Цюрих має значно більше демократичних прямих інститутів та прав порівняно з іншими швейцарськими кантонами [3].

Відповідно до статті 3 федеральної конституції кантони є суверенними тією мірою, в якій їхній суверенітет не обмежується цим документом. Кантони, по суті, є державами у складі федерації з певними обмеженнями, проте із самостійними внутрішніми та зовнішніми зобов'язаннями так само, як у суверенних держав.

Щоби відповідати статусу держави, кантони повинні мати свою територію, суверенітет та свій народ. Всі ці ознаки притаманні сучасним швейцарським кантонам: кожен з них має свою територію і кордони кантону захищаються федеральним урядом. У межах своєї території кантональна влада виконує закони на рівні державної влади: вона має політичну владу та відповідає за дотримання громадського порядку. Суперечки з приводу точного проведення кордонів між кантонами вирішуються

відповідно до міжнародних норм. Кожний швейцарський громадянин одночасно і, перш за все, є громадянином свого кантону і навіть громади.

Кальвінівська ідея релігійної держави під орудою класу священиків суттєво вплинула на формування сучасного політичного устрою кантону Женева. Загалом, на цивільні правові норми франкомовної частини Швейцарії суттєво вплинув «Кодекс Наполеона». Водночас у законодавстві німецькомовних кантонів можна знайти аналогії з цивільними кодексами Австрії або Німеччини, з якими ці кантони мають спільні кордони.

Завдяки незалежності від графів, лордів та імператорів, маленькі та традиційно демократичні державні утворення Швейцарії мали змогу розвиватися незалежним чином, створюючи кожен свою власну оригінальну ідентичність, весь цей час відчуваючи на собі тиск монархічного та абсолютистського європейського оточення. І дотепер ці середньовічні держави змогли зберегти себе і цілком гідно зустріти виклики сучасного технологічного суспільства. На думку відомого швейцарського правника Т. Фляйнера, кантони лише тому змогли зберегти свою ідентичність, що вони: прийняли власні конституції та мали змогу формувати автономні демократичні інститути та законодавчо забезпечувати права громадян, створили свої власні системи судочинства, процесуальні кодекси, самостійно вирішували питання взаємодії церкви та держави, а також відокремлення церкви від держави та світського життя, надали своїм округам та муніципалітетам автономної юрисдикції відповідно до культурних та автономних потреб та традицій, забезпечивши таким чином свою фактичну незалежність [4].

Як і більшість федеративних держав, Швейцарія має двопалатний парламент, що складається з нижньої палати – Національної Ради (200 депутатів) та верхньої – Ради Кантонів (46 депутатів), які мають рівні права. Члени Національної Ради (1 депутат на 34 000 жителів) обираються на пропорційній основі шляхом таємного голосування терміном на 4 роки. Депутати Ради Кантонів (по 2 від кантону та по 1 від напівкантону) обираються

відповідно до кантонального законодавства (у більшості кантонів за мажоритарною системою).

Можливість утворювати фракцію за рішенням п'яти членів однієї палати дає змогу забезпечити в парламенті справедливе і недискримінаційне представництво як за політичними вподобаннями, так і за різноманітними інтересами окремих суспільних груп. Така система представництва справедливо дає підстави швейцарським юристам вбачати в своєму парламенті копії сенату та конгресу США – країни, з якою Конфедерацію об'єднують спільна історія становлення фінансової та банківської системи, прихильність до західних цінностей та спільні погляди на ведення бізнесу.

Якщо структура швейцарського парламенту є звичайною для держави з федеральним устроєм, то її уряд – це одна з тих родзинок, які рельєфно вирізняють конфедерацію з-поміж інших країн. Роль виконавчої гілки влади суттєво зросла під час Другої світової війни, коли вона централізовано перебрала на себе такі сфери, як міський транспорт, судноплавство, водопостачання та авіаційне сполучення. Водночас передбачений конституцією механізм «прямої демократії», тобто необхідність винесення на всенародний референдум будь-якої ініціативи федерального уряду, призводив до того, що або ліві, або праві федеральні радники (міністри) були змушені подавати у відставку через провал чергової їхньої пропозиції на референдумі. З метою запобігти перманентній урядовій кризі та уможливити прийняття виважених політичних рішень на федеральному рівні домовилися про формування на пропорційній основі уряду, до якого входили б по два представники від соціал-демократів, християнських демократів, лібералів та один представник – від народної партії. Такий право-ліво-центристський уряд, утворений за «магічною формулою», налічував сім федеральних радників (до 1998 р. – лише чоловічої статі) і приблизно відповідав розкладу у парламенті. Уряд успішно проіснував майже 44 роки, а за результатами парламентських виборів 2003 року в ньому було надано місце ще одному «народникові» за рахунок християнських демократів, внаслідок чого уряд суттєво «поправішав» [5].

За конституцією Федеральна Рада (уряд) є вищим розпорядчим та виконавчим органом, що обирається Федеральними Зборами. Президент обирається серед федеральних радників строком на 1 рік і очолює уряд.

Повноваження федерації стосовно своїх суб'єктів згідно з конституцією є такими:

- федеральний центр виступає гарантом суверенітету та територіальної цілісності кантонів, прав народу та конституційних прав громадян;
- надає гарантії кантональним конституціям;
- має виняткове право оголошувати війну та укладати мирні договори, а також укладати угоди міжнародного характеру, зокрема митні та торговельні;
- врегульовує суперечки між кантонами;
- має широкі повноваження в сфері оборони та організації збройних сил;
- має широкі повноваження в сфері економіки, організації громадських робіт, використанні природних ресурсів, боротьби з епідеміями та епізоотіями [6].

При цьому слід зазначити, що, наприклад, у міжнародній сфері кантони також можуть укладати договори з господарчих питань, прикордонних відносин та внутрішніх справ, якщо вони не суперечать інтересам федерації та не порушують права інших кантонів.

Досить широкі повноваження надаються кантонам також у сфері оборони та облаштування своїх збройних сил, що пояснюється в першу чергу відсутністю необхідності тримати велику армію внаслідок геополітичного становища, географічного розташування та нейтрального статусу країни. Отже, федеральну армію складають військові з'єднання кантонів, а також усі військовозобов'язані громадяни, що не належать цим з'єднанням. Виняткове право розпоряджатися збройними силами в цілому належить федерації, яка має право в разі небезпеки для країни залучати для оборони додаткові людські, матеріальні ресурси кантонів та використовувати їхню інфраструктуру за відповідну винагороду чи відшкодування, які передбачені конституцією.

У сфері економіки федеральний уряд вживає заходів, що сприяють підвищенню добробуту громадян, видає акти, що регулюють питання торгівлі, промисловості, залізничного та водного транспорту, митниці. Конфедерація регулює також обіг зброї, боеприпасів та вибухових речовин, здійснює випуск та емісію грошових знаків, регулює обіг та встановлює курс іноземної валюти.

Найвищим федеральним судовим органом є Федеральний Верховний Суд. Обираючи його суддів, Федеральний парламент забезпечує представництво в суді всіх офіційних мов держави. До складу федерального суду входять 26–28 суддів і 11–13 присяжних, що засідають в окремих приміщеннях залежно від характеру розглянутої справи. Члени суду обираються федеральними зборами терміном до шести років. За згодою Федерального парламенту кантони можуть передавати розгляд спорів у галузі адміністративного права кантонів до юрисдикції Федерального Верховного Суду.

Чотири мови: три культурні середовища З погляду мовно-культурного різноманіття, Швейцарія складається з 17 німецькомовних кантонів, чотирьох франкомовних і одного італомовного. Три кантони мають дві мови: німецьку та французьку і один – три мови: німецьку, ретороманську та італійську.

В історичному аспекті Швейцарія походить від кількох різних, незалежних та дуже несхожих між собою спільнот, які за своєю структурою були колись сільськими громадами, маленькими демократичними державами, аристократичними чи економічними олігархіями. Ці невеличкі спільноти поступово втрачали зв'язки і, врешті-решт, зовсім відокремились від великих сусідніх імперій чи держав. Таким чином, вони не були втягнуті в процес формування держав Західної Європи XVIII та XIX століть, а навпаки, змогли сформувати свою власну систему урядування та об'єднатися в державу, що складається з незалежних кантонів, тобто з дуже несхожих політичних одиниць, різних мовних співтовариств та різних релігій.

Отже, кожна така кантональна громада дістала змогу існувати і розвиватися згідно з власною культурою,

історією, мовою та релігією. Громада стикалася з правовою культурою своїх сусідів, а водночас виробляла свої власні уявлення про державу, закон та демократію і навіть власні відносини держави і церкви. Народи кантонів зберегли власне розуміння кантональної державності і законності та кантональне і муніципальне громадянство. Кожен швейцарець дотепер має потрійне громадянство: муніципальне, кантональне і, врешті-решт, федеральне.

До кінця XIX століття конфлікти відбувалися частіше на релігійному ґрунті між протестантами (55%) та католиками (44%), ніж на культурно-мовному. Становище суттєво змінилося у XX столітті. Нині релігія вже не є джерелом конфліктів, а значно важливішим виглядає мовне питання. Низка прийнятих на всенародних референдумах демократичних рішень свідчать про те, що різні мовні групи демонструють суттєво відмінні позиції щодо зовнішньої політики, процесу європейської інтеграції, соціального забезпечення та навколишнього середовища. Якщо в майбутньому розбіжності між мовними співтовариствами будуть збільшуватись, можна очікувати суттєвих конфліктів [7].

Напруженість, що виникла у відносинах між різними мовними спільнотами, протягом минулого століття була врахована у новій редакції Конституції 1999 року, в якій підкреслюється, що Федерація несе відповідальність за зміцнення миру та розуміння між різними мовними спільнотами. І так само декларує усі чотири мови, а саме: німецьку (63,7%), французьку (19,2%), італійську (7,6%) та ретороманську (0,6%) державними мовами (ст. 4). Три головні мови – німецька, французька та італійська – юридично перебувають у рівному становищі. Що ж до ретороманської, то конституція гарантує громадянам, що її вживають, підтримку офіційних контактів з федеральною адміністрацією рідною мовою. Три інші державні мови є юридично рівними, що закріплено в Конституції і має велике практичне значення. Наприклад, усі державні рішення, законопроекти, законодавчі акти та постанови складаються одночасно трьома мовами. Вони мають законну силу лише у тому разі, якщо оприлюднюються одразу

трьома державними мовами. В цьому випадку немає пріоритетної мови, кожна має рівний первісний статус. Якщо виникають суперечності, суддя вирішує на користь найбільш розумного тлумачення, незважаючи на мову, якою було підготовлено законопроект.

Діалекти, на яких говорять в німецькомовній Швейцарії, суттєво відрізняються від німецької літературної мови. Мешканці німецькомовних кантонів говорять швейцарською німецькою (Schweizerdeutsch), що має декілька місцевих діалектів: бернський, базельський, цюріхський, валійський і т. ін. Цей перелік можна продовжувати, зважаючи на велику кількість кантональних та регіональних діалектів і говірок. Швейцарці, що користуються місцевим діалектом, здебільшого розуміють швейцарські діалекти інших регіонів. В усякому разі, швейцарці в змозі зрозуміти загальний зміст того, про що йдеться. Найбільш складним для розуміння вважається валійський діалект.. Проведене у в 2002 році опитування виявило, що 27% населення країни віддають перевагу бернському, 20% – валійському і лише 10% цюріхському діалектові.

У німецькомовній Швейцарії письмовою мовою є німецька літературна (нормативна). Власне кажучи, це перша іноземна мова, яку діти починають вчити в школі. Уся преса та більшість книжок друкуються німецькою нормативною мовою і лише деякі швейцарські автори друкують свої твори місцевими діалектами. На жаль, і дотепер не існує єдиних правил правопису для діалектів. Підґрунтям цьому є велике розмаїття та інколи суттєві відмінності діалектів один від одного. Люди, які володіють німецькою мовою, важко розуміють швейцарський діалект, в першу чергу, через вимову, але й граматику та словниковий запас значно відрізняються від німецької літературної мови. Ось що з цього приводу говорив відомий швейцарський письменник Ф. Дюрренматт: «Я розмовляю бернським діалектом, а пишу нормативною німецькою мовою. Я постійно змушений відкидати у свідомості рідну мову, якою розмовляю, та наvertатися до чужої мені мови, якою не можу говорити. Є критики, які дорікають мені, що у моїй німецькій відчувається берн-

ський діалект. Я згідний, що відчувається. Я пишу тією німецькою, яка накладалася на мій, уже з дитинства сформований рідний діалект» [8].

Етнічна та культурна різноманітність, комплексність та мультикультуралізм швейцарського суспільства часто формувалися під час жорстоких релігійних війн та ідеологічних протиріч, що ставили під загрозу цілісність країни, яка і дотепер залишається неоднорідною нацією з великою ймовірністю виникнення конфліктів. Разом тим, сьогодні усі в державі, мабуть, згодні з тим, що інтереси меншості повинні забезпечуватися не з допомогою сили, а мирним політичним шляхом.

Які ж причини, на думку швейцарських дослідників, примушують відмінні між собою спільноти відмовитися від застосування сили і перейти переважно до процедур мирного прийняття рішень? Головна причина, як вважають, – це легітимність єдності нації: оскільки нація є етнічно неоднорідною, єдиний фактор, який справді об'єднує країну, – це тверда віра абсолютної більшості громадян в одні й ті самі політичні цінності; швейцарці прийняли правила політичної гри, згідно з якими до демократії веде солідарність на місцевому та федеральному рівнях. Головний виклик швейцарському федералізмові полягає в мультикультуралізмі нації, який склався не внаслідок імміграції громадян, як, наприклад, у США, Канаді або Австралії, а навпаки, сягає своїм корінням у давню історію спільнот, які споконвіку жили в Швейцарії.

Цілком можливо, що традиційні політичні процедури та інститути – такі, як пряма демократія, федералізм і місцеве самоврядування настільки глибоко вкорінилися, що перетворили культурно неоднорідне суспільство на політично гомогенний народ. Цілком можливо, що саме федералізм як спільне урядування різних культур і сильне самоврядування й автономія кантонів та муніципалітетів був і залишається найважливішим інтегруючим фактором, що об'єднує швейцарське суспільство, яке завдяки згаданим цінностям досі не розкололось на мовні і релігійні громади.

За існуючу різноманітність та фінансову незалежність швейцарські кантони та муніципалітети платять економічною нерівністю між ними, оскільки зрівнялівка означала би централізацію, яка, у свою чергу, знищила б різноманітність. У державі з неоднорідним суспільством солідарність є проблемою не лише окремих особистостей, але й різних культурних спільнот чи релігійних конфесій. Таким чином, солідарність як головний елемент, що тримає разом потенційно суперечливе швейцарське суспільство, повинно забезпечувати рівні можливості не лише для особистості, але й для будь-якої спільноти. Мабуть, саме тому як попередня, так і остання редакції конституції країни не містить жодних положень, які гарантували рівні можливості окремим особистостям або рівні умови життя усьому населенню.

Якщо особи, що належать до ретороманської меншини, матимуть лише рівні права, вони завжди вважатимуть себе громадянами другого сорту, оскільки в суспільстві повного рівноправ'я вони залишатимуться крихітною меншиною, дискримінованою з боку держави, тоді як кожний романо-мовний громадянин повинен мати таку саму значимість в суспільстві як частина своєї спільноти, як і швейцарці, що належать до німецькомовної більшості. Пошук рівноваги між рівними особистими правами людини та правом бути рівним, зберігаючи належність до відповідної меншини, постійно ведеться у швейцарському суспільстві за повного розуміння складності цього завдання, яке навряд чи зможе бути колись розв'язаним вичерпно.

Учасники 3-ї Національної конференції з питань федералізму, яка відбулась у травні 2011 року в італомовному кантоні Тічіно, загалом дійшли висновку про необхідність діалогу між трьома великими культурами, що впливають на Швейцарію, – німецької, французької та італійської, – оскільки культурна автономія кантонів веде, на їхню думку, до зміцнення «провінційної містечковості» [9].

Загалом, на думку швейцарських функціонерів, питання багатомовності на федеральному рівні полягає в тому, що, з одного боку, ця проблема дедалі жорсткіше регулюється на держаному рівні за допомогою приписів та

підзаконних актів, а з другого, спостерігається падіння інтересу населення до питання багатомовності [10].

Розглядаючи практику представництва меншин в державних органах, слід відзначити, що в Швейцарії меншини не захищені напряму спеціальними законодавчими актами. Представництво меншин у законодавчому органі федерації забезпечується в межах звичайних демократичних процедур, оскільки майже всі меншини в кантонах є добре організованими соціальними групами [11].

Швейцарія та ЄС. Перші угоди в рамках цієї співдружності Швейцарія підписала лише у 1972 році, створивши, таким чином, сприятливу і міцну основу для реалізації чотирьох основних принципів: свободи руху товарів і капіталів, взаємного надання послуг та міграції робочої сили. 21 червня 1999 року урядом країни було підписано двосторонні секторні угоди з Євросоюзом, які налічували сім торговельно-економічних пунктів. Усі підписані угоди забезпечили країні три чверті переваг, якими володіють держави-члени ЄС, але не змусили їх до відповідних поступок (скасування банківської таємниці, вільний рух робочої сили, транзит вантажівок через територію країни). При цьому відсутній будь-який збиток державному суверенітету. Всі чотири політичні партії, що входять до Федеральної Ради, а також основні фінансово-промислові та профспілкові об'єднання підтримали вищезгадані угоди.

Майже через два десятиліття після підписання першої угоди (у березні 2001 року) в країні було проведено всенародний плебісцит щодо доцільності початку переговорів про умови вступу країни до Євросоюзу. Проти проголосувало 50,4% населення. На кантональному рівні проти включення країни в європейську інтеграцію висловлювалися 16 з 26 кантонів. В основі такого неприйняття ЄС лежало побоювання можливої втрати державного суверенітету, неминучих поступок з транзиту європейських вантажівок через країну, а головне – необмеженої свободи для переміщення іноземної робочої сили. Позначилося цілком певне розмежування між окремими групами кантонів. Німецькомовне населення виступило в основному проти, франкомовне – за приєднання до ЄС.

Здобувши переконливу перемогу, противники вступу до Євросоюзу оперували вельми зрозумілими і не менш переконливими аргументами. На їхню думку, така маленька країна, яка свято береже свої споконвічні традиції, просто-таки «розчиниться у хвилях усіх цих загальноєвропейських зобов'язань, директив, стандартів та правил, що вирівнюють усі країни-учасниці «під один гребінець». До того ж жодним чином не покращиться становище швейцарського народу в цілому, оскільки щорічно доведеться вносити у загальноєвропейську казну до 5 млрд доларів членського внеску, нічого не отримуючи натомість [12].

У цій ситуації Федеральна Рада зайняла помірковану проміжну позицію, згідно з якою Швейцарія безперечно приєднається колись до ЄС, але це питання не сьогодні, а майбутнього і порушувати його поки що не слід. На думку швейцарських аналітиків, якби Федеральна Рада вирішила сьогодні винести на всенародний референдум питання про приєднання країн до ЄС, таке рішення було б рівнозначно самогубству, оскільки громадяни скоріш за все проголосували б позитивно.

Загалом, нові глобалізаційні виклики та майбутні нові хвилі міграції з країн – нових членів ЄС та інших регіонів світу примушують швейцарців серйозно замислитись над тим, що кількість населення в країні вже практично досягла 8 мільйонів, а через 20 років, за оцінками фахівців, їх буде вже 11 мільйонів чоловік. Такі прогнози примушують розробляти нову стратегію житлового будівництва, оновлення інфраструктури в містах і селах. Зростають побоювання, чи не доведеться усім громадянам Конфедерації невдовзі переселитися у багатоповерхівки і чи вистачить корінним мешканцям місця на швейцарських пляжах, які вже часто-густо окупували іноземці [13].

Висновки З точки зору використання швейцарського досвіду в контексті державотворення та розбудови української держави викладений матеріал дає змогу зазначити наступне.

1. Швейцарська модель федералізму дуже обережно і з великими застереженнями може бути використана в

українських реаліях. І це не лише тому, що швейцарський федералізм, за словами швейцарських дипломатів, – це «товар не експортний». Не менш важливим уявляється те, що маленька високотехнологічна і добре соціально захищена Швейцарія в оточенні високорозвинених європейських країн за будь-якої політичної моделі могла б досягти добробуту і процвітання. Тоді як для відносно великої за територією та населенням і, в принципі, унітарної держави Україні більш корисним було б вивчення досвіду таких приблизно рівних їй за масштабами федеративних утворень, як РФ, США або Канада, з усіма їх перевагами та недоліками.

2. Значно привабливішим та перспективнішим виглядає для України використання елементів швейцарської моделі місцевого самоврядування стосовно перерозподілу бюджетних коштів та механізмів прийняття рішень щодо їхнього використання. Те саме стосується і швейцарського досвіду в сфері функціонування багатомовності або формування культурної чи конфесійної різноманітності. При цьому слід пам'ятати про потенційну «вибухонебезпечність» мовного чи релігійного питань, а також враховувати, що за наявну різноманітність та фінансову незалежність швейцарські кантони та муніципалітети платять економічною нерівністю між ними, оскільки зрівнялівка означала би ту саму надмірну централізацію, якої хотілося уникнути.

3. Що ж до швейцарського досвіду стосунків з Євросоюзом, то він може бути повністю врахованим і вже використовується Україною для розвитку стосунків з ЄС як взірець ефективного дотримання власних інтересів у стосунках з міжнародною організацією.

1. Див.: Bundevefassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18.April.1999 (Stand am 9.Marz 2012) // <http://www.admin.ch/ch/d/sr/1/101.de.pdf>

2. Див.: Фляйнер Т. Швейцария: конституция федерального государства и кантонов. / Казанский центр федерализма и публичной политики, 2006 // <http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n4/stat7/>

3. Фляйнер Т. Швейцария: конституция федерального государства...

4. Фляйнер Т. Швейцария: конституция федерального государства...

5. Див.: Громадське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення тенденції розвитку.// За ред. Ф.М.Рудича. К.: Парламентське видавництво, 2006. – С.348–362.

6. Клепитцкая Т.А. Конституционные основы федерализма в США и Швейцарии. МГЮА – М.: 1977. – С.8–10.

7. Див.: Фляйнер Т. Швейцария: солидарность, этническое и культурное многообразие 2008 // <http://www.kazanfed.ru/actions/konfer2/dokl1/>

8. Цит. за: Государственные языки Швейцарии // http://www.swissworld.org/ru/naselenie/jazyk/shveicarsko_nemeckii_dialekt/.

9. Див.: Швейцарский федерализм – настоящее и будущее // <http://swiss-ce.rsuh.ru/news.html?id=1408523>

10. Див.: Saurer A. Es ist mühsam, ständig aufs Hochdeutsche zu pochen. – Berner Zeitung – 2012 – 19 November // <http://www.bernerzeitung.ch/schweiz/>

11. Авраменко С.Л. Швейцарский федерализм : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Московский государственный институт международных отношений. – М., 2002 – С.25.

12. Див.: Юданов Ю. Швейцария и Евросоюз: трудные поиски партнёрства //Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 2.

13. Див.: Capodici V. Die Schweiz erträgt durchaus zehn Millionen Einwohner. – Tagesanzeiger. – 2012 – 10 August // <http://www.tagesanzeiger.ch/schweiz/standard/Die-Schweiz-ertraegt-durchaus-zehn-Millionen-Einwohner/story/29453122>.

Кочан Н.І.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІСЛАМУ В ДОНБАСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Іслам у Донбаському регіоні є неоднорідним явищем: багатоетнічним і багатокультурним, представленим низкою конкуруючих між собою ісламських центрів з відмінними зовнішньополітичними орієнтаціями. Інструменталізація релігійного та етнічного чинників проаналізована на прикладі виникнення і зникнення Мусульманської партії України (Донецьк). Альтернативою мобілізаційним

політичним технологіям автор бачить формування у представників ісламської умми в Україні громадянських політичних лояльностей та інклюзивних ідентичностей, протидію груповій ізоляції, створення умов рівного доступу представників етнічних та релігійних меншин до національних економічних, соціально-політичних ресурсів.

Ключові слова: Іслам, Донбас, релігія, етнічність, етнополітика.

Natalia Kochan. The Ethnic and Political Aspects of the Development of Islam in Ukrainian Donbas region. Islam in Ukrainian Donbas is a heterogeneous phenomenon – multiethnic and multicultural, and represented by a number of competing centers with different political orientations towards Islamic countries abroad. Instrumental use of religion and ethnicity is analysed on the bases of the Muslim Party of Ukraine (Donetsk) case-study, its sudden rise and predictable fall. As an alternative to mobilizing political technologies the author suggests: formation of political loyalties to the country of living, promotion of inclusive identities, counteraction to group isolationism, and creating conditions of equal access to national economic, social and political resources for representatives of ethnic/religious minorities.

Key words: Islam in Ukraine, Donbas, religion, ethnicity, politics towards ethnic and religious minorities.

Від часу проголошення Україною незалежності у грудні 1991 р. розвиток ісламських структур у новопосталій державі певний час відбувався за інерцією, заданою згори керівництвом СРСР під час горбачовської лібералізації політики держави щодо релігії і церкви. Упродовж першої половини 1980-х рр. кількість офіційно зареєстрованих у СРСР ісламських структур зберігала тенденцію до скорочення, що було притаманним усім без винятку релігійним структурам у країні державного атеїзму. Так, у 1984 р. в СРСР діяло 7 ісламських об'єднань, а у 1985 і 1986 рр. їхня кількість скоротилася до двох. Переломним для відновлення ісламських структур став 1987 р., коли було відновлено реєстрацію невдовзі перед тим лікві-

дованих об'єднань. Відтоді штучно стримувана динаміка зростання релігійних організацій набуває вибухового характеру. Якщо у 1988 р. кількість мусульманських об'єднань зростає до 34 одиниць, то за неповний 1989 р. (станом на 20 вересня) – їх налічувалося вже 202 [15, с. 2]. Кількість релігійних громад мусульман у Радянському Союзі зростає від 394 у 1986 р. до 402 у 1988 р. і до 1 602 одиниць в останньому – 1991-му – році існування СРСР. До 1991 р. в СРСР не було вищих ісламських закладів освіти. Середня ланка професійної духовної освіти була представлена у 1986 р. двома медресе зі 116 учнями, у 1988 р. кількість учнів обидвох медресе зростає до 133 осіб, а у 1991 р. функціонувало вже 6 медресе, де здобували освіту 510 осіб. У тому-таки 1991 р. в СРСР офіційно розпочали діяльність 5 вищих мусульманських навчальних закладів із набором у 414 слухачів [10, с. 7].

Динаміку зростання кількості мусульманських структур в незалежній Україні у 1991–2008 рр. ілюструє Табл. 1. Упродовж першого року незалежності кількість мусульманських релігійних громад в країні (у статистичному обліку позначених як кількість мечетей) зростає з 14 до 32.

Таблиця 1.

**Кількість мусульманських релігійних організацій
в Україні (1991–2008 рр., станом
на 1 січня поточного року)***

Назва релігійного центру	1991	1992	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2007	2008
Мечеті/ Релігійні громади мусульман	Мечеті 14	Мечеті 32	Мечеті 42	Релігійні громади 120/1	Релігійні громади 178/2	Релігійні громади 236	Релігійні громади 230/30	Релігійні громади 196/44?	—	—	—	—	—	—	—	—

Незалежні мусульманські громади (Київський муфтіят, 2007; ДУМУ «Умма», 2008)	(Незалежний) Духовний центр мусульман України (Донецьк, 1994)	Духовне управління мусульман України (Київ, 1992)	Духовне управління Мусульман Криму (Сімферополь, 1992)	Назва релігійного центру
—	—	—	—	1991
—	—	—	—	1992
—	—	—	—	1993
—	—	—	—	1995
—	—	—	—	1996
—	—	—	—	1997
—	—	—	—	1998
11/1	13	—	208/22	1999
13/2	13/1	45	224/45	2000
28	19	55	255/40	2001
44	14	56/1	280/29	2002
63	14	58	296/29	2003
57	23/1	62/1	326/13	2005
73	22	66/1	338/613	2006
86	22	70	347/613	2007
90	21	72/1	352/613	2008

* Тут і далі таблиці укладено на підставі зведених даних статистичної щорічної звітності Державного комітету у

справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Також усі наведені у статті статистичні дані, якщо не зазначено інше, надаються згідно з офіційною статистикою державного органу у справах релігій (назва, статус і відомче підпорядкування якого впродовж років незалежності зазнає перманентних видозмін).

З наведених у Табл. 1 даних видно, що на рівні державного органу у справах релігій пильніша увага формуванню ісламської релігійної мережі (або ісламської умми) в країні почала приділятися від 1998 р. Перед тим обліку підлягала лише кількість культових будівель та громад мусульман. Диференціація і структуризація релігійного поля ісламу в Україні, що розвивалися по висхідній упродовж 1990-х рр., змусила державний орган у справах релігій звернути увагу на неоднорідність ісламського середовища в Україні, змагальність, конкурентність і подеколи внутрішню напругу у відносинах між ісламськими центрами, що знайшло своє відображення у розширенні номенклатури обліку у звітності Державного комітету у справах релігій.

Характер та методологія обліку релігійних структур мусульманських спільнот відповідними органами державного управління мають низку обмежень. *По-перше*, має бути зроблене спільне для будь-яких релігійних організацій/громад/центрів застереження стосовно того, що офіційна статистика Держкомітету у справах релігій в окремих випадках не відображає реального стану речей, оскільки законодавство України не передбачає обов'язковості реєстрування релігійними організаціями як юридичної особи. Офіційні дані свідчать, що в Україні кількість незареєстрованих мусульманських об'єднань вища від тих, які пройшли процес державної реєстрації: станом на 1 січня 2011 р.: із 1208 релігійних об'єднань мусульман в Україні 598 мали статус юридичної особи, а 610 діяли без реєстрації. Крім того, існує висока вірогідність функціонування окремих мусульманських громад, що випадають із поля зору існуючої системи статистичного обліку навіть у статусі незареєстрованих.

По-друге, для мусульманських громад у статистичних звітах зводяться під спільну парасольку дві окремі

структури – Київський муфтіят і ДУМУ Умма, які, з огляду на незавершеність структуризації ісламської умми в Україні, доцільно було б розрізняти.

По-третє, вкрай вразливим місцем усіх даних, якими оперують ті чи ті органи державного управління, відповідальні за сфери, пов'язані з релігією, етнічними та міграційними процесами, є відсутність даних про неформальні *ad hoc* організації студентів-іноземців, що зцементовані особистими зв'язками своїх членів, будуються за земляцьким принципом і у полі діяльності яких перебувають також питання забезпечення релігійних потреб одноплемінників і одновірців. Зокрема, наприкінці 2010-х рр. у вищих і середніх навчальних закладах Донеччини налічувалось близько 1 100 студентів – вихідців з країн арабського Сходу [8, с. 75], що мають відмінну від локальної ісламську культуру та ідеологію, нерідко – модифікацію віросповідання, що може створювати додаткову напругу в ісламському середовищі України.

Нарешті, *по-четверте*, випадають із поля зору статистики спільноти, що виникають спонтанно у середовищі нелегальних мігрантів, кількість яких неконтрольовано стихійно зростає.

Форми статистичного обліку населення, що існують в країні, не надають можливості навіть приблизно встановити кількість тих, хто в Україні сповідує іслам. У наукових дослідженнях та саморепрезантаціях ісламських лідерів кількість мусульман визначається довільно, про що свідчить амплітуда коливань у цифрах – від 90 тис. до 2 млн мусульман [16]. Науковці схильні до нижчих показників, тоді як ісламські лідери зазвичай завищують статистику. М. Якубович визначає ймовірний мінімум мусульман в Україні в межах 300–500 тис. осіб, з яких понад 200 тис. становлять кримські татари і декілька десятків тисяч волзькі татари, що мешкають на Донбасі [14, с. 291–304; 13, с. 160].

Представник всеукраїнської громадської мусульманської організації «Альраїд» у Донбасі Хамза Іса зазначає, що видається неможливим визначити кількість мусульман в регіоні, оскільки такого роду облік як такий є відсутнім, і подає приблизну оцінку їхньої кількості в межах від 100

тис. до 200 тис. осіб. При тому представник «Альраїду» посилається на поступування процесів асиміляції в ісламському середовищі: «Багато хто, на жаль, не вважає себе мусульманами, але при цьому у багатьох з них мусульманські ім'я та прізвища. І, навпаки, прізвище, ім'я, немусульманські, але особа заявляє, що є татариним. Це питання асиміляції. [...] Має бути [здійснене] дослідження, яке визначило б кількість, і ми чіткіше розуміли б проблему асиміляції» [18].

Із великими застереженнями можна зробити припущення щодо ймовірної кількості мусульман в Україні на підставі кількості представників тих чи тих етнічних груп, представники яких традиційно сповідують іслам. Таких груп, згідно з прийнятим Держкомітетом статистики поділом, в Україні налічується 40. Кримські татари становлять 57% загальної кількості мусульманських народів України, три найбільші етнічні групи (кримські татари, волго-уральські, вони ж казанські, вони ж волзькі татари або просто татари, а також азербайджанці) разом становлять 84%, а перші п'ять з урахуванням (узбеків і турків) – майже 90% [5, с. 16].

Стосовно застережень при такого роду екстраполяціях, насамперед, необхідно зазначити, що абсолютизація чи гіперболізація взаємопов'язаності релігійного та етнічного чинників як така становить вихід поза межі наукового дискурсу до царини ідеологій та міфів. Зокрема, у досліджуваній групі волзьких татар поряд із татарами-мусульманами існує постала на тій самій етнічній основі група татарів-кряшенів, що сповідують православ'я (аналогічно абхазів і болгарів поділені на мусульман і православних, араби Лівану й Палестини – на мусульман і християн, серби – на православних, католиків і мусульман-босняків, українці – на православних і греко-католиків. Крім того, в ісламських середовищах України відбуваються – хоча й різною мірою, але поступально, – об'єктивні процеси секуляризації, асиміляції з домінуючим неісламським соціополітичним і культурним контекстом. Такі процеси «розмивають» етнічні та релігійні ідентичності міноритарних груп на користь ефективніших

під кутом зору реалізації соціальних і політичних прав особи та особистих життєвих стратегій ідентичностей.

Насамкінець, Досліджуючи іслам в Україні, слід брати до уваги ту обставину, що останній представлений в Україні низкою конкуруючих релігійних центрів, серед яких найчисельнішим є такі:

1) Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), створене 1992 року з центром у Сімферополі, об'єднує 80,1% від загальної кількості мусульманських організацій в Україні [3]. За етнічним складом члени ДУМК є переважно кримськими татарами.

2) Духовне управління мусульман України (ДУМУ), створене 1992 року, з центром у Києві, об'єднує 9,1% організацій мусульман України. Членами його є переважно вихідці з Кавказу (дагестанці, чеченці тощо), кримські та волзькі татари, а також представники нової іміграції – пакистанці, афганці, араби (ліванці, тунісці тощо).

3) Духовний центр мусульман України (ДЦМУ) з центром у Донецьку, що виник на базі зареєстрованого у 1994 р. Духовного центру незалежних мусульманських громад України. Станом на 1.01.2011 р. ДЦМУ об'єднував 1,9% від загальної кількості організацій мусульман України [3]. Складається центр переважно з представників волзьких татар.

4) Релігійне управління незалежних мусульманських громад Київський муфтіят (створений у 2007 р.). Складається переважно з волзьких, казанських татар.

5) ДУМУ «Умма» (створене 2008 р., центр у Києві). Складається переважно з етнічних арабів (палестинці, йорданці), а також узбеків і невеликої кількості новонавернених етнічних росіян та українців (кількість новонавернених становить максимум кілька сотень осіб [5, с. 14]). Громади ДУМУ «Умма» функціонують переважно в південно-східному та центральному регіонах України (Київ, Запоріжжя, Одеса, Сімферополь, Чернівці, Вінниця, Полтава, Харків, Дніпропетровськ), а також у Донецькій (Донецьк, Сніжне, Костянтинівка) та Луганській (Луганськ, Стаханов) областях [16].

6) 11 громад мусульман намагаються інституалізувати себе як Всеукраїнське духовне управління мусульман «Єднання».

До стрімкого зростання кількості населення України, що сповідує іслам, спричинилася, насамперед, масова стихійна міграція кримськотатарського населення з місць примусової депортації. Вона розпочалася після скасування у 1989 р. дискримінаційної заборони на повернення татар до історичної батьківщини і посилилася після проголошення на початку 1990-х рр. урядом України заходів на підтримку репатріації представників кримськотатарського народу. У 2001 р. кількість кримських татар в Україні становила 248 193 осіб, абсолютна більшість яких проживала в Криму (близько 245 тис. осіб) [5, с. 16]. Мусульманська спільнота кримських татар є найчисельнішою серед мусульманських організацій, що структурують релігійне поле ісламу в Україні.

Набагато повільніше відбувалося в незалежній Україні формування релігійних структур волзьких татар, другою в країні за чисельністю етнічною групою, що сповідує іслам (у 1989 р. 87 тис. осіб, у 2001 р. – 73 тис.). Волзькі татари оселилися (і закорінилися) на теренах сучасної Донеччини, Луганщини, Харківщини, а також у деяких містах Східної та Центральної України, внаслідок примусової/вимушеної трудової міграції з російського Поволжя (переважно Пензенської губернії) задля промислового освоєння Донбасу у другій пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. підтвердив традиційні ареали поселення волзьких татар: Донецька область (16 161 осіб), АР Крим (11 090 осіб), Луганська (8 543 осіб) та Херсонська області (5 353 осіб)*, що збігаються з ареалом поширення мусульманських громад ДЦМУ.

Під тиском процесів форсованої індустріалізації та пов'язаних із нею модернізації та урбанізації, а також радянської політики державного атеїзму релігійний чинник у самоусвідомленні волзьких татар має доволі маргінальний характер. Для пояснення причин такого стану речей треба зважати як на наведені вище

* Тут і далі: CD-видання «Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року». – К., 2003.

демографічні показники стосовно скорочення кількості поволзьких татар між двома всеукраїнськими переписами населення (1989–2001 рр.), так і на факт володіння рідною мовою – важливою складовою етнічної ідентичності – лише 35% представників поволзьких татар. Тобто у цьому середовищі поступують асиміляційні процеси, що позначаються на ідентифікаційних маркерах ідентичності. Пріоритет, як зазначалося вище, віддається ідентичностям, що відкривають більше можливостей для участі у соціально-політичних процесах.

Іслам сприймається в середовищі поволзьких татар переважно як складова етнокультурної, а не власне релігійної ідентичності. Якщо в цілому в Україні з 1992 р. по 1997 р. кількість громад мусульман зросла, відповідно, з 32 до 236 одиниць, то в Донецькій області цей «приріст» виглядав як 1 громада у 1992 р. і 8 у 1997 р. В Луганській області на той же час не було зареєстровано жодної мусульманської громади. Першою громадою в Луганську, яка набула статусу юридичної особи у жовтні 1997 р., стала громада «Берлекс» у м. Красний Луч (історично там існувала громада у складі близько 100 осіб до початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.). У 2003 р. громади Луганська об'єдналися, утворивши Головне управління мусульманських громад Луганська [11, с. 64].

У Табл. 2 і Табл. 3 наведені дані Державного управління у справах релігій за 2007–2012 рр., що ілюструють динаміку розвитку організаційних структур і релігійних громад мусульман Донбасу, забезпеченість громад духовенством, кількість навчальних закладів і недільних шкіл, стан забезпеченості культовими спорудами. На початок 2012 р. в Донецькій області функціонувала 31 мусульманська громада, Луганській – 13.

Привертає увагу факт оренди громадами мусульман абсолютної більшості культових будівель, переобладнаних під мечеті, і практично відсутність будівництва мечетей власним коштом громад, що свідчить і про нечисельний склад цих громад, і про відсутність у них матеріальних ресурсів для такого роду діяльності. Крім того, мусульманські центри і громади не мають у розпорядженні

офіційних друкованих періодичних видань, натомість вони широко представлені в мережі Інтернету. Не приділяється увага місцевими мусульманами розвитку системи духовної освіти та підготовки кадрів у межах України.

Порівняння даних Табл. 1 з даними у Табл. 2 і 3 свідчить про те, що у загальноукраїнському масштабі ісламські структури безпосередньо в Донецькій та Луганській областях за кількісними показниками посідають найнижче місце в Україні. Тому слушною видається думка колективу авторів монографії «Ісламська ідентичність в Україні» стосовно того, що «нині наявність серед волго-уральських татар Донбасу групи впливових бізнесменів становить один із факторів збереження громадою свого місця на етноконфесійній карті України» [5, с. 17].

Таблиця 2

Кількісні характеристики ісламської мережі в Донецькій області, 2007–2012 рр.

Рік, станом на 1 січня	Назва організації	Громад зареєстрованих/незареєстрованих	Центрів/управлінь	Священослужителів, в т.ч. іноземців	Духовних навчальних закладів / кількість слухачів	Недільних шкіл	Культових будівель, / у т.ч. на правах власності/ плюс в оренді	Збудовано від 1992 р. / будується	Періодичних видань
2007	ДУМУ	8	—	7/1	—	—	8 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/2	1/16	4	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	3	—	—	—	—	—	—	—
2008	ДУМУ	8	—	7/1	—	—	8 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	11	1/0	10/2	1/6	4	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	3	—	—	—	—	1 (1 в оренді)	—	—

Рік, станом на 1 січня	Назва організації	Громад зареєстрованих/незареєстрованих	Центрів/управлінь	Священнослужителів, в т.ч. іноземців	Духовних навчальних закладів / кількість слухачів	Недільних шкіл	Культових будівель, /у т.ч. на правах власності/ плюс в оренді	Збудовано від 1992 р. / будується	Періодичних видань
2009	ДУМУ	8	—	7/1	—	—	8 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	4	8/1 (1 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	3	—	—	—	—	3	—	—
2010	ДУМУ	9	—	7/1	—	—	9 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	4	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	6/1	—	—	—	—	6 (6 в оренді)	—	—
2011	ДУМУ	9	—	7/1	—	—	9 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	—	8/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	12	—	—	—	—	12	—	—
2012	ДУМУ	9	—	7/1	—	—	9 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	—	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	13	—	10	—	—	13 (13 в оренді)	—	—

**Кількісні характеристики ісламської мережі
в Луганській області, 2007–2012 рр.**

Рік, станом на 1 січня	Назва організації	Громад зареєстрованих / незареєстрованих	Центрів / управлінь	Священнослужителів, в т.ч. іноземців	Духовних навчальних закладів / кількість слухачів	Неділних шкіл	Культових будівель, / у т.ч. на правах власності / плюс в оренді	Збудовано від 1992 р. / будується	Періодичних видань
2007	Незалежний ДЦМУ	8	0/1	9/1		3	5/4 (4 в оренді)	—	—
	Незалежні організації	1	—	—	—	—	(1 в оренді)	—	—
2008	Незалежний ДЦМУ	8	0/1	9/1	—	3	5/4 (4 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	1	—	—	—	—	(1 в оренді)	—	—
2009	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (3 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	2	—	1	—	—	(2 в оренді)	—	—
2010	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (3 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	2	—	1	—	—	(2 в оренді)	—	—
2011	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (5 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	3	—	2	—	—	(3 в оренді)	—	—
2012	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (6 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	4	—	3	—	—	(4 в оренді)	—	—

На сьогодні організаційним центром більшості мусульманських громад волзьких татар на Донеччині та Луганщині, а також точково на Вінничині, Херсонщині та Харківщині є Духовний центр мусульман України. Центр заснований у 1994 р. у Сімферополі на основі 10 регіональних громад. Розташуванням керівного центру було обрано м. Донецьк, першим муфтієм обрано Айсу Хаметова, головою президії – Рашида Брагіна (родича кримінального авторитета та бізнесмена, володаря футбольного клубу «Шахтар» Ахатя Брагіна, забитого на смерть під час третього замаху на його життя у 1995 р., в період так званого дикого накопичення капіталу шляхом перерозподілу державної власності в Україні. Бізнес А. Брагіна перейшов переважно до рук Р. Ахметова).

Від часу Російської імперії, коли у 1831 р. було створене Таврійське духовне магометанське правління, мусульмани України та решти країн пострадянського простору успадкували таку форму адміністративного устрою, як муфтіят на чолі з муфтієм, що обирається громадою на певний термін [12]. З квітня 2000 р. до січня 2004 р. головою і муфтієм ДЦМУ було обрано С. Мухамедзянова, наступником якого став Р. Абдікеев, який виконує ці функції досьогодні [2, с. 66].

До кола діяльності ДЦМУ як релігійної організації входить розвиток контактів з одновірцями за межами України, організація паломництв з України до мусульманських святинь у Мецці та Медіні, відзначення ісламських свят (Рамазан-Байрам, Курбан-Байрам, іфтарі тощо), благодійницька діяльність.

На базі ДЦМУ було засновано Донецький обласний культурний центр ісламу та Український ісламський університет (м. Київ), який з 1999 р. до 2001 готував кадри імамів-хатибів і відіграв важливу роль в інституційному оформленні ісламу в середовищі волзьких татар.

Всупереч законодавству України, що забороняє релігійним організаціям брати участь у політичній діяльності, ДЦМУ де-факто виступила одним з інструментів регіональної бізнесової верхівки у боротьбі як за доступ до політичного ресурсу на загальнодержавному рівні, так і за монополізацію впливу в мусульманському середовищі

України, насамперед, у протистоянні з кількісно домінуючим кримсько-татарським меджлісом шляхом підтримки опозиції М. Джемільову. Виникнення, так само як і зникнення з політичного поля України, цього мусульманського проекту, преса пов'язувала з іменем Р. Ахметова.

Отож, у листопаді 1997 р. при ДЦМУ було створено і зареєстровано в Міністерстві юстиції Партію мусульман України (ПМУ), першим очільником якої став Р. Брагін. Керівництво партії підкреслювало, що в ідеологічному аспекті ПМУ спирається на політичні основи ісламу. Для обґрунтування факту участі релігійної організації у політичному житті Р. Брагін та його перший заступник І. Баширов, посилалися на такі обставини: «Нечисельні конфесії України, в тому числі Іслам, пов'язані з політикою. Це знаходить свій вияв як в існуванні релігійно-політичних організацій, так і участі духовенства в політиці. Звернення Ісламу до політики ґрунтується на початковій єдності в Ісламі духовного і світського первнів. [...] ідея єдності Ісламу і політики працює у суспільній свідомості. Ця формула залишається однією з засад політичної культури мусульманського світу» [1].

Керівництво Партії мусульман України наполягає на тому, що поняття (і явища, що за ними стоять) «фундаменталізм» та «ісламізм», як вони розуміються в ісламі, не містять негативних конотацій. Фундаменталізм очільники партії трактують як явище ідеологічне, спрямоване на «відновлення початкових цінностей ісламу», як «форму самоствердження ісламу як соціокультурної системи». «Політичним виявом Ісламу, – за твердженням цитованих вище очільників ПМУ, – є ісламізм. Під ісламізмом розуміється діяльність ісламських політичних організацій – таких, як ПМУ». «Процес політизації розвивається за власною внутрішньою логікою. Мусульманські організації активізуються напередодні президентських виборів. Чимало партій прагнуть використовувати мусульман у власних політичних інтересах. Хвиля політичної активності мусульман зумовлена об'єктивними та суб'єктивними причинами, переважанням розрахунку і бажанням досягти певних цілей. ПМУ здатна відіграти

консолідує роль. Однією з найважливіших її програмних цілей є об'єднання усіх мусульманських організацій в єдину асоціацію. При цьому треба зазначити, що ПМУ є не релігійною, а політичною організацією, яка увела Іслам до ідеологічного простору».

Не випадково лідери Партії мусульман України наголошували на її «консолідуєчій ролі», оскільки саме ПМУ бачилася ними та бізнесменами й політиками, які за цим проектом стояли, структурою, що мала поглинути решту мусульманських організацій в Україні, і «стати провідною політичною організацією з ідеологією Ісламу» [1]. Як відомо, відносини донецького ісламського центру з междлісом у Криму мали конкурентний і конфліктний характер саме через намагання донецької групи монополізувати духовний вплив у середовищі місцевих кримських татар-мусульман. Зусиллями ПМУ були заблоковані спроби створення аналогічної політичної ісламської організації у Запоріжжі.

Партія мусульман України брала участь у парламентських виборах 1998 р. Під час президентських виборів 1999 р. – підтримала кандидатуру Президента Л. Кучми. За словами Р. Брагіна, під час парламентських виборів 1998 р. партія лише в Криму набрала 16 тис. голосів на свою підтримку. Під час президентських виборів 2004 р. партія зробила заяву про входження усім складом до лав Партії регіонів, надаючи підтримку кандидату в Президенти В. Януковичу.

У грудні 2005 р. на V з'їзді ПМУ 370 делегатів із 17 регіонів України ухвалили рішення про самороспуск партії (шляхом ліквідації) і вступ повним складом до лав Партії регіонів. Прес-служба Партії регіонів (на той час Р. Ахметов посідав сьоме місце у списку ПР) з цього приводу оприлюднила таку заяву: «На думку Партії мусульман України, усі виборці, які тверезо мислять, усвідомили небезпеку «помаранчевих» пріоритетів для України, готові взяти повноцінну участь у наступних виборах до парламенту і місцевих рад задля перемоги Партії регіонів, яка зможе покращити життя усіх і кожного, в регіоні та країні» [17]. Відтак у парламентських виборах 2006 р. ПМУ брала участь як член сформованої Партією регіонів коаліції.

Партія мусульман України не висувала своїх кандидатів на двох останніх президентських виборах 2004 р. та 2010 р. Партія самостійно не брала участі у виборах до Верховної Ради України 2002, 2006 та позачергових 2007 років. На підставі ч. 6 ст. 11 Закону «Про політичні партії України» у частині невиконання вимог з реєстрації обласних, міських та районних організацій у більшості областей України, місті Києві, Севастополі та АРК Крим, а також з урахуванням того, що ця політична сила не брала участі у президентських та парламентських виборах упродовж десяти років, Міністерством юстиції України у листопаді 2011 р. було анульовано свідоцтво про реєстрацію ПМУ.

Коротка історія існування Партії мусульман України є одним з багатьох явищ, що на них багата історія незалежної України, а саме – інструменталізації релігійного чинника у маніпуляційних та мобілізаційних технологіях у боротьбі нових еліт за доступ до політичного ресурсу, виходу регіональних еліт на загальнонаціональний рівень. Ширше українському суспільству відомі перипетії такого роду інструменталізації релігії у православному середовищі, але політтехнологія донецької регіональної еліти з використання ісламського чинника у боротьбі за владу є типологічно спорідненою з аналогічними явищами в православ'ї. Закономірно, що як явище інструментальне, політичний іслам в його регіональному донецькому варіанті зійшов з політичної арени щойно його політичні та бізнесові замовники, вийшовши на загальнонаціональний рівень, відчули обмежені можливості ісламу за нового політичного контексту.

Вище побіжно вже згадувалося про існуючу всередині ісламської умми в Україні внутрішню напругу, коли у боротьбі за лідерство лінії поділів проходять не за територіальною ознакою, а інституційною, ідеологічною, віровчительною, культурною. В Донецькій області станом на 04.05.2012 р. мусульманські громади розподілялися між провідними ісламськими центрами так: ДЦМУ – 9 громад, ДУМУ – 9, мусульмани (незалежні) – 10, ДУМУ «Умма» – 3, Київський муфтіят – 1 [4]. В Луганській області згідно з даними Державного управління у справах релігій станом

на 01.01.2012 р. до ДЦМУ належало 7 громад, ще 4 існували у статусі незалежних громад.

Напругу у міжісламських відносинах продукують на Донеччині два ісламські центри: ДУМУ та ДЦМУ. Підпорядковані ДУМУ громади діють у містах Донецьку, Слов'янську, Артемівську, Артемівському районі тощо. За етнічним складом не стільки волзьких татари, скільки турків-месхетинців (10 тис. в Україні), які масово емігрували до Донбасу наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. внаслідок спалаху етнічних конфліктів на Кавказі [9]. Турки-месхетинці опинилися у сфері впливу керівництва ДУМУ, яке сповідує хабашитський суфізм в шафіїтській інтерпретації. Відносини між громадами турків-месхетинців та ДУМУ не є безпроблемними. Громади тяжіють до створення власного духовного центру, розраховуючи на підтримку в цьому з боку ісламських організацій Туреччини. Крім того, до складу підпорядкованих ДУМУ на Донеччині громад входять представники кримських татар. Зростає тут також активність громад, що знаходяться у підпорядкуванні ДУМУ «Умма» [8, с. 75].

У віросповідному відношенні абсолютна більшість представників ісламської умми в Україні сповідують іслам в його сунітській редакції. Близько ста незалежних мусульманських громад дотримуються різних напрямів шіїзму, що їх сповідують нечисельні мігранти та студенти, які здобувають освіту в Україні, з півдня Іраку, мігранти з Іраку, поодинокі представники північно-кавказьких народів (лезгіни, тати, дагестанці), які дисперсно розселені територією України. Існують в Україні прихильники салафітського руху або організації «Хізбут-Тахрір». Проте на сьогодні власне релігійна складова ісламу в Донбасі містить в собі мінімальний конфліктогенний потенціал, якщо його не будуть штучно мобілізувати політичні та релігійно-політичні актори. Реальний виклик стабільності в регіоні містить нарощування боротьби за лідерство всередині ісламської умми, між різними духовними центрами, що нерідко супроводжується політичними звинуваченнями конкурента у схильності до «тероризму», «екстремізму» тощо.

Насамкінець, треба окремо наголосити на такому важливому чиннику розвитку ісламських спільнот, як характер їхніх зовнішньополітичних орієнтацій. Для більшості волзьких татар, мігрантів та біженців з Кавказького регіону таким центром тяжіння залишається Російська Федерація, яка проводить активну зовнішню політику із творення «єдиного мусульманського простору» на пострадянських теренах [6, с. 214–215]. У середовищі кримських татар і турків-месхетинців вектор симпатій тяжіє до Туреччини. Для мігрантів з країн Близького Сходу світоглядні орієнтири визначаються політичними процесами в арабських країнах.

Отож, ісламське середовище Донбасу є неоднорідним за етнічним складом, організаційною підпорядкованістю громад, зовнішньополітичними орієнтаціями. Воно легко піддається інструменталізації та мобілізації в руках політиків. Очевидним викликом вітчизняному державному управлінню в галузі етнополітики, свободи совісті та віросповідання становитиме завдання з гармонізації відносин всередині мусульманської умми в Україні загалом, недопущення маніпулювання релігійним та етнічним чинниками у політичних цілях, а також формування у цьому середовищі громадянських лояльностей до країни проживання та інклюзивних ідентичностей задля інтеграції членів умми в ширший соціально-політичний контекст, відкриття перед ними нових можливостей в індивідуальних життєвих стратегіях і групових цілях.

1. Брагин Р.Е., Баширов И.Х. Партия мусульман Украины. Политические основы Ислама //Режим доступу: www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/5/1_sec_html/sla4.htm.

2. Виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи /Зб. матеріалів Круглого столу Державного департаменту у справах релігій. – К.: Вид-во Світ Знань, 2006.

3. Владыченко Лариса. Религиозная панорама Украины сегодня. Часть III. Этноконфессиональные образования, язычество // Режим доступу: www.religion.in.ua/main/analitica/8816-

religioznaya-set-ukrainy-k-2011-godu-chast-iii- yetnokonfessionalnye-obrazovaniya-yazychestvo.html (24.03.2001).

4. Довідка про релігійну мережу Донецької області станом на 04.05.2012 р. Відділ у справах релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації //Режим доступу: www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/print/6705.htm.

5. Исламская идентичность в Украине. / Богомолов А.В., Данилов С.И., Семиволос И.Н. и др. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД Стилос, 2006. – 200 с.

6. Кирюшко М. Актуальність модернізації політики держави щодо релігії та релігійних організацій в Україні (на прикладі ісламських інститутів). – Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. – 2012. – № 1. – С. 209–221.

8. Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність. – Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 67–75.

9. Малиновская Е.Ф. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.

10. Наука и религия. – 1992. – № 1. – С. 7.

11. Форостюк О. Луганщина релігійна. – Луганськ, 2004. – Цит за рефератом у: Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 52–66.

12. Якубович М. Ислам в Украине: проблемы развития общин. // Режим доступу: www.rel原因ions.unian.net/rus/detail/92197.

13. Якубович М. Ad fontes: ідеологічний ресурс українського ісламу //Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії та прогнози /Ред. А.В. Арістова. – К.: УАР, 2011.

14. Yakubovych Mykhaylo. Islam and Muslims in Contemporary Ukraine: Common Backgrounds, Different Images. – Religion, State & Society. – 2010. – № 38:3. – P. 291–304.

15. Христораднов Ю.Н., председатель Совета по делам религий при Совете Министров СССР. «Возврата к прежним подходам не будет» (интервью журналу «Наука и религия»). // Наука и религия. – 1990. – № 1. – С. 2.

16. Режим доступу: www.ummainua.wordpress.com.

17. Режим доступу: www.otechestvo.org.ua/maim/200512/2017.htm.

18. Режим доступу: www.ura.dn.ua/print/28.04.2011/110433.html.

Заремба О.В.

**ПЕРІОДИК «РАТНБІЛДУНГ» ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ ОФІЦІЙНОГО ДИСКУРСУ
ДОБИ КОРЕНІЗАЦІЇ (1928 – 1930)**

Статтю присвячено офіційному дискурсу єврейського учительства України. Автор аналізує періодичне видання «Ратнбілдунг» як джерело до вивчення політики коренізації. Особливу увагу звернуто на такі аспекти, як традиційна культура, інтернаціональне виховання та мовна проблематика.

Ключові слова: коренізація, офіційний дискурс, джерелознавство, єврейська меншина.

Oleksandr Zaremba. Ratnbildung Periodical as a source to study official discourse of nativization (1928 – 1930). The article examines in Ukraine/ The author analyzes Ratnbildung Periodical as a source to study policy of nativization. Of particular interest are such aspects as traditional culture, international upbringing and language issues.

Key words: nativization; official discourse; Source studies; Jewish minority.

Об'єкт дослідження статті – офіційний радянський дискурс учительства України у період коренізації.

Предметом роботи є періодик «Ратнбілдунг (Ratnbildung)» («Радянська освіта»), що видавався мовою їдиш з 1928 – 1937 роки у Харкові, а потім у Києві. У ньому публікувалися статті, обговорення, дискусії з впровадження різних аспектів політики коренізації.

Мета: дослідити періодик, проаналізувати його статті, виявити ключові теми й підходи до них, оцінити, наскільки матеріал журналу підкріплює трактування цих питань в історіографії, і якою мірою вносить нове у вже створену картину вивчення офіційного дискурсу.

З поставленої мети випливають *завдання*:

З'ясувати, як обговорювалися на сторінках журналу ключові питання культурної політики:

- 1) Ставлення до традиційної єврейської культури
- 2) Проблеми інтернаціонального виховання
- 3) Проблеми мовної політики

Географічні межі – УСРР, хоча журнал розповсюджувався по всьому Радянському Союзу. Ми обрали ті статті, де обговорювалися випадки, що стосувалися безпосередньо України, або ті, які мали універсальний характер (статті теоретичного характеру, або такі, що не мали територіальної прив'язки – не завжди зазначалося, про які території йшлося).

Хронологічні межі дослідження: 1928–1930 роки, період найбільш жвавих дискусій на сторінках періодики.

Джерельна база дослідження

Слід сказати, що ця робота не претендує бути вичерпною та надати систематичне знання про процеси коренізації, які стосувалися єврейської національної меншини у 1920–1930 роках. У нашій роботі ми не ставили завдання оглянути повністю це джерело, охопити весь період з 1928 по 1937 роки включно (час видання «Ратнбідунгу») та описати усі ті дискусії, які точилися між різними авторами на сторінках журналу. Натомість, вирішили обмежитися аналізом тих номерів «Ратнбідунгу», які виходили з 1928 по 1930 роки. У запропонованій роботі ми спробуємо проаналізувати ті теми, які найчастіше обговорювалися у цих номерах. Вони є репрезентативними, бо включають у собі основні сфери, через які впроваджувалася політика коренізації (мовне питання у освіті та промисловій сфері, інтернаціональне виховання, боротьба з класовим ворогом, антирелігійна/антипесахівська кампанія), а також основні проблеми, які виникали у процесі реалізації цієї політики. Період з 1928 по 1930 років, як з'ясувалося під час роботи з джерелом, був часом найбільших дискусій та змін. Його можна назвати «другим диханням» коренізації серед євреїв, тому що аналізуючи номери за 1928 – 1930 роки, бачимо схожу інтенсивність та повернення до тенденцій початку політики коренізації (з 1924 року) [1, с. 2-10]. У

номерах після 1930 року відчувається поступове згасання коренізації (що є предметом подальшого дослідження), про що свідчать менш жваві дискусії та відсутність «гострих», проблемних тем. Цей час є також початком репресій проти єврейських діячів. Дехто з них були редакторами та дописувачами журналу. В основі *методологічної бази дослідження* – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел, порівняльний аналіз.

У цій статті ми використовували визначення політики коренізації на основі того, як це поняття трактується у роботі Террі Мартіна [2, с. 12-13]. Методологічна база спирається на аналіз фактичного матеріалу, представленого у журналі, та офіційний дискурс – тобто спосіб бачення, інтерпретація реалій культурного життя авторами журналу, а також спосіб формулювання та обґрунтування завдань радянської системи освіти стосовно євреїв, їхньої освіти на їдиші.

Практичне значення роботи ґрунтується на можливості використання результатів дослідження для більш глибокого розуміння політики коренізації.

Автор не є першовідкривачем досліджуваної теми. Більшість робіт, присвячених політиці більшовиків щодо національних меншин, містять у собі також єврейські сюжети. Okремо існує кілька десятків робіт, присвячених різним аспектам цієї етнорелігійної групи/національної меншини у Радянському Союзі. Це роботи: Ю.Сльозкіна, А.Штерншис, А.Зельцера, Сало Барона, Д. Шніра, Ц. Гітельмана, Б. Пінкуса, Й.Декель-Хена та інших. В основному ці роботи охоплюють історію євреїв від часу розпаду Російської імперії до початку Другої світової війни. Лише невелика кількість з них присвячена окремо періоду 1920–1930 років (наприклад, А. Штерншис «Soviet and Kosher», Д. Шнір «Їдиш та створення радянської єврейської культури, 1918–1930» та інші). Це невелика кількість порівняно із роботами, які присвячені українізації, та загальним роботам з національної політики більшовиків.

Книга Анни Штерншис «Soviet and Kosher» охоплює період 1920–1930-х років. Авторка розглядає формування єврейської масової культури з 1923 по 1939 роки [3]. І хоча вона торкається таких проблем, як антирелігійна

пропаганда та інтернаціональне виховання, її цікавить більш культурні аспекти. Штерншис більше цікавить, як формувалася і що собою уявляла нова радянська єврейська культура мовою їдиш, ніж власне політика влади. Вона досліджує поширення популярної культури серед простого, малограмотного єврейства. Тим не менш, робота виявляється дуже корисною для нашого дослідження. Перевага книги – у використанні і зіставленні усно-історичних джерел із офіційними постановами влади та тогочасною пресою.

Книга Юрія Сльозкіна «The Jewish Century» (або «Ера Меркурія» у російськомовному виданні) присвячена детальному і глибокому аналізу єврейства ХХ століття, у тому числі і життя євреїв у Радянському Союзі [4].

У 1923 році, на XII з'їзді партії, було проголошено курс на політику нативізації або коренізації. Террі Мартін подає наступне визначення коренізації: «Коренізацію найкраще перекладати як нативізацію. Вона не походить безпосередньо від основи «корінь» («корінь» – зі значенням «вкорінення»), але від її прикметникової форми «корінний», яка використовується у фразі «корінний (місцевий, тубільний) народ». Запровадження терміна «коренізація» було частиною більшовицької деколонізаційної риторики, яка систематично задовольняла потреби місцевих народів, порівняно з «недавно прибулими елементами» [5, с. 17]. Мартін наголошує на тому, що у 1923 році на противагу слову «коренізація» перевага надавалася терміну «нативізація», з наголосом на проекті національного будівництва. У національних республіках ця політика йменувалася за титульною національністю: українізація, узбекизація, ойротизація [6, с. 19-22]. Термін коренізація виник пізніше з політики центральної бюрократії національностей, яким первинно послуговувалися на позначення екстериторіальних національних меншин і тому надавали перевагу терміну, який використовувався на позначення місцевих національностей, а не лише титульних національностей. Коренізація почала поступово використовуватися як більш прийнятний термін для змалювання цієї політики.

Назва «коренізація» не випадкова: за задумом влади, ця політика мала сприйматися як «рідна», «близька», «народна», «зрозуміла» [7, с. 50-55]. Така назва мала сприяти позитивному сприйняттю радянської влади: «(Не-російські) маси мають побачити, що радянська влада та її органи є втіленням їхніх бажань та прагнень». Радянська влада, яка, по суті, залишалася російською владою (на квітень 1923 року), мала стати не лише російською, а й інтернаціональною та стати рідною для усього селянства колишніх поневолених народів – вважали більшовики [8, с. 124-128].

Найбільш детальною та ґрунтовною працею щодо єврейського населення є книга Террі Мартіна «The Affirmative Action Empire».

Тері Мартін подає наступну періодизацію коренізації:

1) 1919 1923/1924 роки – період розробки і обговорення політики

2) 1923/1924 – 1930 роки – найінтенсивніша стадія.

3) 1931 – 1938 роки – відмова від П'ємонтського принципу, коректування решти [9, с. 23-24].

Періодик «Ратнбїлдунг» як джерело для вивчення політики коренізації: загальні характеристики

Періодик «Ратнбїлдунг (Ratnbildung)» («Радянська освіта») (1928–1937) – щомісячник, що видавався мовою їдиш у Харкові (до 1934 року), а з перенесенням столиці до Києва, продовжив виходити там до 1937 року включно. Тираж «Ратнбїлдунгу» складав від 1200 до 1600 примірників.

Спочатку періодик виходив 1 раз на 2 місяці, а пізніші номери виходили рідше, один раз на 3 – 4 місяці. «Ратнбїлдунг» видавався Наркомом народної освіти (НКО) УСРР Українацменвидаву. Адреса редакції: Нарком освіти, Харків, вулиця Артема, 29, видавництво «Червоний Рух». У Києві періодик видавався при Президії ВУЦВК УСРР. Періодик не мав постійного складу редакційної колегії. Редакторами у різні часи були одночасно дописувачі журналу. Наприклад, до харківської редакції входили: Барут, Макогон, Сокоджко, Скуратовський, Пасике, Канцелярський, Разлетов та інші. У Києві над номерами

працювали Б.Барош, Ш.Гупко, А.Макогон, Л.Мишковська, Д.Мац, Е.Співак, Ч.Резник. Відповідальний редактор – А.Макогон. Читацька аудиторія «Ратнблдунгу» складалася з вчителів, директорів шкіл, технікумів.

Журнал розповсюджувався на території Радянського Союзу. Його читали в Україні та Білорусії. На сторінках журналу листи читачів відсутні. Обсяг номерів з року в рік був різним, від 100 до 150 сторінок. У відділі юдаїки НБУ ім. Вернадського періодик зберігається у підшивках за один рік. У «Ратнблдунгу» коренізація стосовно євреїв іноді фігурує під назвою «їдишизація». Журнал мав рубрики/теми, які обговорювалися з номера у номер. Часто вони збігаються з назвами статей: інтернаціональне виховання, латинізаційна кампанія, боротьба з Песахом, хто такий класовий ворог та як з ним боротися та інші. Існували й такі рубрики/розділи: «Педагогічні практики», «Трибуна», «Біробіджан», «Хроніка», «Закордонна Хроніка».

Особливу увагу на сторінках журналу було приділено проблемам та досягненням політики коренізації у єврейській освітній системі. Наприклад, яким має бути початкове антирелігійне виховання єврейських дітей (найчастіше обговорюється тема боротьби із найбільш шанованим єврейським святом – Песахом), яким за характером має бути інтернаціональне виховання, серед кого слід проводити просвітницьку роботу на їдиш, а серед кого – російською мовою, яка роль вчителя у перевихованні дітей тощо. Обговорювалися й більш широкі питання: хто «винен» у «провалах» коренізації (їдишизації), аргументи за й проти латинізації мови їдиш (як ми знаємо, кампанія з латинізації стосувалася також інших мов, їдиш не був винятком), якою мовою слід проводити агітаційну роботу серед робітників та інші. Хоч «Ратнблдунг» зачіпав питання освіти на всіх рівнях: від дитсадка до професіонального училища, театрального училища або педагогічного технікуму чи інституту, помітно, що більшу увагу приділено все ж таки початковій освіті. «Виправлення» дітей у початковій школі вважалося одним з головних завдань авторів журналу. У періодику

часто зустрічаємо також характерні картини стереотипного образу єврейського містечка, штетлу. Хоча слід зауважити, що змалювання єврейського штетлу відсталим і застарілим не є характерним винятково для радянської пропаганди. Образ брудного єврейського містечка з кривими вулицями, старими будинками є характерним для єврейських класиків художньої літератури. Наприклад, такий штетл змальовано у Шолем-Алейхема, Менделе Мойхер Сфоріма. Втім, на сторінках читаємо про штетл як осередок контрреволюції, місце, переповнене колишніми торговцями, та іншими ворожими елементами, яких важко радянлізувати.

З огляду на те, що журнал майже не використовувався у вивченні досліджуваного періоду, ми хочемо оцінити, наскільки періодик є цінним/корисним джерелом для вивчення політики коренізації стосовно євреїв у 1920–1930 роках у різноманітних її аспектах

Антипесахівська кампанія

Анна Штерншіс у книзі «Soviet and Kosher» пише про так звану «подвійність»: у середині 1930-х років діти у Радянському Союзі вже не знали значення слова «хедер», але при цьому здобували мінімальні релігійні знання вдома [10, с. 130-132]. Цінності, яким дітей навчали батьки, радикально відрізнялися від того, що вони вивчали у школі. Деякі батьки намагалися віднайти баланс між радянською освітою та релігійною (наприклад, віддавали дітей у нелегальні хедери або наймали вчителів). До того ж, в радянську початкову школу йшли після хедеру (тому не потрібно було обирати між ними). До хедеру дітей віддавали у 3-4 роки, а до радянської школи – у 6-7 років [11, с. 22-32].

Хоча переважна більшість істориків пишуть про тривале «співіснування» хедеру та радянської школи, журнал нічого не пише про початкову релігійну освіту. Однією з причин, на нашу думку, може бути те, що більша частина статей «Ратнбїлдунгу» описувала конкретне містечко, певну школу. Іншою причиною могло бути те, що у періодичу не хотіли згадувати про існування хедеру як про

ще один «прокол» влади. У практикуванні юдаїзму вбачають зв'язок з націоналізмом та навіть шовінізмом. Надання розвитку національній культурі є пріоритетним завданням влади, але при цьому з націоналізмом слід, навпаки, вести активну боротьбу. Школа має вчасно реагувати на виклики сучасності: «Наша школа та інші...повинні реагувати на усі явища єврейського життя, боротися з *ухилами*...» [12, с. 115-128]

Як бачимо з деяких статей «Ратнбілдунгу», не все так прямо й спокійно було у єврейському містечку. «Радянізація» не давалася легко. Залишки релігійності продовжували жити [13, с. 44-122]. Вчителі, батьки, діти дотримувалися релігійних обрядів, святкують єврейські свята [14]. А це означає, що атеїстичну просвітницьку роботу слід проводити не тільки й не стільки серед запеклих традиційних ортодоксів, але й серед робітничого населення, яке піддається омані та перебуває під впливом релігійних експлуататорів.

Не меншим є вплив вулиці (цей сюжет часто повторюється): Не краще, а у деяких аспектах й гірше наше становище на вулиці й навіть у театрі. У багатьох містечках є різні комерсанти й артисти, які годують масу усякою релігійною халтурою.

Слід зазначити, що коли ми говоримо про антирелігійну кампанію на сторінках журналу, майже в усіх випадках йдеться про «антипесахівську кампанію» (так вона називається на його сторінках). Боротьба с Песахом (як з найважливішим єврейським святом) розумілася як одне з найголовніших завдань антирелігійного виховання [15, с. 25-135].

Ситуація у школах постає неоднозначною: з одного боку, більшість дітей продовжують дотримуватися релігійних приписів і святкують удома Песах (окрім тих, коли це дійсно загрожує кар'єрі батька – партійного діяча), з іншого – ті ж самі діти (у більшості випадків) з великою радістю та ініціативою беруться малювати плакати антирелігійного змісту та виявляють блискучі навички зі засвоєння атеїстичного знання на уроках.

Антирелігійна пропаганда на уроках історії та літератури

Такі шкільні дисципліни, як література, природознавство, суспільствознавство та історія, вважалися основними, через які повинно було впроваджуватися атеїстичне виховання молоді. Елементи антирелігійного виховання мали органічно поєднуватися із програмою кожного з курсів. Разом із базовими знаннями з кожного з предметів дитина мусила засвоїти необхідний набір навичок та знань, які б створили «імунітет» проти релігійної пропаганди [16, с. 120-141]. Природознавство мало показати, що природні процеси обумовлені хімічними, біологічними, фізичними процесами, а не «Божою волею». Закони суспільного розвитку мали показати логічний, еволюційний, поступальний розвиток суспільства, у якому релігія доживає останні дні. Та найбільше уваги на сторінках журналу приділено обговоренню таких предметів, як історія та література.

Література мислилася авторами «Ратнбїлдунгу», більшість з яких були практикуючими шкільними вчителями, як невід'ємна і дуже важлива частина антирелігійної пропаганди. Література мала особливу місію з-поміж інших предметів: дати уявлення про традиційний уклад життя єврейського містечка (за матеріалами статей), та водночас критикувати його.

На сторінках періодичу розгорталися дискусії з приводу уроків літератури. Основними були питання щодо мети та завдань уроків літератури, якими вони мусять бути за характером, яку літературу слід обирати, а яку – відкидати тощо. І, найголовніше: як через літературу пояснити дітям її антирелігійну спрямованість.

М. Дубілет, літературний критик, у статті «Місце літератури у антирелігійній пропаганді у радянській школі», писав, що: «Антирелігійна робота у школі має дві основні мети: показати протиріччя між релігією та наукою (природознавчі та історичні програми) та показати класовий характер боротьби...». Окремо він виділяв літературу: «Роль літератури у цій роботі (антирелігійній) колосальна. При правильному проведенні уроку вчителем ми можемо виховати в учнів зневажливо-критичне ставлення до

релігії, ненависть і здатність опиратися активній політиці духівництва». І в цьому сенсі література була універсальною: «Етичний курс літератури, на якому принципі ми б його не будували (на тематичному, історичному), має багато антирелігійних моментів» [17, с. 29-38].

Інтернаціональне виховання у школі

У стосунках євреїв з неєвреями з давніх часів виробилася стійка традиція взаємного відчуження і ворожості. Сприйняття чужого як ворога веде свій початок ще з часів традиційного суспільства [18, с. 22-29]. Антисемітська політика Російської імперії тільки посилила сприйняття євреїв як шкідливих інородців [19, с. 17-19]. Тому, як можемо довідатися з журналу, радянська єврейська школа стикнулася з проблемами перевиховання дітей в «інтернаціональному дусі».

Контакти російських та українських дітей з єврейськими дітьми нерідко закінчувалися бійками та образами: «У...районі один російський школяр умовляв побити єврейського піонера-активіста» [20, с. 18]. З огляду на актуальність проблеми, питання про її розв'язання часто висвітлюються на сторінках журналу.

Наприклад, у підрозділі «Інтернаціональне виховання у першій групі» (з розділу «Питання та бесіди з школярами у групі») обговорюється проблема спростування тези того, що «гої – вороги євреїв». Діти здивовано розповідають, що до такого ставлення до неєвреїв їх удома привчають батьки. Деякі автори пишуть, що не слід надавати дитячим конфліктам на побутовому рівні неіснуючого націоналістичного забарвлення [21]

Пануючою на сторінках періодички є думка тих авторів, які вважають, що зіткнення між дітьми відбуваються саме на національному ґрунті. На підкріплення своєї позиції вони наводять лайливу лексику, якою користуються діти на означення один одного: «Шовіністичні виступи єврейських дітей проти українських та російських дітей ніби на побутовому ґрунті супроводжуються націоналістичними лозунгами: гої, свине копито і т.п. Таке зустрічається зараз і в єврейській школі» [22].

Чому так стається? Хто впливає на не толерантну, «націоналістичну», «шовіністичну» поведінку дітей? Тут треба шукати «класових ворогів», які впливають на дітей, які як несвідомі «...агенти класового ворога» приносять свої «націоналістичні та шовіністичні настрої» до школи. У ролі такого ворога може виступати вчитель (іноді навіть – з ідеологічно шкідливим минулим), школяр, батьки якого мають сумнівне походження та погляди: «І зрозуміло, чому у класового ворога у школі є свої агенти. Іноді це вчитель – колишній сіоніст, колишній бундівець, іноді – дитина спекулянта та кулака, якого було розкуркулено» [23]. Ситуація стає небезпечною, коли такі діти «приносять націоналістичні куркульські настрої до школи»[24]. Поступово встановлюється та підкреслюється зв'язок націоналізму з класовою чужістю. Це є ключовим елементом загального радянського підходу до знищення націоналізму [25, с. 115-225].

Отже, інтернаціональне виховання у єврейській школі було спрямоване на побудову дружніх стосунків єврейських дітей з росіянами та українцями. Як бачимо, це не було легким завданням ані для вчителів, ані для самих дітей. Влада намагалася ліквідувати потенційне національне забарвлення, яке могло виникнути під час конфліктів єврейських з неєврейськими дітьми. Осмислення національних конфліктів намагалися показати через наявність класово ворожих елементів. Школи проводили виховні бесіди на відповідну тематику, «вечори дружби», спортивні змагання між школами тощо. Метою було відволікти дітей від уваги на відмінностях (національних, релігійних) і, натомість, створити сприятливий клімат для налагодження дружніх стосунків між ними.

Мовна політика і єврейське учительство Радянської України

Одним з головних завдань коренізації було навчання рідною мовою. Кожна національна група повинна була навчатися рідною мовою: українці – українською, євреї – на їдиші. У випадку з євреями це явище отримало назву їдишизації.

Подивимось, якою була ситуація з впровадженням їдишу як мови викладання у єврейських навчальних закладах. Автори журналу говорять про кількісне зростання єврейських культурних та освітніх закладів на їдиші.

Левітан пише, що «За останні чотири роки (тобто з 1924 по 1928), розглядаючи зміни у мережі культурних та освітніх закладів на їдиш, ця мережа виросла як за загальною кількістю, так і за кількістю дітей. У середньому мережа їдишомовних закладів більше ніж подвоїлася, а у деяких областях виросла у три-чотири рази. Але, незважаючи на такий великий зріст..., також і зараз стоїть перед єврейським культурним будівництвом питання про подальше кількісне і якісне зростання» [26, с. 54-55].

Перед втілювачами їдишизації стояло дві проблеми: розширення мережі установ та підвищення їхньої ефективності. Третя проблема – це диспропорція. Це означало, що кількість тих, хто розмовляв на їдиші (і/або зазначав під час переписів їдиш як мову спілкування) не збігалось з кількістю тих, хто дійсно навчався цією мовою. Тому стояла ще одна проблема – ліквідація диспропорції.

Як зазначалося вище, планувалося покращувати їдишомовні заклади не тільки кількісно, але і якісно: «Тому, крім посилення матеріальної бази, слід покращувати якість їх (закладів) внутрішньої роботи та поглиблення соціалістичного змісту». Їдиш відіграв важливу ідеологічну роль: його впровадження у систему навчальних закладів – не самоціль, а засіб для передачі цього «соціалістичного змісту»[27, с. 55].

Левітан робить вельми оптимістичні заяви, нібито диспропорція швидко зникне: «Ліквідація розриву між тими, хто говорив на їдиші, та навчальними закладами буде реалізована через кілька років»[28, с. 55].

Але якими могли бути справжні причини диспропорції, про які не написано на сторінках періодичу?

В інших статтях журналу наводяться цифри кількості тих, хто спілкувався мовою їдиш. Стає зрозумілим, що справжня проблема, яку називають ліквідацією диспропорції, зовсім в іншому. Проблема не в тому, що кількість

навчальних закладів на їдиші не відповідає кількості носіїв мови. Якби так було, можна було б погодитися з Левітаном: швидке зростання кількості закладів за кілька років ліквідує диспропорцію. Та не все так просто. У журналі прямо про це не пишеться, але чітко простежується, що попри зростання навчальних закладів з викладанням на їдиш кількість євреїв, які хочуть навчатися рідною мовою, зменшується.

За даними перепису, більшість євреїв вказують рідною мовою їдиш. Але різниця між тими, хто говорив на їдиші, і тими, хто вчився на ньому, справді суттєва. Наголошується, що влада намагається робити все можливе для ліквідації такої диспропорції: «Держава більше виділяє коштів на євреїв, ніж на інші національності. Але більша частина дітей не вчиться рідною мовою...»[29, с. 54]. Справа в тому, що навіть російськомовні євреї часто вказували їдиш як рідну мову. Така ситуація була характерною і для інших національних меншин, тому що під рідною мовою розумілася не мова спілкування, а мова, характерна для даної спільноти [30, с. 155]. Звідси і незбіжність: «Згідно з переписом 1926 року 76% єврейського населення України вказали їдиш як рідну мову. Ми вважаємо, що цей відсоток завищено. (Навчалася лише 45% з тих, хто вказав їдиш). Більше 35% дітей навчаються не на рідній мові»[31, с. 54].

Тож, попри кількісне і якісне зростання, політика їдишизації виявляє слабкі сторони: частину дітей не віддають до їдишських шкіл. Тому можливо, що швидка ліквідація «диспропорції» відбувається не через те, що зростає кількість навчальних закладів, а тому, що євреї швидко асимілюються, називають рідною мовою російську або іншу (українську, наприклад) і віддають дітей до інших шкіл. На користь такої позиції свідчить наступне. Єврейська інтелігенція, яка у більшості своїй складалася з акультурованих євреїв, що знали як їдиш, так і російську (переважно) або українську, прагнула посилати своїх дітей у школи з російською/українською мовою навчання. Простежується очевидна тенденція серед асимільованого/акльтурованого єврейства, до якого належали батьки

цих дітей, віддавати перевагу російським школам [32, с. 230-241].

Міста переважно залишалися російськомовними. І тому основною тенденцією є асиміляція у російську культуру. Це було домінуючою тенденцією також і в дореволюційний час. Натомість, позиція влади щодо таких дітей була радикально протилежною від візії батьків: не асимілювати дитину. Це було частиною політики коренізації. Існувала наступна позиція: ми не перевчаємо тих євреїв, яких було русифіковано за часів Російської імперії, але при цьому даємо навчання на їдиші тим, у кого рідною мовою і надалі залишалася їдиш [33, с. 120-132]. Якщо дитина знала їдиш, а ще й до цього російську або українську, вона теж мала йти до єврейської школи згідно з логікою того, що ми не асимілюємо дитину. Тільки якщо ти не знав їдишу взагалі – мав іти до школи з російською або українською мовою навчання. Тому той, хто не хотів віддавати дітей до єврейської школи, говорив дітям, щоб ті не показували, що знають їдиш [34, с. 163-164].

Цікаво, що відмова від їдишу спостерігається, як пише періодик, і в групах, які спілкуються виключно на їдиші. Тобто цей вибір не пов'язаний прямо з зовнішньою асиміляцією (середовищем), він продиктований іншими, внутрішніми мотивами: «Їдиш не бажано» – фраза, яку ми зараз зустрічаємо часто серед груп, які спілкуються на їдиші, я підкреслюю, серед тих, хто говорить на їдиші. Викликана вона багатьма причинами, які часто не мають жодного відношення до тенденції до асиміляції».

Що це за причини? «Перше, спротив сіоністських та клерикальних угруповань, для яких радянська школа іншими мовами – менше зло, ніж на їдиші».

«Друге, дрібнобуржуазні забобони у ставленні до мови, які ще збереглися. Третє. Те, що мова їдиш у державному апараті не посідає того місця, яке б мала. Четверте. Не дуже міцна матеріальна база. П'яте. Обставини, що єврейська освітня мережа на її вищих ступенях ще недостатньо викристалізувалася» [35, с. 55].

Але в устах багатьох авторів звучить оптимізм: «Державні органи усе краще обслуговують єврейські маси рідною мовою, і поступово відмирають єврейські забобони, що мова їдиш ніби неповноцінна». Деякі автори відкидають реальність асиміляційної загрози: «Матеріальна база на їдиш з року в рік стає усе більш міцною, кращі можливості для єврейських освітніх закладів, таким чином, ми бачимо, що у єврейському середовищі є достатньо тенденцій, які ведуть до протилежного, ніж до асиміляції. Ми навіть не будемо говорити, як створення єврейських районів та виділення масиву, як Біробіджан...»[36, с. 54-55].

А ті, хто пояснює диспропорцію антисемітизмом, є класовими ворогами, які сповідують націоналізм: дрібно-буржуазні, націоналістичні плакальниці, які не можуть змиритися з цими глибокими змінами, будуть, звичайно, пояснювати все, що відбувається, (диспропорцію) як антисемітизм. Той, хто не поклоняється божкам націоналістичної ідеології, не розуміє, що це має дуже маленьке відношення до антисемітизму.

Отже, у зазначений період співіснувало кілька тенденцій. Перша – розширювалася мережа закладів на їдиш. За рахунок цього ліквідовувалася диспропорція між кількістю неакультурованих євреїв та навчальних установ на їдиш. Друга – давно розпочаті процеси акультурації євреїв у російськомовне (переважно) середовище. За таких умов акультуровані євреї (в основному інтелігенція) намагалися виховати своїх дітей згідно з культурою, до якої вони самі належали. І тому спостерігалися спроби приховати від влади факт знання дитиною мови їдиш, щоб віддати її до російської або української школи [37, с. 170-172].

Саме через цей факт ми не можемо об'єктивно оцінити масштаби диспропорції – виокремити, який її відсоток ліквідовувався за рахунок відкриття нових навчальних і культурних установ, а який – за рахунок акультурації і приховування знання мови їдиш, та віддання єврейських дітей до інших шкіл. Відмова від використання мови їдиш, як пише періодик, існувала і всередині неасимільованих груп. З ряду причин вони відмовляються послуговуватися «маме лошн» (рідною мовою).

Більшість авторів вважає, що диспропорція не була настільки критичною, і не слід намагатися її повністю ліквідувати. При цьому підкреслювався добровільний характер вивчення їдишу.

Важко сказати, наскільки реальна ситуація відповідала тому, як її описує журнал. Очевидно, що попри наведений великий відсоток диспропорції, мережа закладів мовою їдиш у цей час переживала нечуваний розквіт [38, с. 30-41].

Серед кого слід проводити просвітницьку роботу на їдиш, а до кого з єврейських трудящих слід звертатися російською мовою і чому? І яким чином це узгоджується з політикою непримиренної боротьби з асиміляцією? Спробуємо з'ясувати, які аргументи наводять автори періодики.

Левітан пише, що «найслабшим місцем у єврейській культурній роботі є культурно-просвітницька робота. Хто ж винен у цьому? Якщо не брати участь у роботі – це позиція їдишизму. Найбільша наша помилка у тому, що ми спираємося на кустарів, а не на велику промисловість. І найбільше відстає Лівобережна Україна. У чому проблема з поширенням їдишу? «Про ударників та раціоналізацію ніхто не говорить мовою їдиш. Необхідно створити пролетарські кадри, але це не витримує ніякої критики. Квазібільшовицька аргументація виправдовує націоналістичну позицію» [39, с. 15-22].

Періодика поділяє робітників на дві категорії – ті, для кого слід проводити роботу на їдиш, і ті, для кого не слід. Що це за категорії? Перші з них справді погано говорять російською мовою. Для них потрібно вести роботу на їдиш. На спеціальних зібраннях на їдиш слід пояснювати усі питання, які стоять перед робочим класом. Друга категорія: крім єврейської мови, добре володіють українською або російською. Для таких робітників слід проводити агітацію російською або українською мовою. Таке розділення вважається правильною позицією.

Ухили у будь-який бік є недопустимими. «А тепер, коротко, про фальшивих інтернаціоналістів, які виступають проти роботи мовою їдиш на підприємствах. Серед них є не тільки приховані русифікатори, але й єврейські націоналісти «лівої фрази».

Який висновок можна зробити з вищесказаного? Важливий момент, на якому наголошується – не потрібно проводити роботу на їдиш для усіх робітників. Бо найголовніше завдання, яке стоїть на даний момент – це насправді не їдишизація, а радянїзація, у першу чергу [40, с. 66-80]. Перехід на іншу мову, українську чи російську є нормальним, якщо ти лояльний до влади. Як пишуть автори журналу, це відмежує тебе від інших, націоналістично налаштованих євреїв, і таких, що «дрижать» перед їдишем, які б воліли, щоб для усіх євреїв політпросвітницька робота була на їдиші, якщо вони євреї за походженням [41, с. 33-35].

Але влада рішуче виступала проти такої позиції. Вона наголошувала на тому, що соціалістичний зміст важливіший за націоналістичну мовну оболонку, а саме такі заклики лунали від націоналістів: «Націоналістичні протести...що робота на їдиші ведеться у вузьких рамках...ось ці приховані єврейські націоналісти хотіли б, щоб розширили роботу на їдиш на усіх, хто є євреєм за походженням...якщо не на всіх, то не варто займатися подібною єврейською культурною роботою, тому що ті, хто вчиться на їдиші, за певних умов переходять на іншу мову...І що вся єврейська культурна робота – маячня і нема чого нею займатися...Але для них їдиш є тільки засобом створення єврейської культури як такої і їх цікавить дуже мало її класовий зміст. Тому дайте їм гарантії, що всі, хто вчиться на їдиші, ніколи не покинуть цю мову»[42, с. 17].

Як бачимо, питання, важливіше за мову – це класовий зміст. Більшовики виступали проти представників інших лівих партій, які вважали, що просвітницьку роботу серед тих робітників, які також знають українську або російську мову, слід проводити окремо. Навпаки, єврейські робітники мають слухати лекції разом з російськими та українськими класово рівними собі. Але при цьому відбувалося заохочення робітників до вивчення української мови (бо українїзація на часі): «Потрібно боротися серед єврейських робітників та трудящих з русифікаторським ставленням до української мови як до найбільшої необачності, а також з

елементами українського націоналізму, які поширені серед певних прошарків єврейської інтелігенції» [43, с. 18].

При цьому – активна боротьба з тим, що автори називають українським та російським націоналізмами у ролі головних союзників єврейського націоналізму та ворогами влади: «Помилково думати, що російський націоналізм та український націоналізм існують серед єврейського населення тільки через асиміляторське ставлення до єврейської культури. У нас є багато фактів, коли серед єврейських культурних діячів і частково інших русифікаторство існує одночасно з їдишським ставленням до єврейської культури. Є також випадки, коли їдишизм поєднується з українським націоналізмом. Найкращим доказом є товариш Фельдман, у якого єврейський націоналізм, так би мовити, літературний бундизм, поєднується з хвильовізмом. У нас є випадки, коли єврейські культурні діячі мріють про націоналістичний блок між єврейською культурою та українською проти російської» [44, с. 21]. Як бачимо, влада справді бачила загрозу і намагалася запобігти їй: «Таким чином, ведеться боротьба з великоросійським націоналізмом та українським націоналізмом у їх зв'язку з асиміляторським ставленням до єврейського культурного будівництва, а також з їдишським ставленням. Ми повинні прагнути того, аби переважна більшість єврейських робітників якнайкраще оволоділи українською мовою» [45, с. 22]. Як зрозуміло з цитат, будь-яке відхилення від лінії партії є неприпустимим. При чому це поєднується із стратегією того, що усі національності мають розквітати та розвиватися, але без антагонізмів на національному ґрунті та відхилень від партійної лінії.

Тож головна ідея наступна: для єврейських робітників, які знають тільки рідну мову, проводимо роботу на їдиші. Для тих, хто володіє ще українською або російською, роботу слід вести цими мовами разом з українськими та російськими робітниками. При цьому заохочується і вітається вивчення трудящими української мови.

Висновки

У процесі вивчення періодичу та аналізу його статей нам вдалося виявити ключові теми й підходи до них. Також ми спробували оцінити ступінь розкриття цих питань в історіографії та визначити, наскільки матеріал журналу підкріплює трактовку цих питань і якою мірою вносить нове у вже створену картину.

Нам вдалося з'ясувати наступне. Ключовими питаннями культурної політики, які обговорювалися на сторінках періодичу у 1920 – 1930 роках, були: ставлення до традиційної єврейської культури, проблеми інтернаціонального виховання, проблеми мовної політики.

1. У ставленні до традиційної єврейської культури як тісно пов'язаної з релігійною радянська влада була налаштована однозначно негативно. Проводилася активна діяльність проти дотримання євреями традицій та обрядів юдаїзму. Саме тому відбувався відрив від єврейської культурної традиції. Проголошувався курс на непримиренну та невпинну боротьбу з залишками відсталих «обрядів Середніх віків», які сповідували євреї. Це відбувалося двома шляхами: як через пряму заборону дотримання обрядів у містечку, так і за допомогою уроків антирелігійного виховання в школі. Коли на сторінках періодичу обговорюються питання антрелігійної пропаганди, майже у ста відсотках випадків йдеться про «антипесахівську кампанію», або боротьбу з Песахом як з найбільш шанованим святом євреїв.

Природознавство, суспільствознавство, література, історія були основними дисциплінами, у яких елементи антирелігійного виховання поєднувалися із програмою кожного з курсів. Найбільше уваги на сторінках журналу приділено обговоренню таких предметів, як історія та література, що мали «загартувати ідеологічний світогляд школярів». Єврейський спадок художньої літератури був не тільки реакційним ворогом, але й другом у ролі помічника у вихованні критичного атеїстичного мислення. Правильно підібрані та ретельно проаналізовані літературні твори могли попрацювати на користь атеїстичному та матеріалістичному вихованню дитини. У руках здібного

радянського вчителя єврейської школи ці твори мали стати (або ж ставали) зручним знаряддям виховання у «душі радянської доби».

Окрім уроків історії та літератури, на сторінках «Ратнбїлдунгу» приділяється увага такому виду роботи з дітьми, як бесіда. Бесіди на антирелігійну тематику дають цінний матеріал для розуміння повсякденного життя євреїв. Як свідчать матеріали періодики, у процесі таких бесід часто з'ясовувалися подвійність дитячої поведінки. Діти говорили, що не дотримуються звичаїв і не святкують свята (бо так їх вдома вчили батьки). Але при більш прискіпливому опитуванні виявлялося, що майже усі діти готувалися до Песаху. У таких випадках у процесі бесіди з учнями педагог мав пояснити усю безглуздість єврейських релігійних свят і замінити їх святкуванням революційних свят.

2. У інтернаціональному вихованні бачимо акцент на вихованні класової свідомості та інтернаціоналізму.

Зменшити увагу на відмінностях (національних або релігійних) та налагодження дружніх стосунків між дітьми – ось головна мета виховання «в інтернаціональному душі». Дітям забороняється використовувати лайливі слова на означення один одного, які несуть у собі національний зміст. Влада намагалася ліквідувати потенційне національне забарвлення, яке могло виникнути під час конфліктів єврейських з неєврейськими дітьми. Відтепер національні конфлікти починають переосмислюватися через концепт класового ворога. Ідея стає зручним способом, що дозволяє зняти інтенсивність міжнародних конфліктів та на кінець тридцятих років зменшити вплив антисемітизму.

Вчителі провадили виховні бесіди на відповідну тематику, «вечори дружби», спортивні змагання між школами тощо. Метою було відволікти дітей від уваги на відмінностях (національних, релігійних) і, натомість, створити сприятливий клімат для налагодження дружніх стосунків.

3. Основними проблемами мовної політики, яка обговорювалася на сторінках періодики, були мовна диспропорція, асиміляція, проект латинізації їдишу.

Активно обговорювалася у журналі проблема диспропорції між кількістю дітей, рідною мовою яких за статистикою був їдиш, та набагато меншою кількістю тих дітей, які відвідували школи на їдиші. Така диспропорція була зумовлена тим, що під час перепису населення прийнято було вказувати мову спільноти, а не рідну. Також акультуровані батьки часто не хотіли віддавати дітей до єврейських шкіл (з різних причин).

У ставленні до асиміляції політика радянської влади була двоїстою: єврейську дитину, у якої рідною мовою був їдиш – обов'язково віддати до єврейської школи, навіть якщо вона знала крім цього іншу (російську або українську) й не хотіла (чи її батьки не хотіли) йти до єврейської школи. Право потрапити до школи з українською або російською мовою навчання надавалося дитині, яка доводила, що не знала їдишу (тобто, за умов цілковитої акультурації у інше мовне середовище). У ставленні до робітників спостерігаємо зворотну ситуацію: якщо єврейський трудящий знав крім їдишу українську або російську, він мусив слухати лекції на підприємстві разом з російськими та українськими робітниками.

У цілому, матеріали періодика «Ратнбїлдунг» підтверджують картину, змальовану Анною Штерншис у книзі «Soviet and Kosher» та логічно доповнюють її. Дискусії з питань мовної політики, проблем інтернаціонального виховання на сторінках періодика подано більш детально, бо авторка віддавала перевагу більш детальному аналізу свідчень усних інтерв'ю, ніж архівних даних. Ми майже нічого не знайдемо у цій книзі про деталі політики асиміляції (чи потрібно асимілюватися, чи ні) у середовищі робітників та у школах. Натомість, у журналі містяться цінні статті з відповідної теми. У той же час, «Ратнбїлдунг» нічого не згадує про «червоні Песахи» та нелегальні хедери. У «Soviet and Kosher» є такий матеріал завдяки свідченням людей – вони згадують свою участь у святах та погрози у боку вчителів щодо відвідання приватних уроків меламедів або нелегальних хедерів.

Це є свідченням того, що журнал є цінним джерелом, що потребує докладного аналізу. Він не суперечить

картині, описаній Анною Штерншис та рештою істориків (Й.Декель-Хеном, Д.Шніром, Цві Гітельманом), але вносить до неї нові цікаві деталі. Вони пов'язані зі специфікою офіційного дискурсу – категорії макрорівня у дискурс-аналізі, що відбиває особливості офіційної ідеології та механізмів контролю – цензури. Учителство як консервативний сегмент радянського суспільства фокусує специфіку офіціозу особливо яскраво.

Додаток № 1

[Хадошевич. Антирелігійна пропаганда у єврейській школі//Ратинблдунг. – 1928. – № 3. – С. 54–55.]

«Слід чітко сказати, що на антирелігійному фронті нас не все як треба. Релігійна ідеологія показує ознаки пожвавлення. Паразити духівництва проводять широку релігійну агітацію. У сучасних умовах класової боротьби клерикалізм отримав базу для своєї діяльності. Релігійні громади – найбільш зручна форма боротьби з...буржуазними елементами. У кожному містечку, у нових та старих колективах, почали відроджуватися, як і за старих добрих часів, спілкування з рабинами, канторами, проповідниками, шойхетами*, шамесами**, які прагнуть розповсюдити свою діяльність на бідні маси трудящих та затягнути у свої тенета відсталу молодь, що духівництво веде свою темну зловісну роботу достатньо енергійно і не без успіху, тобто вони розуміють, що однією духовністю вони нічого не отримують, і тому вони звертаються до своїх братів по той бік моря, проливають сльози, грають на єврейських почуттях (dos pintele yid) солідарності та отримують певну підтримку, навколо якої крутиться компанія паразитів, яка час від часу отримує певну підтримку, яка час від часу затягує у свої тенета душі. Ось настає Песах та починається тарарам, навколо якого гріються рабини, керівники громад, старости та усякі інші. Що ми робимо у боротьбі з цією клерикальною масою? Нічого. Або майже нічого.

* Різник. Людина, яка займається ритуальним забоем худоби.

** Служитель синагоги.

Час від часу, від свята, ми шлемо до рабина антирабина з антирелігійною проповіддю. Ми шлемо у газети парочку антирелігійних статей і думаємо, що, таким чином, ми його переможемо. А у школах молодь не отримує антирелігійної просвіти. Необхідно початки активну антирелігійну діяльність. У цій боротьбі необхідно, щоб вчитель вів за собою усіх, який кожного дня стикається із підростаючим поколінням, мусить використовувати як базу природознавство та суспільствознавство. Кожне свято вчитель повинен аналізувати, яким є його справжній характер, особливо Песах. Ці святоші та різні лицеміри намагаються повпливати на трудящих, на незрілу молодь, та представляють Песах як свято свободи. Що означає ця дрібничка, що євреї звільнилися від іґа фараона? Чим гірше свято Паризької комуни чи Жовтневої революції? Передусім, необхідно пояснити, що уся історія виходу з Єгипту вигадана від початку до кінця, що це не історичний факт, а легенда. Євреї звільнилися для того, щоб пригнобити народи Ханаана. І у свято Песах абсолютно немає мотиву боротьби, усе побудовано на чудесах Бога. Антирелігійна робота також повинна проводитися поза стінами школи. Вона повинна переноситися до клубів і читалень. В залежності від аудиторії, є різні методи агітації. Потрібно пояснити абсурдність звичаїв Песаха».

1. Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 2–10.

2. Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 12–13.

3. Shternshis, Anna. *Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Indiana University Press, 2006.

4. Slezkine, Yuri. *The Jewish Century.* – Princeton University Press, 2004.

5. Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 17.

6. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 19 – 22.

7. Ro'i, Jaakov. Beker Avi Jewish Culture and Identity in the Soviet Union. – New York and London: New York University Press, 1991. – P. 50 – 55.

8. Carrere Helene. The Nationalities Question in the Soviet Union and Russia. – Oslo: Scandinavian University Press, 1995. – P. 124 – 128.

9. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 23 – 24.

10. Shternshis, Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Indiana University Press, 2006. – P. 130 – 132.

11. Pinkus, Benjamin. The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority. – Cambridge University Press, 1988. – P. 22 – 32.

12. Conquest Robert. Soviet Nationality Policy in Practice. – New York: FREDERIK A. PRAETER, 1967. – P. 115 – 128.

13. Slezkine, Yuri. The Jewish Century. – Princeton University Press, 2004. – P. 44 – 122.

14. Див: Додаток.

15. Weinberg Robert. Stalin's Forgotten Zion. Birobidzhan and Making of a Soviet Jewish Homeland. – University of California Press, 1998 – P. 25 – 135

16. Slezkine, Yuri. The Jewish Century. – Princeton University Press, 2004. – P. 120 – 141.

17. М.Дубілет. Анті-релігієзе пропаганде ін дер їдишер шуле. Орт дер літератур//Ратнбїлдунг. – 1928, №1. – С.29 – 38.

18. Gitelman, Zvi. The Century of Ambivalence. The Jews in Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – New York: YIVO Institute, 1988. – P. 22 – 29.

19. Slezkine, Yuri. The Jewish Century. – Princeton University Press, 2004. – P. 17 – 19.

20. Я.Слуцкі. Камф керн націоналізм.//Ратнбїлдунг. – 1928. – N6. – С.18.

21. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.20.

22. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.22.

23. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.25.

24. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.26.

25. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 115 – 225.

26. Левітан М. Шпрахдіспропорцн // Ратнбілдунг. – 1929. – №7. – С. 54–55.
27. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 55.
28. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 55.
29. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 54.
30. Estraih, Gennady. Soviet Yiddish. Language Planning and Linguistic Development. – Oxford: CLARENDON PRESS, 1999. – P. 155.
31. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 54.
32. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 230 – 241.
33. Gitelman, Zvi. The Century of Ambivalence. The Jews in Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – New York: YIVO Institute, 1988. – P. 120 – 132.
34. Shternshis, Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Indiana University Press, 2006. – P. 163 – 164.
35. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 55.
36. Weinberg Robert. Stalin's Forgotten Zion. Birobidzhan and Making of a Soviet Jewish Homeland. – University of California Press, 1998 – P. 54 – 55.
37. Shternshis, Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Indiana University Press, 2006. – P. 170 – 172.
38. Krutikov Mikhail, EstraiKh Gennagy. Yiddish and the Left: Papers of the Third Mendel Friedman International Conference on Yiddish. – Oxford: Ledenda, 2001. – P. 30 – 41.
39. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.15 – 22.
40. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 66 – 80.
41. Dekel-Chen, Jonatan L. Farming the Red Land. Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924 – 1941. – New Haven & London: Yale University Press, 2005. – P. 33 – 35.
42. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.17.
43. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.18.
44. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.21.
45. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.22.

Акаїонова А.В.

ТЕОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті розглядаються ланки теоретичної ідентифікації комунікативних процесів. Авторка пропонує власне бачення поняття комунікації і його соціальної суті. Основний наголос робиться на питанні про теорію комунікаційних процесів та на теоретичному осмисленні зазначеного феномену.

Akaiomova A.V. The communication theory as a problem of theoretical identification. The links of theoretical authentication of communicative processes are examined in the article. An author offers the own seeing of concept of communication and to his social essence. A basic accent is done on a question about the theory of communications processes and on the theoretical comprehension of the noted phenomenon.

У сучасних умовах різко зросла увага до такого соціального феномену, як комунікація. Комунікація стає об'єктом дослідження на різних рівнях і в різних концептах: соціологічному, кібернетичному, політологічному, соціобіологічному, філософському, психологічному, лінгвістичному, культурологічному. Таке положення є цілком закономірним і логічним. Глобальна трансформація, що відбувається в сучасному світі, супроводжується не тільки проникненням комунікації в усі сфери життєдіяльності суспільства, виникненням і розвитком якісно нового типу комунікативних структур і процесів, а й глибоким переосмисленням комунікативної природи соціальної реальності, сучасних змін в соціально-комунікативній сфері, місця і ролі комунікацій у розвитку суспільства [1].

На початку ХХІ століття уявлення Нікласа Лумана про комунікації як про сутнісну характеристику самого суспільства, його твердження про те, що «людські відносини, та й саме суспільне життя неможливі без

комунікації» [2], що «тільки комунікація може здійснювати комунікацію» [3], набувають нового змісту і викликають особливий інтерес. Вельми актуальним в цьому плані є осмислення з позицій сучасності теорій комуникативної дії Юргена Хабермаса [4], комуникативного співтовариства Карла-Отто Апеля [5], комуникативної раціональності (Ю. Хабермас, К.-О. Апель, Н. Луман) [6], оскільки саме тут розкривається сутність комуникативності, комуникативної спільності, комуникативного простору, комуникативного середовища, комуникативної дії, комуникативного процесу тощо. Це має важливе методологічне значення не тільки для розуміння сутності і природи комунікації, а й для формування та розвитку науки про комунікацію.

Говорячи про науку комунікації, доводиться визнати, що, незважаючи на потужний розвиток і глобалізацію комунікаційних процесів, дедалі збільшується кількість публікацій з цієї проблеми. Науки про комунікацію як певної галузі знання поки не існує. Це призводить до значного відставання теоретичного осмислення зазначеного феномену від реальних масштабів цих процесів.

Між тим, комуникативне спрямування у вивченні соціальної дійсності має не тільки глибоке коріння, але й істотні теоретичні та практичні здобутки, отримані в рамках діючих в даний час концептуальних підходів, дослідницьких парадигм і наукових співтовариств. Відомо, що в американських і західноєвропейських університетах з кінця 30-х років ХХ століття читаються курси з комунікації, існують спеціалізації з присвоєнням ступенів MA, MS, Ph.D, за спеціальностями «communications», «communications management», «communications studies», «mass communications» тощо. Видається понад два десятки наукових журналів, присвячених комунікації – таких, як, наприклад, «Communication Research», «Journal on Communication Inquiry», «Communication Abstracts», «Management Communication Quarterly», «Written Communication», «Human Communication Research» тощо.

Здобуті знання знаходять своє узагальнення в різних довідниках, словниках та енциклопедіях. 1999 року в

Нью-Йорку був перевиданий «Стандартний словник з комунікації», що налічує понад 1200 сторінок; кількома роками раніше з'явилася «міжнародна енциклопедія з комунікації», що підводила своєрідний підсумок більш ніж п'ятдесятирічної історії наукових досліджень, практики та викладання соціальної комунікації [7].

Також були створені професійні асоціації: Міжнародна комунікативна асоціація, Національна комунікативна асоціація США, Європейський комунікативний конгрес (European Communication Congress). У Росії в грудні 2000 року утворена Російська комунікативна асоціація (РКА), яка відіграє велику роль у справі концептуалізації комунікації як галузі знання, становлення та розвитку комунікативної освіти. В цьому плані варто особливо відзначити проведення РКА спільно з Національною комунікативною асоціацією США на базі П'ятигорського державного лінгвістичного університету двох міжнародних конференцій: «Комунікація: теорія і практика в різних соціальних контекстах» (2–7 червня 2002 р.); «Комунікація: концептуальні та прикладні аспекти (24–25 травня 2004 р.). На жаль, в Україні конференцій такого рівня авторкою не виявлено.

Поряд з науковими дослідженнями активно ведеться підготовка відповідних фахівців. Якщо для української та російської систем освіти вузівської спеціальності з комунікації, так само як і наукового напрямку «комунікативні дослідження» поки не існує, то за кордоном, особливо в університетах Європи та США, вже склалася певна традиція в підготовці кадрів. Перша кафедра комунікації була відкрита в США понад півстоліття тому. Нині кафедри комунікативного напрямку існують практично в усіх провідних американських і європейських університетах.

У США за період з середини 1970-х до середини 1990-х років кількість випускників університетів за спеціальністю комунікація зросла втричі і досягла 60 000 бакалаврів, 6000 магістрів і близько 500 докторських дисертацій на рік [8]. Останнім часом у Росії успішно розвиваються прикладні комунікативні спеціальності (зв'язки з громадськістю, реклама, лінгвістика та міжкультурна кому-

нікація), спеціальності в галузі мас-медіа тощо. У багатьох російських вузах створені кафедри комунікативного профілю. В Україні такого рівня вищої освіти поки, шкода, не існує, хоча деякі спроби робляться різними вищими навчальними закладами.

З урахуванням світового та російського досвіду можна говорити, сьогодні час склався основний континіум науки про комунікації, який, на думку російського професора Д. Гавро, включає наступні дисципліни [9]:

- загальна теорія комунікації;
- міжособистісна і ділова комунікації;
- теорія масової комунікації;
- теорія організаційної комунікації;
- комунікаційний менеджмент;
- історія комунікацій;
- методи комунікаційних досліджень;
- теорія крос-культурних комунікацій;
- теорії вербальної і візуальної комунікації;
- політична економія і економія комунікацій;
- комунікативні дослідження;
- міжнародні і глобальні комунікації;
- теорія віртуальних комунікацій тощо.

На цьому тлі, як справедливо зазначає І. Яковлев, «парадоксально виглядає відсутність інтеграції знань про комунікаційні процеси у вигляді особливої науки. Об'єкт, предмет, галузь теорії є, а науки немає» [10]. Як така наука, на думку І. Яковлева, виступає комунікологія, що «повинна бути наукою про місце і роль комунікації в суспільстві, її розвиток, структуру, комунікаційні процеси, засоби тощо» [11]. За формування науки про комунікацію виступають й інші російські та зарубіжні вчені, вкладаючи при цьому в її предмет різний зміст. Так, на думку Г. Трет'як, предметом вивчення науки про комунікації є її структура, функції, типології, засоби і способи комунікації [12]. Прихильники науки про комунікацію (комунікології, комунікативістики) є і серед американських, французьких, канадських теоретиків комунікації [13]. Представники французької комунікаційної школи вважають за краще говорити про «інформаційно-комунікатив-

ну науку». Це характерно, зокрема, для таких вчених, як професор комунікаційних наук Б. Мъєж, Д. Бунью, Д. Вольтон, П. Бурдье тощо [14].

Отже, можна побачити, що прихильники формування та розвитку науки про комунікацію як самостійної галузі знання широко представлені у вітчизняних та зарубіжних комунікативних дослідженнях. Однак це лише один напрям у дослідженні комунікації.

Другий напрям, який нині представлений численним загоном дослідників, розвивається в рамках таких парадигм, як «теорія комунікації» [15] або «метатеорія» [16]. При цьому, загальною методологічною базою для цього напрямку є, по-перше, прагнення розглядати «теорію комунікації» і «метатеорію» (узагальнюючу теорію) як об'єднанчі, узагальнюючі теорії. По-друге, основою для формування такої об'єднаної теорії повинні виступати, за твердженням представників цього напрямку, або узагальнення різних наук, де комунікативний вплив відіграє визначальну роль, або узагальнення приватних комунікативних теорій. Так, О. Соколов пише: «Ніякої «теорії комунікації» шляхом підсумовування знань, накопичених в різних наукових дисциплінах, виростити не можна. «Теорія комунікації» не може складатися з розділів, запозичених з антропології, мистецтвознавства, педагогіки тощо. Щоб пізнати сутність і структуру універсуму соціальної комунікації в цілому, потрібно не підсумовування, а узагальнення знань... Таке узагальнення, тобто отримання нового знання шляхом критичного аналізу, зіставлення, оцінки, систематизації приватних факторів і концепцій, властиво не теорії, а метатеорії, або узагальнюючої теорії» [17].

І далі: «Метатеорія соціальної комунікації – це міжнаукова узагальнююча теорія, що формується на основі («мета» – після) різних наук, які вивчають ті чи інші грані (аспекти, проблеми) соціальних комунікацій... Ці науки можна назвати приватними (конкретними) «комунікаційними теоріями» [17]. Можна погодитися з автором, що жодної «теорії комунікації» шляхом підсумовування знань, накопичених в різних наукових дисциплінах,

створити не можна. Але настільки ж методологічно вразливим виглядає і твердження автора, що таку теорію чи метатеорію соціальної комунікації, як міжнаукова узагальнююча теорія, можна створити на основі узагальнення різних наук, які вивчають ті чи інші грані (аспекти, проблеми) соціальних комунікацій або узагальнення приватних комунікативних теорій.

Можна затверджувати, що метатеорія виникає на базі узагальнення різних наук, які вивчають ті чи інші грані соціальних комунікацій або на базі узагальнення приватних комунікаційних теорій. Адже це все ж різні основи. В суспільстві немає наук, які не були б пов'язані з тими чи іншими гранями комунікаційних процесів. Адже, точно кажучи, будь-яка наука як сфера людської діяльності є не що інше, як певний вид соціальних комунікацій. На цьому тлі процес «пошуку» і узагальнення комунікаційних аспектів різних наук можливий, якщо не в абстракції, то у всякому разі значно ускладнений.

Не легше йде справа і з узагальненням існуючих теорій комунікацій, кількість яких нині сягає декількох сотень. Так, за твердженням американського вченого Андерсона, аналізуючи зміст тільки семи підручників з теорії комунікації, він нарахував 249 різних теорій [18]. За даними американських дослідників Данса та Ларсона в роботах американських комунікативістів налічується понад 126 визначень комунікації [19].

Велика кількість визначень і теорій комунікації, заснованих на різних концептуальних підходах і компонентах, відсутність загальнотеоретичної парадигми, яка могла б об'єднати теоретиків комунікації, породжує ситуацію, яка, за образним визначенням Карла Розенгрена, «галузь комунікації виглядає так, ніби розділена на кілька ізольованих жаб'ячих ставків. Між ними не чути дружнього квакання, дуже мало продуктивного спілкування, мало випадків успішного перехресного запліднення» [20].

Таке становище багато в чому пояснюється тим, що «галузеві теорії «комунікації» більш-менш незалежно виникли в різних дисциплінах.

Усе це зумовлює необхідність пошуку нової парадигми і методології дослідження комунікації як самостійної галузі знання, а саме науки про комунікації. Що ж до назви такої науки, з урахуванням вже висловлених в літературі пропозицій, то її слід іменувати комунікологією.

У найзагальнішому плані комунікологію можна визначити як науку про місце і роль комунікації в суспільстві, про комунікаційні системи, структури і процеси, закономірності їхнього розвитку та функціонування.

На думку авторки, комунікологія – це наука, що формується. Вона перебуває на початковому етапі свого становлення і розвитку, хоча має давнє коріння і багаті комунікативні та мультидисциплінарні традиції. Науковий потенціал комунікології може бути реалізований найкращим чином і найбільш ефективно не у вигляді мультидисциплінарної комунікативної теорії, а на основі діалектичної єдності, взаємопроникнення і доповнення комунікології і мультидисциплінарної комунікативної теорій.

Комунікологія як наука про комунікації і «теорію комунікації», або «метатеорію» – це категорії, що не збігаються. Будь-яка наукова теорія – це лише одна зі складових науки. Теорія покликана дати наукове пояснення суті явища, а наука поряд з пізнанням, поясненням явища має запропонувати механізм реалізації здобуття знань в людській діяльності. Наука може включати в себе декілька теорій, що пояснюють явище з різних позицій.

Центральними проблемами комунікології як науки про комунікацію, є:

- пояснення комунікативної природи соціальної реальності;
- визначення механізму комунікативних зв'язків, комунікативної взаємодії в різних комунікативних системах, структурах і процесах;
- з'ясування сутності «комунікативних систем», механізму і закономірностей їхньої самоорганізації, упорядкування та еволюції;
- проблема структурування комунікативних систем у суспільстві;
- визначення місця і ролі комунікації в суспільстві;

- визначення та характеристика основних етапів розвитку комунікацій;
- концептуальні підходи, основні теорії та моделі комунікацій;
- форми, рівні та види комунікацій тощо.

Зрозуміло, що науковий аналіз згаданих та інших проблем комунікології пропонує «оновлення» методологічного і теоретичного арсеналу дослідження. Тут, зокрема, важлива роль відводиться переосмислюванню концептуальних положень комунікативних систем Лумана, а також дослідженням російських учених щодо основних типів взаємодії між людьми [21].

1. Бергер П., Лукман К. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания /Пер. с англ. Е. Руткевич. – М.,1995. – С.47.

2. Луман Н. Невероятные коммуникации. Проблемы теоретической социологии. – Вып. 3. – СПб., 2000. – С. 43.

3. Луман Н. Что такое коммуникация? //Социологический журнал. – 1995. – № 5. – С. 114.

4. Habermas J. The theory of Communicative Action. – Boston, 1984.

5. Апель К.О. Трансформация философии. – М., 2001. – С.113.

6. Habermas J. Der Philosophische Diskurs der Moderne. – Frankfurt am Mein, 1985.

7. <http://www.jf.pu.ru>

8. Бергельсон М.Б. Совместные учебные программы: баланс интересов в межкультурном пространстве. <http://www.ruscomm.ru>

9. <http://www.jf.pu.ru/win/tekom-kontinyum.html>

10. Яковлев И.П. О коммуникологии как науке о коммуникационных процессах //Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 1999. – № 3. – С. 212.

11. Яковлев И.П. Основы теории коммуникаций. – СПб., 2001. – С. 14.

12. Третьяк Г.Е. Сущность коммуникации и ее место в социокультурной реальности. <http://www.festu.ru>

13. Землянова Л.М Зарубежная коммуникативистика в предверии информационного общества // Толковый словарь терминов и концепций. – М., 1999. – С.246.

14. Miège B. La société conquise par la communication. – Grenoble, 1999; Miège B. La pensée communicationelle. – Grenoble, 2000; Matteredt A. et M.

Histoire des théories de la communication. – Paris, 2000; Wolton D. Penser la communication. – Paris, 1996.

15. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М., 2001. – С. 12.

16. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. – СПб., 2002. – С. 19 – 20.

17. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. – СПб., 2002. – С. 19.

18. Крейг Р.Т. Теория коммуникации как область знания //Компаративистика III: Альманах сравнительных социогуманитарных исследований. – СПб., 2003. – С. 73.

19. Крейг Р.Т. Теория коммуникации как область знания //Компаративистика III: Альманах сравнительных социогуманитарных исследований. – СПб., 2003. – С. 116.

20. Rosengren K.E. From field to frog ponds. Journal of communication. – 1993. – 43 (3). – P. 9.

21. Бороноев А.О., Смирнов П.И. О понятиях «общество» и «социальное» //Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 3 – 11.

Галагуз І.В.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОЛІССЯ ЯК ОСЕРЕДКИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОСТІ

У статті розкрито роль національно-культурних товариств національних меншин у процесах збереження, відродження та розвитку духовної та матеріальної культури етнічних груп на території Київщини та Житомирщини наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: національна меншина, національне відродження, духовна і матеріальна культура, національні традиції, національно-культурні товариства.

Iryna Galahuz. National cultural organizations of Central Polissya as cell of revival and development of ethnicity. In the article the role of national cultural societies of national minorities in the process of preservation, restoration and development of spiritual and material culture of ethnic groups in the territory of Kyiv and Zhytomyr areas in the late XX – early XXI century.

Keywords: national minority, national revival, spiritual and material culture, national traditions, national-cultural societies.

Етнонаціональне відродження стосується передусім духовної сфери життя суспільства, розпочинаючись з самопізнання, з ототожнення себе з представниками якогось окремого етносу і з усвідомлення необхідності краще знати історію свого народу, його мову, культуру, традиції, його місце серед інших народів світу. Культуру звикли поділяти на матеріальну і духовну (відповідно до двох способів суспільного виробництва). До другої відносять різні види духовної творчості (освіта, наука, мистецтво, виховання), діяльність конкретних засобів (преса, радіо, телебачення, театри, клуби та інші спеціальні заклади) [1]. Дослідження національно-культурного відродження етнічних меншин, їхньої духовної й матеріальної культури на сучасному етапі допомагає відповідним органам влади проводити виважену етнонаціональну політику, спрямовану на формування толерантного клімату в державі та на запобігання міжнаціональній ворожнечі, що стала бідою для багатьох країн сучасного світу.

З проголошенням державної незалежності України склалися реальні умови етнокультурного відродження етнічності. Серед причин, що сприяли цьому, варто виокремити прийняття правових актів, що стосувались питань етнонаціональної політики, створення громадських органів самоорганізації, започаткування преси мовами національних меншин, налагодження тісних відносин з їхніми історичними батьківщинами.

Одним з проявів відродження духовної і матеріальної культури національних меншин України є створення та діяльність національно-культурних товариств, які об'єднують людей для запровадження різноманітних заходів, спрямованих на сприяння етнічному відродженню тієї чи іншої меншини. Існування національно-культурних товариств дає змогу громадянам, що не належать до титульного етносу, найбільш повно реалізувати право на вивчення, збереження та розвиток своєї етнічної культури, мови, традицій, що за важких економічних умов держава не завжди може забезпечити.

Метою цієї статті є вивчення етнічної мобілізації національних меншин Центрального Полісся, яке реалі-

зовано у діяльності національно-культурних товариств. За чинним адміністративно-територіальним поділом Центральне Полісся охоплює Північну Київщину (включно з Києвом, Фастовом, Васильковом), Житомирщину (окрім південних районів), Рівненщину (окрім крайнього півдня). Центральна частина Українського Полісся обіймає території, локалізовані річками Дніпро і Горинь, обмежені на Півночі державним кордоном між Україною й Білоруссю, на Півдні – умовною лінгво-етнологічною лінією Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Київ.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на Київщині проживало 1821 тис. осіб. З них 1684,8 тис. осіб (92,5%) становили українці, а 136,2 тис. осіб – представники понад 120 національностей, серед яких росіяни становлять 6%, білоруси – 0,5%, поляки – 0,2%, вірмени, молдовани, євреї, азербайджанці – по 0,1% населення області. Разом представники національних меншин становлять 7,5% від загальної кількості населення Київської області [2].

Найбільш компактно проживають росіяни: у містах Біла Церква, Ірпінь, Бровари, Бориспіль, Фастів, Славутич, Васильків та в Києво-Святошинському, Обухівському, Васильківському, Вишгородському, Бородянському районах. Менш компактно мешкають білоруси, поляки, вірмени, молдовани та євреї. Решта представників етнічних спільнот проживають в різних регіонах області і є нечисельними. В м. Києві проживає найбільша кількість євреїв (17,2% від їхньої загальної кількості).

Житомирська область репрезентує регіони України, що є найбільш наближеними до моноетнічних, маючи, проте, в складі свого населення «старі» (традиційні) національні спільноти – російську, польську, єврейську, молдавську тощо, які компактно проживають на її території. Нині на Житомирщині залишилося небагато населених пунктів з однонаціональним населенням. Перше місце серед національних меншин Житомирщини, як і України загалом, за чисельністю представників займають росіяни. Майже 68% росіян Житомирщини проживають у Житомирі та трьох містах обласного підпорядкування. Із сільських районів

росіяни найбільш компактно розселені в Житомирському (3,6 тис. осіб) і Коростишівському (2 тис. осіб) [3]. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у Житомирській області мешкало 1389 тис. осіб. З них 1254,8 тис. осіб (90,3%) становили українці, а 134,4 тис. осіб – представники понад 100 національностей, серед яких росіяни становлять 5%, поляки – 3,5%, білоруси – 0,4%, євреї – 0,2%, молдовани, німці, чехи, вірмени, роми по 0,1% населення області [4].

Житомирщина зберегла статус регіону, де мешкає найчисленніша в Україні польська діаспора – 49 тис. поляків при загальній кількості 144,1 тис. осіб, які задекларували своє польське походження. Попри зменшення кількості польського населення області, порівняно з переписом 1989 року на 29,3%, поляки залишаються впливовою національною меншиною Житомирщини. У восьми районах Житомирщини поляки є другими за кількістю після українців. Найбільша частина поляків проживає в Баранівському (10,7%), Дзержинському (10,5%) і Червоноармійському (8,9%) районах, які в минулому входили до складу єдиного в СРСР польського (Мархлевського) району[5].

В Житомирській області створені і функціонують 63 національно-культурні товариства, 14 із яких мають обласний статус. Найбільш активними і впливовими серед них є Польське наукове товариство у Житомирі; обласна Спілка поляків України; обласне німецьке національно-культурне товариство «Відергебурт»; Житомирська міська Спілка волинських чехів; Житомирська міська вірменська община «Еребуні»; обласна громадська організація «Русское содружество».

Найбільш структурованою національною меншиною Житомирщини є поляки, які створили 24 товариства. Активно функціонує Товариство польської культури на Житомирщині. Члени Житомирської обласної Спілки поляків України боролися за повернення католицьких храмів парафіянам, на чолі з Валентином Грабовським розпочали діяльність, спрямовану на збереження історичної і культурної пам'ятки – польського кладовища у Житомирі.

В області постійно відбуваються міжнародні краєзнавчі конференції, присвячені українсько-польським взаєминам, фестивалі польської культури. Щорічно урочисто відзначаються найважливіші національні (святкові заходи з нагоди Дня Незалежності Республіки Польща, Конституції 3 Травня, День Полонії і Поляків за кордоном) та релігійні свята. Багато учасників та глядачів приїздить на Дні польської культури до Бердичева. Великого розголосу набув фестиваль дитячої творчості «Бо світ – це ми» у Володарськ-Волинському. Відомий також обласний фестиваль польської культури у Романові. Новою ініціативою Спільноти поляків є фестиваль «Польська колядка на Житомирщині» у Коростені. Започаткований Фестиваль польської культури в Олевську. В області щорічно відбуваються Дні польської культури, участь у яких беруть колективи художньої самодіяльності Білорусі, Молдови і Республіки Польща. У 2008 році за сприяння Спільноти поляків України у Житомирській області в обласному центрі утворився Польський театр.

Польське національне об'єднання «Полонія», порівняно з іншими національними товариствами, проявляє найбільшу активність. Його очолює Тадеуш Ренькас. «Полонія» придбала приміщення, де згодом облаштували «Польський дім». Об'єднання постійно бере участь в усіх заходах, пов'язаних із регулярними приїздами повноважних делегацій з Польщі, проведенні мистецьких і спортивних фестивалів, у тому числі й міжнародних [6]. Саме представники польської меншини відзначають перевагу питання державної підтримки у збереженні рідної мови і етнічної культури над іншими проблемами.

Децю пожвавили свою діяльність вірмени, азербайджанці та чехи, які проживають на території області. Одним із таких товариств є Житомирське національно-культурне товариство чехів, що виникло в Житомирі 1991 року. Очолює його Емілія Снідевич. До товариства входить 185 чеських сімей – практично всі ті, що проживають у Житомирі. Товариство проводить плідну роботу, зокрема, у культурно-просвітницькій сфері, що сприяє гармонізації міжетнічних відносин. Загальні збори членів товариства

проводяться один раз на рік всією громадою. Втім, щовівторка представники товариства збираються і обговорюють питання культурного спрямування [7]. Основна діяльність товариства націлена на збереження традицій, культурних і духовних цінностей чеської спільноти, що проживає на теренах Житомирщини. Чеська громада у Житомирі є однією із найбільших в Україні [8].

Для збереження єдності з історичною батьківщиною товариство співпрацює з Чехією. Щороку у вересні представники чеської громади з Житомира беруть участь в міжнародному фестивалі у Празі. Серед тих колективів – дитячий танцювальний ансамбль та чеський жіночий хор (17 жінок).

Для відновлення і розвитку історико-культурних традицій етнічні чехи шанують національні свята. Це: «Посвіцини» – збирання урожаю; «Голченська» – свято незаміжних дівчат, які влаштовують конкурси, забави, і на це дійство запрошують хлопців; «Помаска» – свято, подібне до вербної неділі, коли свяченими гілочками хлопці б'ють дівчат; «Шикрале» – дитяче свято, де ласощами і гостинцями пригощають дітей. Невід'ємними святами, як і для всіх українців, є Різдво і Великдень [9]. Для багатьох представників чеської громади Житомир став рідною землею.

У контексті реалізації Програми соціально-духовного відродження ромів України активізувалась робота трьох ромських національно-культурних товариств.

У 1995 році з ініціативи етнічних німців, що проживають на території Житомирщини, було створено обласне німецьке національно-культурне товариство «Відергебурт» з метою відновлення та розвитку мови, культури, релігії, притаманних німецькій етнічності. Головою товариства «Відергебурт» Житомирщини є Володимир Піньковський, який має польське і німецьке коріння. Основна діяльність товариства спрямована на роботу з дітьми та молоддю, а також на соціальне і гуманітарне забезпечення представників німецької меншини, що потребують допомоги. Товариство опікується не лише німцями, які мешкають в обласному центрі, а й на території всієї області [10].

Німецька спільнота розсіяна територією області, найбільше етнічних німців мешкає у Новоград-Волинському районі. Членами товариства «Відергебурт» є близько 300 осіб. Товариство організовує велику кількість проектів як на міському, так і на всеукраїнському рівні. Наприклад, товариство щороку організовує мовні табори для дітей і молоді німецької меншини зі всієї України. Разом із школами Житомира та Житомирським державним університетом проводиться олімпіада з німецької мови. При товаристві постійно працюють курси німецької мови і недільна школа для дітей, де вивчається мова, культура та історія. У товаристві діють два музичні колективи, які беруть участь у багатьох фестивалях та концертах, – дитячий танцювальний колектив «Посмішка» і вокально-інструментальний ансамбль «Едельвейс». Спільно з музичним училищем ім. Віктора Косенка й обласною філармонією товариство «Відергебурт» щороку проводить міжнародний конкурс виконавців ім. Святослава Ріхтера.

Представники німецької меншини шанують і підтримують свої національні традиції, зокрема релігійні свята – Вайнахт (Різдво) та Остерн (Великдень). На відміну від українців, традиційним атрибутом великодніх днів, крім яскраво розфарбованих крашанок, є випечені або шоколадні зайці. Щороку в жовтні житомирська молодь влаштовує «Октоберфест» – німецьке світське традиційне свято, коли виключно виконується німецька музика, танцюють у німецькому стилі, вдягаються у національний одяг, проводяться лицарські бої, а також запрошуються гості з Німеччини.

Етнічні німці Житомира переважно спілкуються російською мовою, оскільки свого часу повернулися сюди з Казахстану, Росії, Середньої Азії. Німецькою розмовляють лише на спільних зустрічах, при відвіданні посольства і під час приїзду делегацій з Німеччини. Кожен етнічний німець вільно володіє німецькою мовою, проте користується нею лише у певних ситуаціях.

Німецьке історичне товариство «Волинь» налагодило плідні контакти із житомирським краєзнавчим видавництвом «Волинь», результатом чого став випуск у Жито-

мирі часописів «Волинські зошити» (німецькою мовою), кількох книг про життя і діяльність німців у нашому краї (українською, німецькою, російською та англійською мовами). Здійснюється обмін учнівськими групами між містами Новоградом-Волинським (Україна) і Візентхайдом (Німеччина), У житомирській загальноосвітній школі №16 з поглибленим вивченням німецької мови силами товариства «Волинь» обладнано постійно діючу виставку «Німці Волині і Київщини». В деяких школах Житомира діти вивчають німецьку мову за бажанням. Вищу освіту етнічні німці Житомира мають змогу здобути в Одеському політехнічному університеті, де діє німецький факультет. Програма підтримки етнічних німців дає змогу навчатися та проходити стажування у Гете-Інституті, що працює у Києві з 1993 року. Гете-Інститут став центром сприяння вивченню німецької мови та культури громадянами України.

Посольство Німеччини у Києві спільно з Гете-Інститутом в Україні у вересні-жовтні 2008 року провели всією Україною, зокрема, і на території Центрального Полісся, Тижні німецької культури, які покликані посилити зацікавленість до Німеччини, її мови, культури та економіки й продемонструвати прагнення Німеччини до живого і партнерського культурного обміну з Україною. Серед основних подій, що відбулися, – виставка Дрезденського Кабінету мідної гравюри в Національному художньому музеї України, концерт у Національній Київській філармонії з солістами Лейпцизької опери (диригент Роман Кофман), дві театральні постановки («Марат» – інсценізація Катрін Кацубко, «Войцек» – інсценізація Андрія Жолдака), концерти біг-бенду телеканалу «ВДР» у Києві, великий фестиваль європейського сучасного мистецтва, а також великий Німецький кіно- і телетиждень з кінопоказом по всій країні[11].

За підтримки Державного комітету України у справах національностей і релігій України 30 травня 2008 року в Житомирському педагогічному університеті відбулася олімпіада з німецької мови, історії та культури Німеччини. Головна мета проведення олімпіади – популяризація

німецької мови як однієї з найдавніших та найпоширеніших мов в Європі, поглиблене ознайомлення учасників та жителів міста з історією Німеччини та культурним надбанням німецького народу. Олімпіаду організували Житомирське обласне німецьке національно-культурне товариство «Відергебурт» спільно з Гете-Інститутом та факультетом іноземних мов Житомирського педагогічного університету ім. Івана Франка. Захід відбувся в рамках Програми розвитку Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин. В олімпіаді взяли участь учні старших класів загальноосвітніх шкіл, колегіумів та гімназій, студенти коледжів та вузів, особи, які знають або вивчають німецьку мову, цікавляться історією та культурою Німеччини [12].

При Житомирському товаристві «Відергебурт» працює рада, яка проводить збори 1–2 рази на рік. На зборах звітують про проведену роботу за певний час і обговорюють завдання на майбутнє. Проекти товариства мають гуманітарний та соціальний характер. Наприклад, оздоровлення етнічних німців у санаторії Дениші, що на Житомирщині, відновлення лютеранського кладовища у Житомирі, надання медичних та соціальних послуг (окуляри, слухові апарати, візки) людям, які цього потребують. Допомога надається за кошти німецького уряду, в основному до Різдва.

Між українцями і німецькою меншиною на Житомирщині і Київщині існує міжнаціональне порозуміння. Люди не діляться за національною ознакою, і це нині не є проблемою. Як і громадяни України, етнічні німці беруть участь у політичному житті держави. Георгій Мозер, німець за походженням, був депутатом Верховної Ради України у 1990-ті роки, а нині працює директором ВАТ «Взуттєва фабрика «Крок» у Житомирі.

Основний акцент громадські організації німецької етнospільноти Центрального Полісся роблять на реалізацію програми повернення німців в Україну, облаштування їхнього життя. Адже, як відомо, саме нерозв'язані соціальні проблеми стають причиною міжетнічних конфліктів та непорозумінь. Звертається

увага на запобігання виїзду на історичну батьківщину. Батьківщиною для етнічних німців є Україна, а Німеччина для них – це прабатьківщина і повертатися туди більшості не хочеться. Рідна земля тут, а шукати щастя на фактично чужих землях немає сенсу. Існують всі можливості для достатньої самореалізації і в Україні. На сьогодні процес міграції до Німеччини припинено, на що вплинуло два чинники: зміна правил і оформлення переїзду та підвищення рівня життя в Україні. Випадків повернення з Німеччини теж немає, лише один-два рази на рік деякі сім'ї приїждять погостювати. Наприклад, сімейство заслужених артистів України Емануїла та Людмили Сакс, які тривалий час прожили у Житомирі і працювали у 1990-ті роки в місцевій філармонії, приїждять із Берліна.

Згаданий вище голова товариства «Відергебурт» Володимир Піньковський вважає його осередком відродження і розвитку німецької етнічності на Житомирщині. Товариство планує на майбутнє мати лише партнерські відносини з німецькою державою. Розроблено програму «Житомир – місто, яке готове до партнерства. Німецька громада Житомира – міст між Україною та Німеччиною».

Загалом міжнаціональні відносини на Поліссі є толерантними і доброзичливими. Усталенню атмосфери міжнаціонального порозуміння значною мірою сприяє діяльність Координаційних рад при облдержадміністраціях, на засіданнях яких розглядаються питання життєдіяльності національно-культурних товариств. На Житомирщині практично вирішене питання про надання окремих приміщень національно-культурним товариствам на пільгових умовах або безоплатно. В області створено 28 аматорських колективів, які пропагують культуру національних меншин, з них 7 хорових (польські) – 173 учасники; 4 танцювальних (2 польські, 1 німецький і 1 єврейські) – 102 учасники; 5 фольклорних (4 польські, 1 російський) – 84 учасники; 10 вокальних (5 польські, 1 російський, 1 німецький, 1 чеський, 2 єврейські) – 199 учасників; 2 театральних (1 польський, 1 єврейський) – 45 учасників [13]. Аматорські колективи національних меншин беруть участь у

щорічному огляді художньої самодіяльності районів і міст області. Відомі далеко за межами області творчі колективи, створені національно-культурними товариствами області, зокрема, «Поліські соколи», дитячі «Короліски», «Дзвонечки», «Акварельки». Вони постійно беруть участь у міжнародних фестивалях у Польщі.

При національно-культурних товариствах вивчають польську, німецьку, чеську, грецьку мови. Інформаційні потреби національних меншин області задовольняють ЗМІ національних меншин. В області зареєстровано 10 друкованих видань національних меншин, зокрема, польської («Gazeta Polska», «Mozaika Berdyczowska», «Słowo Polskie», «Замкова гора»), російської («Вечерний Житомир», «Русское слово»), єврейської («Житомир єврейський», «Шолом», «ГАН ИСРОЭЛЬ», «Навстречу Мошиаху»). Засновниками видань є релігійні і громадські організації, юридичні й фізичні особи.

Польське життя регіону також презентує інформаційно-аналітичне видання «Полонія Житомирщини». Це видання є енциклопедією полонії Житомирщини, каталогом громадських організацій в кожному з районів області та м. Житомира, художні колективи, навчальні заклади з викладанням польської мови, а також курси, польські видання, бібліотеки і музеї, радіо, телебачення, олімпіади, конкурси, фестивалі і конференції. Окремий розділ видання присвячено костюлу – Римо-католицькій церкві, єдиному місцю у суспільному просторі, де за радянських часів функціонувала польська мова і де було багато зроблено для підтримки і розвитку культури польської громади [14].

У Київській області зареєстровано 57 громадських організацій національних меншин. З них єврейських громад налічується 17, німецьких – 7, польських – 6, ромських – 6, російських – 5, азербайджанських – 4 (в тому числі 2 – міжнародні) та болгарське, грецьке, молдовське, литовське, албанське, китайське, узбецьке, палестинське, африканське товариства – по 1, а також міжетнічна Білоцерківська громадська національно-культурна спілка «Слов'янка», міжнаціональний обласний осередок Міжнародної громадської організації «Україна–Польща–Німеч-

чина», міжнаціональне представництво Міжнародної організації «Міжнародний зв'язок з країнами Південно-Східної Азії і Азіатсько-Тихоокеанського регіону» [15]. З метою координації діяльності громадських організацій національних меншин створено обласний національно-культурний центр «Єдність і злагода».

Активну участь в культурному житті області беруть німецькі національні товариства «Відергебурт» (міста Біла Церква та Славутич). З 1992 р. у Києві працює центр німецької культури «Відерштраль» («Широкий промінь»). Центр німецької культури «Відерштраль» є навчально-освітнім центром в Україні та включає навчальний німецький клуб «Август» та екзаменаційний центр. Центр «Відерштраль» виник як добродійна громадська організація з ініціативи етнічних німців України. Нині це не лише центр зустрічей німецької меншини, але й авторитетний культурно-освітній центр для всіх киян, які цікавляться німецькою мовою, культурою і традиціями Німеччини й Австрії. Центр пропонує багаторівневу систему навчання для малят, школярів і дорослих, в групах та індивідуально, з кваліфікованими викладачами та носіями мови. Також є можливість відвідувати клуби за інтересами німецькою мовою, що ознайомлюють з історією і життям сучасної Німеччини. Відвідувачі мають змогу брати участь в мовних і екскурсійних програмах. В центрі існує велика німецькомовна бібліотека, аудіо- та відеотека [16].

1 вересня 2010 року у Києві було святково відкрито Німецьку школу. У відкритті взяли участь голова Подільської райдержадміністрації Євген Романенко та посол Федеративної Республіки Німеччина в Україні Ганс-Юрген Гаймзот. Гасло Німецької школи – «Відкрийте своїй дитині шлях до Європи!». Школа орієнтується на європейські освітні ідеали і прагне надати глибоку цілісну загальну освіту. Викладають у школі кваліфіковані німецькі й українські вчителі. Серед учнів школи, окрім етнічних німців, є українці та представники інших національностей, що зацікавлені у вивченні німецької мови й культури. Для українських

школярів (громадян України) в школі розроблена німецько-українська навчальна програма, яка узгоджується з відповідними державними установами. Згідно з цією програмою викладання для українських учнів спільно з німецькими значною мірою здійснюється німецькою мовою. Втім, водночас школа гарантує також україномовну освіту та сумісність між німецькою школою і шкільною системою України [17].

У листопаді 2010 року в Національній музичній академії імені Петра Чайковського в Києві проведено Свято німецького фольклору з ініціативи Німецького молодіжного культурного центру «Німецьке джерело» і за підтримки Ради німців України – представницького органу німецької меншини України. Заснована в 2005 році на III з'їзді німців України для координації німецького етносу і німецьких громадських організацій, Рада німців є вищою формою самоорганізації німців України. До грудня 2009 року її очолював Георгій Мозер, а на даний момент – Володимир Лейсле. У заході взяли участь представники різних національних меншин із багатьох міст України: Києва, Сімферополя, Житомира, Харкова, Львова, Кіровограда та інших. Під час свята відбулися виступи творчих колективів, серед яких – народний німецький молодіжний ансамбль фольклорного та сучасного танцю «Jugend» («Молодь»), дитячий танцювальний ансамбль «Посмішка», вокальний колектив «Wiedergeburt» («Відродження»), Народний театр німецького танцю «Deutsche Guelle», німецький вокальний фольклорний ансамбль, танцювальний колектив «Zusammen» («Разом»), вокальний ансамбль «Hoffnung» («Надія»), дитячий німецький вокальний колектив «Glocklein» («Дзвіночок»). Також було проведено тематичні виставки, на яких відбулася презентація національних костюмів, демонстрація картин та виробів народно-ужиткового мистецтва німецької громади. Для гостей та учасників заходу було проведено майстер-класи з національних танців та інтерактивні ігри. Завершився фестиваль святковим концертом і нагородженням учасників, діяльність яких спрямована на відродження та поширення німецької культури в Україні.

Наприкінці 1980-х років сформувалися сприятливі умови для національно-культурного, мовного та духовного відродження польської національної меншини в Україні. Так, 1988 року в межах Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби і Українського товариства дружби і культурного зв'язку з закордоном було створено Польську культурно-освітню секцію. У вересні 1988 р. її було перетворено в культурно-освітнє товариство поляків в Україні (КОТП). Підрозділи товариства були створені у Києві (ім. А. Міцкевича), Житомирі (ім. Я. Домбровського). У Києві відкрито польську гімназію, відділи польської книги в бібліотеках. Відновлено видання польськомовної газети «Київський щоденник» (після 75-річної перерви) [18].

Товариство налагодило контакти з Київським будинком вчителя, в приміщеннях та концертних залах якого працює «Польський клуб». Він організовує вечори польської пісні, музики, поезії, різноманітні зустрічі. У жовтні 1990 р. в Києві був створений перший в Україні дитячий фольклорний польський ансамбль «Першоцвіт» під керівництвом Б. Краснопольського. У столиці України з березня 1992 р. працює польський дитячий ляльковий театр. КОТП веде культурно-освітню роботу у містах і селах. Лекторій (польською мовою) відкрився при Житомирському педагогічному інституті. Члени товариства підтримують контакти з клубом порцелянової фабрики у Кам'яному Броді на Житомирщині, де 80% працюючих – поляки.

Польська громадськість м. Києва доклала багато зусиль для відродження релігійного життя католиків, відкриття костьолів. Так, у Києві держава повернула католицькій церкві і віруючим три храми, зокрема, шедевр архітектури, колишній Будинок органної та камерної музики – костьол Святого Миколая.

У Києві започатковано цікаву форму співпраці органів влади міста з національно-культурними товариствами у форматі проведення огляду національних традицій, звичаїв та обрядів національних меншин «Фольклорама».

Лише протягом 2006 року за підтримки держави в м. Києві проведені: III міжнародний тюрко-татарський конкурс-фестиваль «Київ-сандугачі», Всеукраїнський фестиваль «Російська культура в Україні», міжнародний ромський фестиваль «Амала», Всеукраїнський фестиваль єврейської культури «Шолом, Україно!».

Ефективним заходом, що сприяє вивченню та знанню державної української мови представниками національних меншин є щорічний загальноміський конкурс «Квітти, мово, мов зірниця слова», який проводиться під егідою Управління у справах національностей Київської міськдержадміністрації за участю органів освіти, культури, громадських організацій національних меншин.

Інформаційні потреби національних меншин в Київській області задовольняють ЗМІ національних меншин. В Києві на всеукраїнському і на регіональному рівні для національних меншин виходять газети, засновані національно-культурними товариствами, які видаються без підтримки держави: це загальноукраїнські газети для азербайджанців – «Голос Азербайджану», євреїв – «Хадашот», німців – «Німецький канал», татар – журнал «Дуслик».

Отже, розвиток духовної і матеріальної культури національних меншин Київщини і Житомирщини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається в органічній єдності з відродженням національно-культурного життя українського народу. Духовні здобутки кожної етнічної меншини водночас збагачують культуру України, закладають дієву основу для міжнаціональної єдності та співпраці. Духовна і матеріальна культура національних меншин Центрального Полісся великою мірою залежить від того, як держава реально турбується про забезпечення їхніх прав і свобод, створення умов для праці та відпочинку, освіти й навчання, розвитку культури. Позитивним чинником розвитку етнонаціональної сфери є створення умов та надання можливості представникам різних національностей відроджувати та

зберігати свою етнічну самобутність, мову, культуру, традиції, звичаї і обряди, зокрема, через діяльність національно-культурних товариств.

1. Мигович І.І. Свобода совісті: українські реалії. – К., 2009. – С. 94.

2. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003. – С. 143.

3. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. / За загальною редакцією Ю.Тищенко. – К., 2004. – С. 271.

4. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003. – С. 131.

5. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. / За загальною редакцією Ю.Тищенко. – К., 2004. – С. 271.

6. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2001. – С. 10.

7. Записано зі слів Снідевич Емілії В'ячеславівни – голови чеського товариства м. Житомира, 1959 р. н.

8. Рафальський І.О. Етнонаціональний розвиток Житомирщини в сучасних умовах // Науковий збірник. – Київ – Житомир., 1998. – С.10.

9. Майя Лутай. Земля, що стала матір'ю. Чехи на Волині в ХХ столітті. – Радянська Житомирщина. – 1996. – 1 лютого. – С.4.

10. Записано зі слів Піньковського Володимира Володимировича – голови німецького товариства Житомирщини, 1963 р.н.

11. Тижні німецької культури в Україні 2008 // http://gorod.kiev.ua/afisha/afisha_event.php?event_id=2447

12. У Житомирі пройшла «німецька» олімпіада // http://www.zhitomir.info/news_19753.html.

13. Віктор Ющенко зустрівся з представниками національно-культурних товариств Житомирщини // http://www.zhitomir-region.gov.ua/index_news.php?mode=news&id=3968

14. Моро К. Полонія Житомирщини // Форум націй. – 2009. – № 4/83. – С. 3.

15. Стан міжнаціональних відносин у Київській області // http://www.koda.gov.ua/stan_mizhnatsionalnih_vidnosin_u_kijivskij_oblasti

16. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – С. 22–23.

17. Німецька школа в Києві урочисто розпочала новий 2010/2011 навчальний рік і відкрила нову будівлю школи // http://www.kiew.diplo.de/Vertretung/kiew/uk/06/Meldungen_Ku_2010/DSK_Eroeffnung_2010.html

18. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К.: Знання України. – 2007. – С. 267.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акаймова А.В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу Української академії бізнесу та підприємництва.

Березинський В.П. – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бушанський В.В. – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Гайдай Д.Ю. – аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Галагуз І.В. – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гончаров В.І. – професор, директор Інституту іноземної філології НПУ імені М.П.Драгоманова.

Горбань Т.Ю. – доктор політичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Євсєєв К.В. – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Заремба О.В. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Калакура О.Я. – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ковач Л.Л. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Коцур В.В. – кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Кочан Н.І. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Красносільська А.О. – здобувач кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглашов А.А. – аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Макаренко Н.Ю. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Николаєць Ю.О. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Пашкова О.Б. – ПВНЗ «Європейський університет», м. Київ

Пергер Т.І. – кандидат політичних наук, доцент, директор Празького філіалу (Чехія) НПУ імені М.П.Драгоманова

Перевезій В.О. – кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Рафальський І.О. – кандидат історичних наук, здобувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Рубан А.О. – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди»

Рудич С.Ф. – кандидат технічних наук, магістр зовнішньої політики, співробітник Міністерства закордонних справ України.

Рябчук М.Ю. – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Стоянова А. – аспірантка Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського

Хонін В.М. – кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

Чиналієв У.К. – доктор політичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизької Республіки в Україні.

Яремчук В.Д. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ярмоленко М.І. – кандидат історичних наук, доцент, декан Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2012 / 5(61) (вересень-жовтень)

Підписано до друку 30.10.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBook. Ум. др. арк. 22,78. Обл.-вид. арк. 19,06
Тираж 300 прим. Зам. № 628

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України
Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Вигоготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, вигоготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.